<doc doc.Title="XX asırda qırımtatar tasviriy ve manzaralı-ameliy sanatı" doc.Originals_author="Zaatov İsmet" doc.Alphabet="Latin" doc.Publication_year="2002" doc.Main_genre="Educational and scientific works (including reference sources)" doc.Place="Aqmescit">
QIRIMTATAR MANZARALI-AMELİY VE TASVİRİY SANATI
% XX ASIRDA QIRIMTATAR TASVİRİY VE MANZARALI-AMELİY SANATI: meydanğa kelüvi, inkişafı, evrimi, zemaneviy alı

Kiriş
Qırımtatarlarnıñ yigirminci asırğa ait tasviriy ve manzaralı-ameliy sanatı asılında tedqiq etilmegen mevzu olıp, o mahsus ögrenilüvge muhtacdır.
Bunıñ sebeplerini zemaneviy qırımtatar tarihında yüz bergen facialı vaqialarnen añlatmaq mümkün.
1918-1921 seneleriniñ qızıl ve aq terrorı, 1921-1922 seneleri aselet teşkilâtlandırılğan kütleviy açlıq, halqnıñ intellektual elitası yoq etilgen 1928, 1937-1938 seneleriniñ repressiyaları, qırımtatarlar öz Vatanından sürgün etilip, çeşit ülkelerge dağıtılğan 1944 senesiniñ zorbalıqlı deportatsiyası, halqnıñ çoq yıllar devamında diskriminatsiyağa oğratılması, onıñ medeniy yeñişleri devlet tarafından inkâr etilip, yoqqa çıqarılması milliy medeniyet ve sanat içün facialı ve ödetmez ğayıplarğa alıp keldi.
Soñki onyıllıqnıñ vaqiaları, yani qırımtatar halqınıñ öz tuvğan toprağına qaytıp başlaması, medeniy ananelerniñ ğayrıdan tiklenilmesi, Qırımdaki zemaneviy bediiy yaratıcılıqnıñ faalleşmesi mezkûr mevzunıñ aktualligini arttıralar, onı öğrenmek imkânını bereler.
Qırım yarımadasınıñ territoriyasında biñlernen yıllar zuur etken devamlı etnik ceryan yigirminci asırnıñ başlarında üç Qırım etnosınıñ şekillenmesinen yekünlendi.
Zemaneviy qırımtatar milleti meydanğa keldi ki, o burjua milletiniñ inkişafı içün zarur olğan bütün içtimaiy cehetlerge, medeniy ve maneviy alâmetlerge artıq malik edi, bundan tek yaqın tarihiy keçmişte ğayıp etilgen milliy devletçilik istisna edi.
Qararnen şu devirde Qırım karaimleri (türk-karaitler) ve qırımçaqları (yehudiy türkler) da şekillenip yetiştiler.
Qırım urumları — qırımtatar tilinde laqırdı etken pravoslav (ortodoksal) dindeki hristianlar — Ekaterina saniy II hükümeti tarafından 1778 senesi Qırımdan bütünley sürgün etilmegen olsalar, Qırımnıñ zemaneviy dörtünci etnosı ola bilecek ediler.
Mevzudan biraz çetleşerek, şunı faraz etmek mümkün ki, yuqarıda kösterilgen etnoslarnıñ yekâne topraqta, yekâne devlet sınırları içinde tabiiy surette inkişaf etüv ceryanı ertemi-keçmi

yekâne Qırım halqınıñ meydanğa kelmesinen, yani şu etnoslarnıñ bir etnosqa çevirilmesinen yekünlenmek kerek edi.
Çünki XVIII asırnıñ soñuna kelip, olarnıñ tilleri bir (türkiy til), maddiy ve maneviy medeniyetleri (dinden ğayrı) bir edi.
Böyleliknen, Qırımnıñ bu etnografik gruppaları arasındaki yekâne farqnı yalıñız din — olarnıñ kütken İslâm, yehudiy, karaim yahut hristian dinleri teşkil etecek edi.
Bu esnada zemaneviy bulğar milletine mensüp etnokonfessional gruppalarnı misal olaraq ketirmek mümkün: bular — hristian bulğarlar, pomaqlar — musülman bulğarlar, ğağauzlar — türkiy tilli hristian slavyanlardır.
Ebet, Qırım etnoslarınıñ yekâne bir halqqa birleşmesi tek bir şartnen — qırımtatarlarnıñ devletçiliğini temsil etken Qırım hanlığının 1774 senesi Küçük Oaynarca uzlaşuvı mucibi elde etken mustaqilligi eñ azınen 2-3 asırğa sağlanıp qalğanı halda mümkün ola bilecek edi.
Qırımtatar halqınıñ manzaralı-ameliy ve tasviriy sanatı yarımada territoriyasında şekillenip, inkişaf etkendir ki, mında Aq deniz — Qara deniz, Balkan, Şarqiy Avropa ve Kavkaz areallarındaki yurtlaşqan halqlarnıñ medeniyetleri çeşit köçebe halqlarnıñ medeniyetlerinen çatışqandır.
Eñ evelki basqıçta bular esasen türkiy olmağan, şimaliy ve şarqiy Irandan kelgen, soñundan ise kelip çıquvı tek türklerden olğan köçebe qabileler ediler.
Oırımtatarlarnıñ etnogenezinde olar, çeşit devirlerde olsa da, tolu kölemde iştirak ettiler, öz nevbetinde, qadimiy yunan, Vizantiya, Altın Ordu, türk, İslâm medeniyetleriniñ büyükten-büyük tesiri altında bulunğan, qadimiy, erte orta asır ve orta asırlardaki Qırımnıñ medeniy ananelerini miras etip alğan zemaneviy qırımtatar sanatı bugünde-bugün regionda mahiyeti cehetinden türk-islâm, şekili cehetinden ise avropalı olğan, çeşit tarihiy sebeplerden ötrü slavyan-hristian medeniyetleriniñ sarımında qalğan bir medeniyet sıfatında yer tuta.
Şubhesiz, qırımtatar manzaralı-ameliy sanatı halqnıñ etnik tarihi, onıñ medeniy inkişafınıñ çoq asırlıq ananeleri hesapqa alınğanı halda öğrenilmek borclu.
Oırımtatarlarnıñ zemaneviy tasviriy sanatı bayağı keç peyda olğanına, Garp ve Rusiyedeki medeniy ananelemin tesirinde bulunğanına baqmadan, her halda, onıñ öz tarihi ve basqıçları mevcut,olar da tantimli ögrenilüvge muhtaclar.
Qırımtatar tasviriy ve manzaralı-ameliy sanatlarını ilmiy cehetten ögrenüvniñ aktualligi şundan kelip çıqa ki, qırımtatar halqı onlarnen yıllar devamında öz medeniyetini ve halq sanatı ananelerini öğrenmek imkânından mahrum edi.

Hal-azırda tuvğan topraqqa qaytmaq imkânı doğmasınen medeniy asabalıqnı ğayrıdan canlandıruv meselesi de ayrıca emiyetke malik ola, çünki bu şey halqnıñ zemaneviy dünyada kendine özdeş tapuv probleminen bağlıdır.
XX asır devamıda qırımtatarlarnıñ ömürinde olıp keçken bediiy ceryannı idrak etüv, onı talil etüv ise halqqa öz toprağında pekinmege, Vatan duyğusını qaviyleştirmege yardım etmek borclular.
Mezkûr mevzunıñ ögrenilmesiniñ aktualligi daha şunınnen anlatıla ki, qırımtatarlarnıñ XX asırğa ait tasviriy ve manzaralı-ameliy sanatınıñ inkişafına bağışlanğan tolu kolemli, kompleksli tedqiqatlar ale bu küngece yapılmadı.
XX asırnıñ 20-nci senelerinde qırımtatar halq sanatı, qısqa müddet olsa da, gür süratlarnen öğrenildi.
O yıllarda qırımtatar alimi U.Bodaninskiynıñ qırımtatar esnafçılığı, Qırım mimarcılığı, arheologiyası ve etnografiyası boyunca eserleri dünya yüzü kördiler.
% Qırım hanlığı devirinde ve Qırım Rusiye tarafından basıp alınğandan soñki devirlerde Qırımnı ziyaret etken alman, fransız, arap, türk, leh, rus, leton, golland ve italyan müellifleri tarafından qırımtatarlarnıñ medeniyeti aqqında epizodik şekilde yazğan şeyleri çeşit yıllarda derc olunğan ediler.
Bu eserler esasen manzaralı sanatnıñ ayrı çeşitlerine bağışlanğan olıp, olarnı diplomatlar, seyahatçılar, tarihçılar ve coğrafiyacılar yazğan ediler.
Çeşit devirlerde qırımtatar sanatı haqqında sovet ve rus alimlerinden B. Kuftin, I. Borozdin, E. Spasskaya, P. Çepurina, M. Ginzburg, P. Nikolskiy, L. Roslavtseva, E. Torçinskaya, S. izidinova, A.Polkanova ve diğerleriniñ eserleri basıldı, lâkin bu eserlerniñ hepisi tasviriy yahut manzaralı-ameliy sanatnıñ bir de-bir çeşiti haqqında ediler.
1944 senesinden son qırımtatarlar haqqında bir söz bile ayttırılmağan devamlı devir başlana, bu devirde qırımtatarlar haqqında tek publikatsiyalar değil, hatta olarnıñ sanatını öğrenmek kesen-kes yasaq etile edi.
1995 senesi S.M. Çervonnayanıñ «Tatar Qırımınıñ sanatı» adlı iri kolemli ilk tedqiqiy eseri dere olundı.
Bu kitap Qırımtatar halqı Meclisiniñ teşebbüsi ve qoltutuvı sayesinde peyda oldı.
Kitapta Qırım yarımadasınıñ sanatı iptidaiy devirlerden başlap, keniş tarihiy fonda közetile, qırımtatar sanatı inkişafınıñ ta XX asır sonuna qadar olğan esas basqıçları aydınlatıla.
Lâkin, müellif bayağı keniş deviriy diapazonğa toqunğanı sebebinden, XX asırğa ait qırımtatar sanatınıñ talili konspektiv

surette, qısqadan berilgen, icatçılarnıñ biografiyaları hem de tasviriy ve manzaralı-ameliy sanatta olıp keçken ceryanlar tafsilâtlı talil etilmegen.

Soñki yıllarda deviriy matbuatta zemaneviy qırımtatar sanatı problemleri haqqında maqaleler yazğan bir sıra sanatşınaslar, jurnalistler peyda oldılar.

Bular — L. Milina, M. Mecitova, G. Useinova, G. Abiyeva, S. Ziyadinova, Z. Nimetullayeva ve diğerleridir.

Öz maqalelerinen tedqiqatımız içün meraq doğurğan professional sanatşınaslar cümlesine N.Ostrovskiy adına Taşkent teatr-ressamlıq institutınıñ mezunları A. Asanov, L. Tairova, E. Çerkezova kireler.

Bugünde-bugün qırımtatar halqınıñ tarihında yanı basqıç başlanğanı, yani o özüniñ tarihiy Vatanına qaytayatqanı munasebetinen qırımtatar tasviriy sanatınıñ peyda oluv ve inkişaf etüv ceryanını aks ettirmek hem de qırımtatar manzaralı-ameliy sanatınıñ ananelerini bayağı terence öğrenmek, evel belli olmağan abidelerniri keniş dairesini ilmiy qullanuvğa kirsetmek, halq icadınıñ esas çeşitlerini (maden, ağaç ve taşnı bediiy işlev; kiramet; ufaq plastika; küçük şekilli halq mimarcılığı; altın yiplernen ve örnekli işleme; bezekli örüv; gön ve kiyiz üstüne applikatsiya çeküv; bediiy toqumacılıq; gobelenler, havlı ve havsız kilim, kiyizler toquv; inkrustatsiya) açıp köstermek zaruriyeti doğdı.

Mezkûr qullanmada derc olunğan tedqiqatlarnıñ maqsadı — zemaneviy qırımtatar tasviriy sanatınıñ peyda oluv ve ayaqqa turuv ceryanlarını, XX asırğa ait olıp, evelki zamanlar ananelerini miras etip alğan halq manzaralı-ameliy sanatınıñ ğayrıdan tiklenüv ve inkişaf etüv problemlerini közetmek, qırımtatar sanatınıñ bediiy hususiyetlerini ve inkişafındaki esas tendentsiyalarnı belgilemektir.

Zanımızca, zemaneviy qırımtatar tasviriy ve manzaralı-ameliy sanatını tedqiq etüv ve ögrenüv sahasındaki esas ve birinci nevbette turğan vazifelerni belgilemek içün aşağıdakilerni yapmaq zarur.

Qırımtatarlarnıñ XX asır başlanmasına qadar olğan sanatının qısqa harakteristikasını bermek.

Avropa tesiri neticesinde Qırımda yanı, ananeviy olmağan sanat çeşitleriniñ — ressamlıq, grafika, heykelcilikniñ peyda oluv ceryanını açıp köstermek.

Qırımtatar tasviriy sanatı inkişafınıñ esas basqıçlarını közden keçirmek, yetekçi ressamlarnıñ icadını talil etüv negizinde bediiy ceryannın esas çizgilerini belgilemek.

Tasviriy sanatta soñki on yıl devamında zuur etken esas yöneliş ve tendentsiyalarnı, mevzularnı aydınlatmaq, yetekçi ressamlarnı belgilemek.

Qırımda ve onıñ tışında qırımtatar bediiy esnafçılığınıñ ananeviy merkezlerini hem de olarnıñ lokal farqlarını belgilemek.

Tasviriy sanatnıñ şekillenmesi ve inkişaf etmesinde ananeviy medeniyetnıñ rolüni belgilemek.

Qırımtatar ustalarınıñ ananeviy iş usullarını harakterizlemek.

Qırımtatarlarnıñ halq manzaralı-ameliy sanatınıñ hem de tasviriy sanatınıñ esas stilistik hususiyetlerini belgilemek.

Qırımtatar tasviriy hem de manzaralı-ameliy sanatlarınıñ halqtaki diğer maddiy ve maneviy medeniyet körünişlerinen bağını açıp köstermek, qırımtatarlarnıñ halq ameliy-manzaralı hem de tasviriy sanatlarınen diğer halqlarnın sanatları arasındaki umumiy hususiyetlerni ve farqlarnı belgilemek.

% Mezkûr qullanmada beyan etilgen tedqiqatlarnıñ metodologik negizini qırımtatar halq manzaralı-ameliy ve tasviriy sanatlarına ait eserlerni ögrenüv, olarnıñ bediiy cehetten talili ve sanatşınaslıq cehetinden telqini teşkil eteler,zaten, manzaralı-ameliy ve tasviriy sanatlarğa milliy medeniyetniñ bir qısımı sıfatında, halqnın tarihi, etnogenezi, dünyabaqışı, emek ve turmuş şaraitleri, ananeleri, urf-adetleri, folklorı ve halq icadiyatınıñ diğer çeşitlerinen bağlı halda qıymet kesmek lâzim.

Bu tedqiqatnıñ ilmiy cehetten yanılığı şundan ibaret ki, qırımtatar tasviriy ve manzaralı-ameliy sanatınıñ inkişafı ilmiy ameliyatta ilk kere kompleksli tarzda talil etile, qırımtatar manzaralı-ameliy ve tasviriy sanatlarınıñ esas çeşitlerini ve inkişaflarındaki basqıçlarnı harakterizlegen abidelerniñ keniş dairesi idrak etilip, olar tarihiy sanatşınaslıq cehetinden talil olunalar.

Bir sıra memleketlerde yaşağan qırımtatar diasporasınıñ sanatı boyunca büyük, daha hiç bir tarzda ögrenilmegen faktologik material ilk kere ilmiy qullanuvğa kirsetile.

Ananeviy halq bediiy esnafçılığı tarqalğan areallar, olarnıñ merkezleri belgilenip, yetekçi ustalar ve icatçılar haqqında malûmat toplandı, esas esnafçılıq-bediiy usulları taariflendi, qırımtatar halq bediiy icadiyatınıñ terkibi belgilendi, onıñ esas çeşitleriniñ klassifikatsiyası yapıldı.

% Müellif, qısmet olsa, ileride Qırımnıñ ve oña sıñırdaş territoriyalarnıñ manzaralı-ameliy ve tasviriy sanatlarını qiyaslama tarzda talil etmekni, neticelerini ayrı monografiya şekilinde derc ettirmekni qararlaştıra, bu ise qırımtatar bediiy

ananeleriniñ özgünligini tarihiy inkişaf noqtaiy-nazarından belgilemek imkânını berir.
Qırım sanatşınaslıq iliminde ilk kere manzaralı sanat numünelerini ananelernen, urf-adetlernen, halq icadiyatının diger çeşitlerinen qıyaslav esasında talil etüv usulı qullanılacaq.
Qullanamada ketirilgen tedqiqatlarnıñ ameliy qıymeti — olardan qırımtatarlarnıñ professional sanatını ve halq esnafçılığını ğayrıdan tiklev, inkişaf ettirüv ve teşviq etüvde keniş faydalanmaq mümkün olacağından ibarettir; toplanılğan ve talil etilgen material XX asırğa ait qırımtatar sanatı inkişafınıñ bütünlikli bir manzarasını aks ettirmek imkânını bere.
Aynı vaqıtta, tedqiqatlarnıñ materiallarından ileride zemaneviy qırımtatar sanatını ögrenüv işinde hem de bediiy oquv yurtları içün lektsiya materialları sıfatında faydalanır mümkün.
Qırımtatar halq manzaralı-ameliy ve tasviriy sanatını sanatşınaslıq cehetinden ilk kere kompleksli, bütünlikli bir körüniş sıfatında öğrenmek zaruriyeti meselege monografik yanaşuvnı ve onıñ esas çeşitlerini ardı-sıra talil etüvni közde tuta edi.
Muellifniñ belgilegen tedqiqat çerçivesine aşağıdakiler kirdi:
- tedqiqat yazılğan vaqıtta ögrenilgen arhiv menbalarınıñ ve müzey kollektsiyalarınıñ harakteristikası; ekspeditsiyalar teşkilâtlandırılan vaqıtta ötkerilgen tedqiqatlarnıñ neticeleri;
- qırımtatarlarnıñ etnogenezi ve etnomedeniy inkişafına qısqa ekskurs;
- qırımtatar etnosınıñ şekillenmesinde türkiy substratnıñ ve türkiy olmağan superstratnıñ rölü, olarğa has medeniyetlerniñ farqlandırıcı alâmetleri, qırımtatarlarğa ve çeşit devirlerde olarnıñ yanında yaşağan diğer halqlarğa has medeniyetlerniñ biri-biriine tesir etüvi ve biri-birine sinüvi, halqnıñ kendi etnotarihiy territoriyasından sürgün etilüviniñ ve evelki asırlarda yüz bergen muhacirlik dalğalarınıñ zemaneviy milliy medeniyetke ve halq sanatına yapqan tesiri ve, aqibet olaraq, qırımtatar etnografik gruppalarınıñ hem ana-topraqta, hem diaspora şaraitinde yekâne, metin bir etnos olaraq çabik süratnen birleşmesi.
Yuqarıda qayd olunğan problem şimdiki zamanda qırımtatar halq sanatını tedqiq eticilerniñ öğünde gayet keskin turğanı munasebetinen Ukrainada qadimiy Qırım sanatını, yani qırımtatar sanatını ögrenüv boyunca ilmiy merkezni meydanğa ketirmek zaruriyeti endi çoqtan sezile.
Şekilce bu Sanatşınaslıq ilmiy-tedqiqat institutı ola bilir edi.

Zaten, böyle muessiseler Rusiye Federatsiyasınıñ muhtariyetlerinde ve diger sabıq Sovet cumhuriyetlerinde endi çoqtan mevcuttır.

Hal-azırda ise yaş qırımtatar sanatşınaslığı öğünde turğan vazifelerni 2000 senesi meydanğa ketirilgen Cumhuriyet qırımtatar sanatı müzeyiniñ ilmiy hadimler kollektivi küçü ve imkânları yetkeni qadar çezmege tırışa.

Mezkûr müzeyniñ dört hadimi Ukraina, Özbekistan ve Azerbaycannıñ çeşit akademik merkezlerindeki aspiranturalarda oquy.

2001 senesi Qırım devlet sanayı-pedagogika institutında «Halq bediiy icadiyatı» mütehassıslığı açıldı.

2001 senesiniñ sentâbr 1-inden başlap 40 talebe qırımtatar bediiy esnafçılığı ve manzaralı-ameliy sanatı boyunca nazariy ve ameliy bilgi ala.

Derslerni yüksek ihtisaslı mütehassıslar — ilim doktorları ve namzetleri alıp baralar.

İşte, şu eki kollektivde hazırlanğan mütehassıslar ileride Sanatşınaslıq ilmiy-tedqiqat institutınıñ kadrlar negizini teşkil ete bilecekler.

Her halda, yaqın kelecekte qırımtatar sanatşınaslığı boyunca akademik merkezni teşkil etmek içün Qırımda şimdiniñ özünde hem hayatiy muhtaclıq, hem ilmiy zaruriyet, hem şarait bar.

OIRIMTATAR MANZARALI-AMELİY VE TASVİRİY SANATINIÑ XX ASIRĞA QADAR ŞEKİLLENMESİ VE İNKİŞAF ETMESİ

1.1. Qırımnıñ qadimiy polietnik medeniyetiniñ fenomeni

% Qırım medeniyeti — cian kölemindeki bir fenomendir.

% Onıñ unikalligi territoriya ceetinden deyerlik büyük olmağan yarımadanıñ sıñırları çerçivesinde asırlar devamında mında biri-biri artından kelip-ketken çoqtan-çoq etnoslarnıñ qarışmasınen belgilengendir.

% Tarih iliminde Qırım yarımadası aqqında Şarq ve Ğarbnıñ sıñırındaki alâqalar zonası, çeşit-türlü tsivilizatsiyalarnıñ körüşüv yeri olğan "insanlıq tarihınıñ tecribe tarlası" degen fikir tesadufen pekinip qalmağandır.

% Qırımnıñ coğrafik vaziyeti, onıñ ana-qıtadan yarımada şekilinde ayrı bulunması maalliy medeniyetniñ spetsifik qurulışında az rol oynamağandır.

% M. Voloşinniñ obrazlı etip aytqanı kibi, "...mında tolıp-taşqan insanlıq aqımlarınıñ ayrı irmaçıqları aqıp kele, sakin ve çıqımı

olmağan limanlarda qatıp qala, olarnıñ sazlığına öz balçığını qoya, biri-biriniñ üstüne qat-qat yata, soñra ise tabiiy sürette biri-birinen qarışa ediler".

% Tarihçılarnıñ tahminlerine köre, eyi tesirli iqlim şaraitlerinen ayrılıp turğan Qırım toprağı beşeriyetniñ, zemaneviy tsivilizatsiyanıñ qadimiy beşiklerinden biridir.
% Arheologlarnıñ tedqiqatları sayesinde mında aşağı paleolitten başlap, insan duraqları tapıldı.
% Simferopolden şimalge 25 kilometr avlaqta Zuya özeniniñ vadiysinde yerleşken Kiyik-Qoba qobası (aşağı paleolit, 100 biñ yıl evelsi) Qırımda eñ qadimiy duraqlardan biri sayıla.
% Orta paleolit deviri (50-40 biñ yıl evelsi) neandertaletslerniñ Salaçıq köyünde (Bağçasaray rayonı), kromanyonlarnıñ Simferopol şeerindeki (Küçük Salğır özeniniñ sol yalısındaki Çuqurça qobası), Belogorsk rayonındaki (evelki Qarasuvbazar — Aq-Qaya) duraqları ile taqdim olunğandır.
% Yuqarı paleolit (35-10 biñ yıl evelsi) ise abidelerniñ keniş gruppasınen taqdim olunğandır (Belbek özeniniñ vadiysindeki Süren durağı, Burulça özeniniñ vadiysindeki Burun-Qaya qobası, Acı-Qoba qobası ve ilh.).
% Olar Şimaliy Qaradeñiz boyu ve Qara deñizniñ Kavkaz yalısındaki abidelernen bir çoq beñzerlikke malikler.
% İlk eşyalarnıñ peyda oluvı taş deviriniñ başlarına doğru kele, meselâ kemik ve boynuzdan yasalğan oyma ve kertiklernen bezetilgen bu eşyalarda endi bediiy yaratıcılıqnıñ iptidaiy elementleri közge çarpıp başlaylar.
% Bu devirde taşnı, terini, ağaçnı ğayrıdan işlev melekeleri inkişaf ete, aqılane ve tantiminen yasalğan qırğıçlar, disk şekilindeki aletler bundan delâlet bermekteler.
% Maddiy medeniyet tapılmalarınen zengin olğan Çörnaya (Çorğuna) özeniniñ vadiysindeki Süren-2, Şan-Qoba, Fatma-Qoba, Murzaq-Qoba, Boran-Qobanıñ Yuqarı qatlamı mezolit (14-7 biñ yıl evelsi) devirine aitler.

% Qırım tarihınıñ qadimiy deviri yeterlik derecede tolu tedqiq etilmegen, biz neolit (milâdiyden 6-3 biñ yıl evelsi) deviri aqqında bayağı çoq malümatlarğa malikmiz.
% Bu devir inqilâbdan evel K. S. Merejkovskiy, N. N. Klepinin, A. S. Moiseyev kibi alimler tarafından ögrenilgen edi.
% Olarnıñ Çatırdağ qobaları, Biñbaş-Qoba, Suuq-Qoba, Pıçqı ve Süren köyleri, Sarıgöl gölü yanındaki duraqlar, Gurzuf davanındaki duraq, Üç-Qoş durağı boyunca yapqan tedqiqatları buña misal ola bilir.

% Qırımda qadimiy sakinler yaşağan 150-ge yaqın duraq bellidir.

% Qırım kirametiniñ qadimiy nümüneleri ta neolit devirinden bellidir.
% Bular balçıqtan yasalğan, şekil ceetinden çeşit-türlü olğan, "bazıda tehnika ve örneklev üslübi ile zengin" (Başkirov), ateşte pişirilgen savutlardır.
% Böyle tapılmalar Bağçasaray civarındaki Qaya-Arası ve Simferopol civarındaki At-Baş duraqlarında elde etildi.

% Eneolit (milâdiyden 3 biñ yıl evelsi) deviri endi maddiy ve maneviy inkişaftaki bayağı bir teraqqiyat mevcut olmasınen taqdim olunğandır.
% Bu devirde madenden yasalğan taqıncalar — bilezlikler ve baqır gerdanlıqlar keniş darqalıp başlaylar.

% Eneolitniñ soñlarında Qırımda sanat keyfiyetçe yañı basqıçqa adım ata.
% Soñundan keniş vaqıt diapazonını qavrap alğan (milâdiyden evel XX asırdan milâdiyden evel VIII asır) ilk qayaüstü resimleri peyda olalar.
% Buña Bağçasaray civarındaki Taş-Ayır massivindeki, Bogatoye (Bahçi-Eli), köyündeki, Vişennoye (Beş-Qurtqa) köyü yanındaki Sarı-Qaya qobasındaki qayaüstü resimleri misal ola bilirler.
% Mezkür resimler arasında çeşit-türlü qabile nişanları küneş ve yıldızlarnıñ temsillerini aks ettirgen resimler, bunıñ kibi de (başta bir av levhalarını — atlar, silâlı atlılar ve oqçularnı tasvirlegen) mürekkep ve çoqfiguralı kompozitsiyalar mevcutlar.
% Avropada birinci olıp çoqrenkli naqşlar (divar resimleri) Qırımda peyda olalar.
% Antropomorf, yani insan qiyafetini tasvirlegen skulpturalarnıñ, meselâ, Bağçasaray rayonındaki Sçastlivoye (Büyük-Özenbaş ve Sokolinoye (Kökköz) köyleri civarında) insan qiyafetini añdırıp turğan taş stellalarınıñ peyda olması tunç devirinen bağlıdır.
% Böyle stellalarnı tiklemek bütün Qara deñiz boyu ve Kavkaz regionına aittir.
% Kurganlar, kromlehler (taş isarlar) kibi monumental ibadet inşaatları mimarcılıqnıñ başlanğıçları aqqında delâlet bermekteler.
% (Qırımdaki eñ büyük kromlehlerden biri Simferopol rayonında buluna edi, mında suv anbarı qurulğanda o suv astında qalıp ketken edi).
% Kurganlar ve kromlehlerni qurmaq ya da tiklemek misalleri qomşu territoriyalarnıñ medeniyetlerinde de qayd etilmekte.

% Bularnıñ episi tunç deviri yalıñız ayatnıñ faalleşmesinen qayd etilmegen, bu devirde maalliy qabilelerniñ Qadimiy Şarq, Aq deñiz boyu, Kavkaz artı tsivilizatsiyaları da kenişlegen, dep aytmağa esas bere.
% Bu devirde Qırım territoriyasında (Belogorsk (Qarasuvbazar) civarındaki Kemik-Oba kurganınıñ adınen adlandırılğan) Kemik-oba medeniyeti inkişaf etken edi.
% Bu devirde adamlar ziraatçılıq ve ayvanasravcılıqnen oğraşa ediler.
% Bogatoye (Bahçi-Eli) köyüniñ civarındaki taş plita üstüne oyulğan tuvar ayvanınıñ şekili ve ziraatçınıñ iş aleti olğan — çapanıñ qiyafetini aks ettirgen qayaüstü resimleri buña delâlet bermekteler.

% Qırımnıñ qadimiy medeniyeti ananeleriniñ ilerideki inkişafı srub ve salt medeniyetlerine ait köçebe qabilelerniñ devirinen bağlıdır.
% Mezkür qabilelerniñ yaşav arealı bütün Şimaliy Qara deñiz boyunı ve aşağı Podnestrovyeni qaplap ala edi.
% Demir asırı başlanğan soñ olarnıñ medeniyetleriniñ yerine bazı bir malümatlarğa köre, iran tilinde laqırdı etken, tam belgili etnik identifikatsiyağa malik olğan kimmeriylerniñ (gmıri-gimeriyos, milâdiyden evel IX-VII aa.) medeniyeti kirip kele.
% İzleri Küçük Asiyada coyulıp ketken kimmeriylerniñ yaşav arealı tek Qırım yarımadasınen sıñırlanmay, o Şarqiy Avropanıñ aman-aman bütün cenübini qavrap ala edi.
% Bu halq aqqında endi yazılı menbalarda malümatlar peyda olğan edi.
% Olar aqqında özüniñ "Odisseya"sında Gomer qayd etip keçe.
% Bazı bir mütehassıslarnıñ qayd etkenlerine köre, "kimmeriyler" degen termin Qırımnıñ toponimik adlarında saqlanıp qalğan.

% Kimmeriylerniñ esas meşğuliyeti yayla ayvanasravcılığı olğan.
% Ayvanasravcılıqnen oğraşqan cemi qabilelerde olğanı kibi, kimmeriylerniñ arasında da madenni ğayrıdan işlev ve ondan yüksek bediiylikke malik olğan eşyalarnı azırlamaq sanatı yüksek derecede inkişaf etken edi.
% Qadimiy tapılmalar — sapları dögme örneklernen süslendirilgen demir qılıçlar ve hancerler, dekor elementleri olğan cenkâver baltalar, spiral şekilindeki örneklernen süslendirilgen at qoşumı, örgülengen tunç bilezlikler bundan delâlet bermekteler.

% Madenden eşyalar yapmaqnıñ asırlar devamında şekillenip kelgen ananeleri Qırımda skifler peyda olmazdan bayağı evel mında maalliy "ayvan" üslübi negizleriniñ inkişaf etip başlamasına temel qoydılar.

% Eger şu adı añılğan kimmeriylerniñ medeniyeti olarnıñ yerine kelgen ve medeniyetlerini sıqıp çıqarğan köçebe skiflerniñ medeniyeti kibi, esasen yarımadanıñ çöl rayonlarında inkişaf etken köçebe ayvanasravcılar medeniyeti olğan olsa, otraq-ziraatçılar medeniyeti Qırımnıñ merkeziy, dağ etekleri, dağ ve yalıboyu rayonlarında inkişaf etkendir.
% Söz öz adını Simferopol civarlarında yerleşken Qızıl-Qoba qobasınıñ adından alğan Qızıl-Qoba medeniyeti aqqında kete.
% Bu yerde qadimiy insan duraqlarnıñ izleri tapılğan edi.
% Culâlanğan, küneş nişanları şekilindeki kertikler ve oyma örneklernen süslendirilgen kiramet şu medeniyetniñ maddiy yadikârlıqları sayılalar.

% Qızıl-Qoba medeniyetinen parallel sürette ve ya onıñ peşinden oña soydaş olğan, yarımadanıñ cenübiy qısımını qavrap alğan tavr medeniyeti inkişaf etip başlay.
% "Tavr" etnonimi yarımadanıñ adlarından biri olğan Tavrida adında saqlanıp qalğandır.
% Biz tavrlar aqqındaki malümatlarnı tavrlarnıñ birinci dayisi, yani yetekçisi Taos aqqında (milâdiyden evel XIII a.) yazğan "tarih atası" Gerodotta bula bilemiz.
% Tavrlar aqqındaki soñki malümatlar eramıznıñ X asırına aittir.
% Biz tavrlar aqqındaki malümatlarnı bizans menbalarında da bula bilemiz, bu menbalarda söz hristian missionerleriniñ Qırımğa yollanılmaları aqqında kete.
% Müellifniñ fikirince, Küçük Asiyanıñ cenübiy-ğarbından Qırımnıñ cenübiy yalısına kelgen rum kolonistleri Küçük Asiyanıñ cenübindeki Tavros dağlarınıñ Qırım dağlarına beñzegeni içün olarnı Tavros dağları dep adlandırğandırlar, bundan kelip çıqıp, şu dağlarda yaşağan sakinler de "tavroyos", yani tavrlar ekzoetnonimini alğandırlar.

% Qadimiy rumlar Küçük Asiyadaki Tavros dağlarında yaşağan hetlerniñ medeniyetinen (meselâ, divarlarnı tiklevde qullanılğan quru qalav printsipi) Qırım sakinleriniñ medeniyeti arasında nasıldır bir beñzerlikni köre ediler.

% Elde etilgen çoqtan-çoq deliller tavrlar medeniyetiniñ olardan evel kelgen qabileler medeniyetleriniñ varisligi aqqında aytmaqtalar.
% Söz o ve bu qabilelerde defn etüv merasimlerinde Küçük Asiyadaki hetlerde ve Ğarbiy Kavkazda yaşağan qadimiy abhazlardakine beñzegen "taş sanduqalarını" qullanğanları ve qadimiy mezarlıqlarnıñ bütün bir kompleksini teşkil etkeni, em de kurganlarnıñ üstünde monumental antropomorf eykellerni tiklev aqqında kete.
% Kurganlar üstünde tiklenilgen insan eykellerini birinci olıp tavrlar yapıp başlağandırlar.

% Böyleliknen, tunç asırınıñ soñları ve demir asırınıñ başlarından başlap Qırımda çeşit tipteki medeniyetlerniñ inkişaf etkenini, çeşit etnik gruppalarnıñ yan-yanaşa yaşağanlarını körmek mümkün.
% Buña yarımadanıñ tabiatı ve landşaftınıñ özü yardımcı olğandır.
% Mında deñiz boyu tüzlükleri dağ rayonlarına birikip keteler, yarımadanıñ belli bir qısımını çelik teşkil ete.
% Qadimiy devirlerde qabilelerniñ yarımadada yerleşmeleri o devirde üküm sürgen hocalıq usulına köre amelge keçe edi, dep qayd etmek mümkün, çünki er bir medeniyet özüne kelişken landşaft ve tabiat-iqlim zonasını seçip ala edi.
% Bu öz nevbetinde Qırımda "üç etnik vilâyetniñ" peyda olmasına temel qoydı, ve medeniyetniñ biri-birinden farq etken özgün pıtaqları yan-yanaşa inkişaf ettiler...
XV asırda yekâne Qırım devleti meydanğa kelgenge qadar biri-birilerinen qarışıp ketmediler".
% Er bir qabile özüniñ ekologik yerini işğal etken edi.
% Bu ise olarğa pek büyük olmağan territoriyanıñ sıñırları içinde muabbet yaşamağa imkân bere edi.
% Ealiniñ hocalıq tüzümi ceetinden çeşit gruppaları özüne has bir simbioznı meydanğa ketire ediler.
% Meselâ, muayyen bir barışıqperver munasebetler meydanğa kelgen edi, skif aleminiñ sıñırlarında bulunğan tavr köyleriniñ (Ayvazovskoye, Alma-Kermen, milâdiyden evel IV-III aa.) istihkâmlanmağanı bundan delâlet bermekteler.
% Şu eki halqnıñ alâqaları yarımadadaki yekâne "tavr-skif" ealisi aqqında söz yürsetmege aq bere.

% Skifler ve kimmeriylerniñ özara munasebetleri başqaca bir harakterde şekillene.

% Kimmeriyler de skifler kibi, ayvanasravcılıqnen oğraşa, ve amelde aynı şu ekologik yerni işğal ete ediler.
% Lâkin bu topraqlar skiflerniñ menfaat çerçiveleri içinde buluna edi.
% Tarihiy çarpışmalar neticesinde skifler olarnı Küçük Asiyanıñ territoriyasına sıqıp çıqaralar, ve Qırım Avroasiya kontinentiniñ Altaydan tutıp Tunağace olğan büyük bir territoriyasında keniş darqalğan Şimaliy-İran ve Merkeziy-Asiya qabileleriniñ, keniş köçebe skif medeniyetiniñ bir qısımına çevirile.
% Tarihta malüm ki, aynı şu devirde Asiya medeniyeti Qırımğa keniş bir miqyasta kelip kirgen, maalliy qabilelerniñ medeniyetlerinen alâqada bulunğan ve şu medeniyetlernen qarışıp ketken edi.

% Böyleliknen, Qırımda tsivilizatsiyanıñ nevbetteki basqıçı, milâdiyden evel VII asırda yarımadağa kelip yerleşken skiflernen bağlı oldı.
% Qırım skif medeniyetiniñ tarqaluv arealınıñ küçük bir qısımı olğanına baqmadan, o skiflerniñ soñki durağı oldı (mında olar milâdiyden evel III asırğace bulundılar).

% Bu devir etnik alâqalarnıñ bayağı keniş tarqalmasınen qayd etile.
% Bir taraftan, Qırımda skif medeniyeti pekinip başlay, bunı skif dünyabaqışlarınıñ, tabınuvlarınıñ, defn merasimleriniñ, sanatlarınıñ tarqaluvında körmek mümkün.
% Diger taraftan, Qırım medeniyetinde rum, soñradan ellin tsivilizatsiyasınıñ tesiri daa ziyade sezilirli olıp başlay.
% Ellinizm devirinde mında kendilerine yaqınca olğan tavr medeniyeti ve dinini qabul etken ilk rum kolonistleri peyda oldılar.
% Qırımnıñ bütün yalısını öz ellerine alğan ellinler mında ondan ziyade polis-devletlerini, yani bir şeer ve onıñ civarlarından ibaret devletlerini qurdılar.
% Olarnıñ arasında eñ büyügi Pantikapey edi, o Bospor devletiniñ paytahtı oldı (milâdiyden evel V a.).

% Rum-tavr medeniyetiniñ sintezi de Qırım territoriyasında öz izlerini qaldırdı.
% Bir taraftan, biz rum demir paralarında tavr Qızınıñ tasvirini bulamız.
% Rumlar tavrlarnıñ mabudesi olğan Orhilohqa tabına ediler.

% Diger taraftan, tavrlarnıñ sanatı rum mifologiyasınıñ obrazlarınen, plastikasınen toldurıla, tavrlarnıñ sanatı antik eykelik tesiriniñ altında qala.

% Tavrlarnıñ kiramet sanatı keniş taqdim olunğandır.
% Savut-sabalar küneş nişanlarınen, semaviy temsillernen süslendirilgendir, bu nişan ve temsiller qomşu halqlarnıñ sanatında da keniş tarqalğandır — Hersonesniñ ellinistik qatlamlarında pek çoq kiramet eşyaları tapıldı, olarnıñ tutquçları üstünde ustalarnıñ adlarınen yan-yanaşa "tavr" etnonimi de yazılğandır.

% Bu devir Qırım medeniyetiniñ genezisi içün ğayet nümünelidir: bu devir ellin ve Rim tesiri altında alıp ketirilgen skif dominantası olğan maalliy tavr elementleriniñ sintezinen qayd etilgendir.
% Bundan da ğayrı, milâdiyden evel VI-V aa. ait skif kurganlarında tapılğan İran importınıñ eşyaları maalliy medeniyetlerniñ Ulu İrannıñ mirasınen tanış olğanları ve alâqalarda bulunğanları aqqında delâlet bermekte.
% Bu sintez ondan soñki devirlerde inkişaf etken qırımtatar medeniyetiniñ temelini teşkil etti.

% Skiflerniñ özleri (Gerodotnıñ qayd etkenine köre, mında çar skifleri yaşaganlar) Qırımda aman-aman 1000 yıl, yani got qabileleri olarnı tar-mar etkenge qadar yaşadılar, vaqıt keçtikçe oturaq ziratçılıqqa keçtiler ve şimdiki Simferopolniñ civarında paytahtı Neapol-Skifskiyde (milâdiyden evel II-III a.) — soñradan alğan adı Kermençik (qırımtatarcada "qale" — devlet qurdılar).
% Bu ellin mabudeleri ve qaramanlarınıñ, skif daiyleriniñ eykelleri yerleştirilgen soqaqları, freskalarnen süslendirilgen cemaat ve mesken binaları olğan tipik antik bir şeer edi.
% Skiflerniñ Şimaliy Qara deñiz boyundaki qomşu antik şeerlernen alâqalarda bulunganları bellidir.

% Bu devirniñ maddiy medeniyeti maalliy ealiniñ çoq çeşitli medeniy alâqaları aqqında delâlet bergen ameliy sanat eşyalarınıñ keniş diapozonı ile taqdim etilgendir.
% Mında em skiflerniñ "ayvan üslübine" harakterli olğan eşyalarnı, em ellinlerniñ qaraşekilli ve qızılşekilli vazalarını, şekilli tutquçları olğan İran küzgülerini, İnd okeanından alınğan mercanlardan yasalgan bezeklerni de rastketirmek mümkün.
% Skif eşyalarında bediiy ğayelerniñ biri-birine yapqan tesirlerini körmek mümkün.

% Antik örneklernen, selena ve satirlerniñ, Meduza Gorgonanıñ resimlerinen süslendirilgen eşyalarda bu daa ziyade körüne.
% Skif sanatına İran sanatında ğayet populâr olğan polimorf mevcutlar — sfinksler ve grifonlarnıñ obrazları da kirip keleler.
% Skiflerniñ köçebe müiti diger medeniyetlerden olğan alıntılarğa ğayet tesirçen, açıq ve areketçen olğanını qayd etmeli.

% Ellin-skif medeniyetiniñ sintezi bir çoq unikal sanat yadikârlıqlarınıñ peyda olmasına alıp keldi, meselâ Neapol-Skifskiyniñ civarındaki nağışlarnen (atlılar ve çalğıcılar), ağaç skulpturalarnen (sfinksler ve grifonlarnıñ şekillerinen) süslendirilgen nekropol bu cümledendir.
% Bunıñ kibi de mında antik kiramet, quyumcılıq eşyalarınıñ nümüneleri saqlanıp qalğandır.

% Vaqıt keçtikçe skifler maalliy ealige qarışıp, yoq olıp kettiler.
% Skiflernen bir vaqıtta, yani milâdiyden evel 7 asırda peyda olğan ellin kolonistleriniñ medeniyetlerine kelgende ise şunı ayta bilemiz: olarnıñ medeniyeti Qırımnıñ medeniy tarihında eñ ziyade ögrenilgen bir medeniyettir.
% Ebet, bu medeniyet Qırımda Yunanistan ve Küçük Asiyadaki kibi inkişaf etmedi.
% Yarımadanıñ ğarbında yerleşken Hersones, şarqta Bospor çarlığınıñ paytahtlarından biri olğan Pantikapey (Kerç), milâdiyden evel 6 asırda meydanğa ketirilgen Feodosiya, şimdiki Yevpatoriya bulunğan yerdeki Kerkinitida Qırımda ellin medeniyetiniñ yetekçi merkezleri ediler.
% Bospor çarlığı Qırımda ellin medeniyetini numayış etken eñ aydın bir misaldir.
% Mitridat Yevpator devirinde qocaman qudret ve mühteşemlikke irişken Bospor çarlığı 800 yıl turdı.
% Bospor çarlığındaki ealiniñ etnik erkânı ilmiy edebiyatta çoq vaqıtlar devamında munaqaşalarğa sebep olıp keldi.
% Tedqiqatçılarnıñ ekseriyeti mında esasen ellin ve sarmat medeniyetleriniñ elementlerini menimsegen skifler yaşağan ediler, degen fikirge keleler.
% Başqa bir noqtaiy-nazarğa köre, mında ealiniñ esas qısımını ellinler teşkil etkenler.

%Qırım medeniyeti inkişafınıñ bir sıra hususiyetleri Feodosiyanıñ — tavrlarda — Ardabda, türk menbalarında Aradayda — tarihınen bağlıdır.

% Ellin kolonistleri tarafından meydanğa ketirilgen bu şeer bir çoq asır keçken soñ Qaradeñiz boyunıñ eñ iri ticaret ve medeniy merkezlerinden biri olğan Kefe ceneviz qalesine çevirile.
% Türk istilâsı yıllarında Qırım yarımadasında osmanlı medeniyetiniñ merkezi olğan Küçük İstanbul adınen añıla.

% Coğrafik ceetten antik tsivilizatsiyanıñ diger şeerlerine yaqın turğan Hersones ta orta asırlarğace Qırımda ellin ana-qıta medeniyetiniñ forpostı olıp keldi.
% Hersoneste milâdiyden evel III-II asırlarda maalliy koroplast-eykeltıraşlar tarafından yasalğan antik skulpturalarnıñ fragmentleri bizim künümizgece yetip keldirler.
% Bu fragmentlerde antik Hersoneste populâr olğan ilâhlar — Deva ve Gerakl, Appolon ve Dionis ve onıñ etrafında bulunğan kimseler, Kibela ve Afrodita resimleriniñ tasvirleri mevcut.
% Bu tasvirlerde Skopasnıñ, Praksitelniñ, Lisippniñ tesirleri közge çarpa.
% Korolastika sanatınıñ çeçeklenmesi em ibadet ihtiyaclarına, em de ilkingi material olğanına (mermer ve güzel keyfiyetli balçıq olmağanına) bağlıdır.
% Şeerde terrakot eykellerini yasağan bir qaç ustahane bar edi.
% Orta asırlarda Hersones Qırımda ve Ğarbiy Avropada bizans medeniyeti ve hristiancılıqnıñ translâtorına çevirile.

% Böyleliknen, antik medeniyet (Qırımnıñ yalı boyları) ve tavr-skif qabileleriniñ medeniyetleri (Qırımnıñ çöl ve dağlıq rayonları) daimiy özara alâqalarda buluna edi.
% İcadiy alâqalar, çetten kelgen ananeler neticesinde qırımlı ustalar klassik eykeltıraşlıq ve mimarcılıqnen, orderli sistemanen tanış olalar, qurucılıqnıñ yañı usul ve melekelerini menimseyler, esnafçılıqnıñ yañı çeşitlerinen tanış olalar, meselâ, pencere camları ve polihrom savutlar istisalını menimseyler.
% Rimde ğayet populâr ölgan mozaika camlarını (millifiore) istisalı keniş darqamağa başlay.

% Antik Qırımnıñ kirametçiligi antik urkçülikniñ tolusınen menimsenilgenini numayış ete.
% Antik ürkçülikniñ ananeleri mında em import eşyalarnen, em de ellin kolonistleriniñ yasağan mallarınen kirip keleler.
% Ürk ustaları tarafından maalliy balçıqtan yasalğan qızıl laklı, qızıl balçıqlı, külrenk balçıqlı yapma eşyalar bular cümlesindendir.

% Aşhane savutları arasında antik Orta deñiz boyunda keniş darqağan şekillerdeki amforalar, pifoslar, qadeler, çanaqlar, şamdanlar, tepsilerniñ keniş assortimenti mevcuttır.

% Tovretika ve quyumcılıq sanatına ait eşyalar — acayip nefis kümüşler, tunçtan ve demirden bütün quyulğan bilezlikler, ayvan ya da yılanlarnıñ başlarına beñzegen açıq, uclu bilezlikler, bazıda ise gemmalı, yani oyma taşlı yüzüklerde em ellin tesirini, em de çöl alemi sanatınıñ tesirini körmek mümkün.

% Tapılmalar arasında taqdir ilâhı Tiha, Nika, Demetranıñ tasvirleri olğan gemmalar da sıq rastkele.
% Bu gemmalar yarımadada işlep çıqarılğan mallardır, çünki mevcut menbalarğa köre Bosporda taş kesüv ustahanesi bar edi.
% Lâkin çetten ketirilgen mallar da — ilmekler, toqalar, dügmeler keniş darqagan edi.

% Bularnıñ episi antik Qırımnıñ büyük şeerlerinde medeniyet quvetli ellin tesiri altında inkişaf etkeni aqqında delâlet bermekteler.
% Amma eramıznıñ IV asırında türkiy qabilelerniñ erte-ğarp birligi olğan hunlarnıñ seferleri Qırımda antik tsivilizatsiyanıñ izlerini silip atalar, ve bizans tesiri endi antik ananeler unutılğan devirde kirip kelmege başlay.

% ### 1.2. ORTA ASIRLARDA QIRIMDA ETNOMEDENİYETNİÑ SİNTEZİ VE ONIÑ ESASINDA QIRIM HANLIĞINDA UMUMQIRIM MEDENİYETİNİÑ ŞEKİLLENMESİ
%(qırımtatarlarnıñ etnogenezi misalinde)

% Vizantiya quvetke kirip başlağan soñ Qırım (esasen onıñ yalıboyu qısımı) hristian pravoslaviyesiniñ tesirine oğrağan memleketler dairesinde buluna ve erte orta asır devirine kire.
% Hristianlıqnıñ ğayeleri, başta bir, mimarcılıqta körüle.
% Kilseler ve ibadethaneler, qobalarda ibadethaneler, bazilikler, rotondalar, çasovnâlarnıñ qurucılığı başlay.
% Roman mimarcılığınıñ çeşitlerinden biri olğan rotonda yañı din içün qurban ketken şeitlerniñ qabirleri üstünde qurulğan, tsentrik qubbeli ibadethane — soñradan musulman mimarcılığında inkişaf etmege başlay.
% Bu — meşur insanlarnıñ, zengin kişilerniñ mavzoley-türbeleridir.
% Hristianlıqnıñ tarqaması freska boyalı resim çızuv sanatınıñ peyda olmasına sebep ola.

% Bu sanatnıñ eñ eski nümüneleri XIII—XV asırlarğa aittir.
% Qırımda ikonalar, haçlar, cemali haçlar, ilâhlarnıñ relyefli figuraçıqları keniş darqağan edi.
% Medeniyet ve sanatnıñ diger çeşitlerine kelgende ise, mında bizans medeniyetiniñ tesiri çoq körülmey.
% Esnafçılıqnıñ yetekçi çeşitlerinden biri sayılğan madenni bediiy ceetten ğayrıdan işlev esnafçılığında maalliy medeniyetleriniñ ananeleri inkişaf ettiler.
% Çöl madenciliginiñ saqlanıp qalmasına Qırımğa yañı-yañı köçebe qabilelerniñ, bu cümleden türkiy tilli qabilelerniñ kelip yerleşmesi yardım etti.
% Qırımğa moğol-tatar orduları bastırıp kirmezlerinden evel yarımadağa bir çoq türkiy tilli qabileler kelip ketkendirler.
% Bu ise ket-kete yarımadada türkiy tilli ealiniñ çoqlaşmasına alıp keldi.
% Orta asırlarda yaşağan qırım türkleriniñ bir qısımı proto-qırımtatarlar qomşularından hristian dinini alalar, olarnıñ nesilleri — greko-tatarlar, yani grek (pravoslav) dinini qabul eteler ve orta asırlardaki Qırımnıñ türk-hristian ealisini teşkil eteler.

% R.Qurtiyevniñ fikirince, hunlar kelgen soñ (IV asırnıñ soñki çerigi — VI asırnıñ otuzıncı seneleri) köçebe türkiy qabilelerniñ Qırımnıñ türkiy olmağan ealisinen ilk etnosiyasiy alâqaları yüz berdi.
% Neticede Qırımda iran qabileleriniñ (kimmeriyler, skifler, sarmatlar ve ilâhrileri) biñyıllıq ükümdarlığınıñ yerine kelgen türk tarihına temel qoyula.

% Qırımtatar halqınıñ avtohtonlığına dair problema, ve onıñ medeniyetiniñ mında inkişaf etken tavr ve skif tsivilizatsiyalarnı meydanğa ketirgen qabilelerniñ medeniyetleriniñ varisi olğanı aqqındaki mesele bugün-de-bugün ilimde ve cemiyette eñ aktual meselelerden biridir.
% Qırımtatar milliy areketiniñ liderleri ve Rusiye, Ukraina, Avropa ve Amerikanıñ bir sıra alimleri qırımtatar medeniyeti kelmeşek harakterini taşıy degen fikirge qarşı çıqalar ve şu pozitsiyalarda turalar.
% Bu ğaye siyasiy küreşte qullanılğan boş ideologik şiar degil, aksine Qırımda milliy küreş keskinleşmesinden bayağı evel postulat olaraq belgilengen, ilmiy esaslandırılğan fakttır.

% Daa XX asırnıñ başlarında alimler qırımtatarlar tavr medeniyetiniñ doğrudan-doğru varisi olğanı aqqındaki gipotezanı ögge sürgen ediler.
% Rusiye iliminde Qırımnı tedqiq etken alimler arasında birinci olıp Petr Keppen: "Tapılmalarğa zengin olğan aman-aman bütün dolmenler (taş qobalar) sakinleriniñ damarlarında şimdi de qadimiy dolmen qurucılarınıñ qanı aqa, dep belleyim" dep yazğan edi.
% Rus alimi, antropolog YE. Jirov kendi fikirini bayağı açıqça beyan etken edi.
% O, Eski-Kermenni tedqiq etken ve bu aqta: "Dağlı Qırımnıñ orta asırlardaki ealisiniñ ekseriyeti qadimiy aborigenler — tavrlarnıñ nesilleri degil ekenlermi...
% Asılında alacaq olsaq — tavrlar qayda ğayıp olıp kettiler.
% Tarih nasıldır bir köçmenler aqqında iç bir şey aytmay", dep yazğan edi.

% Keçenlerde dünya yüzü körgen "Qırımtatarlarnıñ tarihiy taqdirleri" kitabında, onıñ müellifi, Qırım medeniyeti ve tarihınıñ tedqiqatçısı V. Vozgrin qırımtatar sanatınıñ tarihı tavrlar sanatından kelip çıqqanını, esaslandıraraq, tasdiqlay.

% Meraqlı yeri şunda ki, V. Vozgrin orta asırlarda qırımtatarlar aqqında yazğan bazı bir müelliflerniñ malümatlarını misal olaraq ketire: "tatarlar... özleriniñ qadimiy skif tamırlarınen ğururlanalar".
% Qadimiy skifler ve tavrlarnıñ istiqamet yerleri orta asırlarda menimsenilgen medeniyet merkezleri olaraq öz emiyetlerini saqlap qalalar.
% Bular — Eski-Kermen (Çerkes-Kerman köyü civarındaki qale), Manğup, Qız-Kermen, Tepe-Kermen, Baqla, Çufut-Qale ve saireleridir.

% Amma qırımtatarlarnıñ tamırları yalıñız tavrlar ve ya skiflernen bağlı degil, qırımlılar — öz içine otuzğa yaqın qabile ve halqlarnı qavrap alğan mürekkep etnik mahsulattır.
% Avrasiya çöllerinden ve Küçük Asiyadan Qırımğa biri digeri artından yetip kelgen türkiy tilli halqlarnıñ (hunlar, türk-alanlar, protobulğarlar, hazarlar, peçenegler, qıpçaqlar, selcuklerniñ) migratsion dalğalarınıñ tesiri altında maalliy medeniyette türkiy komponent üstün turmağa başlay, ve neticede yañı etnos — türkiy tilde laqırdı etken qırımtatar halqı şekillene.

% Qırımtatar halqınıñ etnogenezine dair kontseptsiyalarnıñ müelliflerinden biri R. Qurtiyev şöyle dep yaza: "Qırımlılarnıñ etnogenezleriniñ acayip hususiyetlerinden biri bu biri digerinden tübü-temelinden farq etken etnik komponentlerniñ: türkiy olmağan avtohton otraq qabileler ve köçebe türkiy qabilelerniñ sintezidir.
% Mezkür sintez neticesinde sayı ceetinden üstün turğan birinci komponent yavaş-yavaş türkleştirilgen ve musulmanlaştırılğan edi, yani o medeniy assimilâtsiyağa oğratılğan edi...
% IV-VII asırlarda çeşit-türlü türkiy qabileler intensiv sürette migratsiya yapqanlarına baqmadan, çöl rayonlarında yaşağan qırımlılarnıñ negizini qıpçaqlar teşkil ettiler.
% Buña etnik fenomen demek mümkün".
% Coğrafik müit ve maalliy landşaft şu müitke eñ ziyade alışqan tipniñ şekillenmesine yardım etti.
% Bir çoq etnik gruppalarnıñ varisi olğan yekâne halqnıñ şekillenmesi, işte, böyle başlandı.

% Orta asırlarnıñ başındaki Qırımnıñ çoq çizgili sanatı polietnik cemiyetniñ ideallarını aks ettire.
% Tavrlar ve ellin-kolonistlerden ğayrı mında skolot-skifleri, sarmatlar, türk-alanlar, soñradan ise hazarlar, Nahiçevan ermenileri, Skandinaviyadan kelgen ve mında öz devletini qurğan gotlar assimilâtsiyağa oğratıldılar.
% Er bir etnos Qırım medeniyetine öz ananelerini, öz dünya añlayışını, estetik ideallar aqqında öz tasavurlarını qoştı.
% Öz içinde em İran, em Orta Asiya, em türk-çöl sanatınıñ elementlerini taşığan İran-sasanid sanatınıñ tesirleri Qırımğa yetip keldiler (157, s.225).

% VIII asırda Qırım Vizantiya ve Türk Kaganatınıñ varisi olğan hazarlar arasındaki küreşniñ tamam kesişken yerinde buluna.
% Bunıñ neticesinde Hersones Vizantiyağa keçe, bütün Şarqiy Qırım ve yarımada ğarbındaki çöller Hazariyada qala.
% Hazarlarnen beraber mında yalıñız teñricilik degil, iudaizm de kirip kele.
Soñradan Qırım Hazariyadan ayırıla ve Vizantiyanıñ tesiri altında qala.

% Orta asırlarda mında peçeneg (IX-XI aa.), qıpçaq (X-XI aa.), slavân (X-XI asırlarda Kerç qadimiy Rus knâzlığı Tmutarakannıñ erkânına kire edi) qabileleri kelip yerleşeler.

% Niayet, XIII asırda Orta Asiya çöllerinden Küçük Asiyağa, ve mından da Balkanlarğa areket etken türk-oğuz qabileleriniñ konglomeratı olğan selcukler peyda olalar.
% Olarnıñ kelmesinen Qırımda islâm dini tarqalıp başlay.
% İslâm dini kelmezden evel Qırım territoriyasında şekillengen, teñricilik ve hristian dinini kütken türk etnik substratı XIII asırda regionnıñ türk-islâm aleminiñ bir qısımına çevirilmesinde belgileyici rol oynadı.

% Küçük Asiyada XIV asırgace turğan Selcuk sultanatı Vizantiyanen birlikte orta asırlardaki Qırım sanatınıñ inkişaf negiziniñ şekillenmesine öz tesirini bıraqtı.
% Aynı şu selcuk devirinde erte hristian tipindeki medeniyetten medeniyetniñ yañı tipine — musulman medeniyetine keçildi.

% Selcukler devirinden başlap bütün Küçük Asiyada musulman mimarcılığınıñ esas tipleri tarqalıp başlay.
% Camiler, minareler, medreseler, kervansaraylar buña misal ola bilir.
% Böyle inşaatlar Qırım territoriyasında daa olmağan olsalar da (olar mında yalıñız XIV asırda peyda oldılar) Türkiye territoriyasından Qırımğa "daa Altın Orda deviri başlanmazdan evel Qırım ealisini musulman dinine çevirgen, oña musulman medeniyetini aşlağan islâm tsivilizatsiyasınıñ qudretli impulsları yetip keleler".
% Meselâ, Altın Orda devirinden evelki selcuk koloniyalarınıñ eñ irisi Otuz (s.Şçebetovka) köyü ve Sudaq civarındaki diger köyler edi.
% 1260-ncı senelerniñ başında Altın Ordanıñ ükümdarı Berke han onı Solhatnen birlikte selcuk sultanı II İzzed-din Key-Qavusqa (1238-1278) bağışlağan edi.
% Qırımğa kelip yerleşken ve islâm dinini qabul etken polovetsler (qıpçaqlar) de ülkeniñ islâmlaşmasına öz isselerini qoştılar.

% İslâmnen beraber Qırımda ğarpnıñ da tesiri körünip başlay: XII asırda mında cenevizliler öz koloniyalarını meydanğa ketireler.
% Sudaq qalesi olardan qalğan mirastır.
% Ceneviz medeniyeti Altın Orda devirinde XIII-XV asırlarda ğayet keniş tarqağandır.

% Böyleliknen Qırımğa mogol ükümranlarınıñ yetekçiliginde türk-tatar-ordalılar kelip kirgenlerinde mında endi qaviy türk müiti mevcut edi.

% Uzaq yıllar devamında ilmiy edebiyatta yarımadağa kelip toluşqan ve bu yerge yat olğan türk medeniyetini tatar-moğollar ketirdiler, degen fikirniñ esassız olğanı körünip tura.
% Uzaq yıllar devamında yaşatıp kelingen, hrestomatik bir şekil alğan işbu fikirniñ müellifleri — A. L. Yakobson, P. N. Nadinskiy, V. YE. Potehin ve başqaları qırımlılarnıñ ecdatları — Çıñğız han ya da Batunıñ (XIII a.) Ordalarından çıqmışlar, yani olar köçebe-moğollar, tatarlar ya da ordalılar, dep saya ediler.
% "Qırımtatarlar" degen ekzoetnoniminiñ ekinci komponentine beñzegen "tatar" etnonimi ve çöl regionlarında yaşağan qırımlılarnıñ hocalıq alıp baruv usulları olarğa böyle esaslandıruvlar yapmağa imkân berdiler.
% Basqıncılarnıñ yañı dalğası aborigenlerniñ soydaş tilde laqırdı etkenleri ve aynı şu aborigenlerniñ medeniyetleri bayagı yüksek seviyede olğanı neticesinde maalliy eali arasında siñip ketti, bunıñnen qırımtatar etnosınıñ şekillenmesine öz issesini qoştı.
% Bu yerde akademik Bartoldnıñ eserinden bir misal ketirmekni yerli dep tanıdıq: "...Moğollarnıñ büyük bir qısımı Moğolstanga qaytıp kettiler.
% Basıp aldıqları memeleketlerde qalğan mogollar öz milliyliklerini tez coydılar...
% Türk elementiniñ ğalebesi islâm ve musulman medeniyetiniñ ğalebesinen devam ettirildi".

% Orta asırlardaki Qırımnıñ sanatı polietnik cemiyetniñ ideallarını aks ettire edi.
% Çeşit-türlü esnafçılıqlar evelkisiday yüksek seviyede inkişaf eteler, olarnıñ tsehler şekilinde teşkilâtlandırılması olarnı bizans ananelerinen bağlay, bu başta bir madenden nefis eşyalar istisalına, quyumcılıq sanatına, urk istisalına aittir.
% Orta asırlarnıñ kirametçiligi özleriniñ zengin süjet ve ornamental motivlerinen ayrette qaldıralar.
% Qırımda, esasen Sudaq ve Aluşta arasındaki yalıboyu köylerinde bu yerlerde yetiştirilgen yüzümden şarap azırlav ceryanında zarur olğan amforalarnı yasav boyunca merkezler (VIII a.) mevcut edi.

% Bu devirniñ tasviriy sanatınıñ nümünelerini Eski-Kermen yaqınlarındaki kilseniñ (donatorlar ibadethanesi) freskalarında körmek mümkün.
% Mında İsa peyğamberniñ tasvirleri, İncil süjetlerini aks ettirgen levhalar, donatorlarnıñ portretleri, ajderhanı öldüreyatqan Aya-Georgiyniñ tasviri saqlanıp qalğandır.

% Erte orta asır deviri Qırımda taş eykellleriniñ — balballarnıñ peyda olmasınen qayd etile.
% Taş balballarnı (türkçe "baba", ata, ecdat) kurganlarnıñ üstüne, betlerini şarqqa baqtırıp yerleştire ediler.
% Er kişi ve qadınlarnıñ şekilleri diniy renk taşıy ve ekseri allarda yol köstergiçleri rolüni oynay ediler.
% Qırımda polovetslernen (qıpçaqlarnen) bağlı olıp, yerleştirilgen balballar ğayet qıymetli etnografik material olmaqnen beraber, soñundan qırımtatar ustalarına şan ve şeref ketirgen taş kesüv sanatı teren, maalliy tamırlarğa malik olğanından delâlet bermekteler.

% XIII asırda Qırım Avropa ve Asiyanıñ qocaman territoriyalarını birleştirgen Altın Ordanıñ vilâyetine çevirile.
% Qırımnıñ medeniyeti ve sanatınıñ inkişafında yañı devir başlana.
% Altın Orda devirinden başlap bütün Tavriya yarımadası Qırım (qırım — türkçe: qale) adını ala.
% Bu devirde yarımadanıñ territoriyasında medeniy-hocalıq zonalar daa saqlanıp qalalar.
% Qırım köçebe-çöllüler yaşağan çöl rayonlarına (yarımadanıñ şimali) ve cenübiy yalısı olğan dağ qısımına bölüne; dağ qısımındaki şeer ve köylerde yalıñız otraq eali yaşay edi.
% Yarımadanıñ bu qısımı çeşit tarihiy devirlerde özüniñ nisbiy muhtariyetini saqlap qala.
% Meselâ, XIII asırda altın ordalılar yarımadanıñ tek çöl qısımında yaşay, dağ rayonlarına ve cenübiy yalıboylarına köz tikmey ediler.
% Seyahatçı Rubruknıñ qayd etkenine köre, Soldayyanıñ (Sudaqnıñ) ükümranları moğollarğa harac töley ediler, harac tölemek içün şeerniñ ükümranı Batunıñ stavkasına bara edi.
% Böyleliknen, baqıp çıqılğan devir devamında Qırım Altın Ordanıñ qolu astında buluna edi, lâkin buña baqmadan, yarımadada got- alan, türk-hristian, italyan ve ellin ealisi olğan mustaqil anklavlar da bar edi.

% Şeerlerde esasen ellinler, ermeniler, türk-alanlar, grek-tatarlar (hristian dinini kütken türkler), cenevizliler yaşay ediler.
% Altın ordalılar yarımadada, hususan zengin Ceneviz koloniyalarında ticaretniñ inkişaf etmesinde menfaatdar ediler, ve ticaretke keder etmey, kelirniñ bir qısımını harac sıfatında ala ediler.

% Şimdiki Eski Qırım şeeri yanındaki iri ticaret ve esnafçılıq merkezi olğan Qırım şeeri (cenevizce adı — Solhat) yarımadanıñ memuriy merkezine çevirile.
% XIII asırğa ait arap menbalarında qayd etilgenine köre, şeerde qıpçaqlar, alanlar, ruslar yaşay ediler.
% Arheologik tedqiqatlar XIII-XIV asırlarda şeerniñ medeniyeti yüksek seviyede olğanını tasdiqladılar.
% Solhatnıñ bazı bir abideleri bizim künümizgece yetip keldiler.

% Yarımadanıñ medeniy-ticariy merkezleriniñ safında Bağçasaray civarındaki qudretli türk qabilesiniñ topraqları olmış Qırq-Yer (Çufut-Qale), harac tölegen ceneviz şeerleri Bosporo (Kerç), Çembalo (Balıqlava), ceneviz topraqlarınıñ merkezi olğan Soldayya (Sudaq) ve digerleri barlar.
% Eñ büyük deñiz limanı Kefe (Feodosiya) edi.
% Şeerniñ esas qısımını hristianlar teşkil ete ediler, lâkin mında öz camilerine malik olğan musulmanlar da yaşay ediler.
% Kefede çeşit türlü esnafçılıqlar keniş inkişaf etken edi.

% Baqıp çıqılayatqan devirde yarımadanıñ etnik manzarasına kiçkene, mustaqil Feodoro (Qırımnıñ Ğarbiy qısımı) knâzlığı da qoşma renk bermekte edi.
% Mezkür knâzlıqta gotlarnıñ nesilleri, ellinler, türk-hristianlar ve türk-yeudiyler yaşay ediler.
% Knâzlıq bizans medeniyetiniñ özüne has bir nümünesi edi.
% O, cenevizliler ve altın ordalılar arasında çeviklik köstererek, öz mustaqilligini saqlap qalmağa tırışa edi.
% Knâzlıqnıñ merkezlerinden biri olğan Manğup qalesindeki freskalar bizans ve ceneviz ikonografik qanunları biri-birinen örülip ketken unikal abidedir.

% Bu devirlerde Qırım Şarq ve Ğarpnı biri-birinen bağlağan ticaret yollarınıñ kesişken yerinde buluna edi.
% O tranzit bir punkt edi.
% Uzaq Şarqtan, Merkeziy Asiyadan, İndistandan, İrandan Avropağa yipek ve parça basmalar, maden savutlar, çeşit-türlü taqıncalar, qıymetbaa taşlar, tatlılıqlar alıp ketile edi, Rusiyeden Qırım vastasınen kürk, teri, bal, mum, kendir alıp ketile.
% Bunıñnen birlikte Qırımnıñ şeerleri Yaqın Şarq memleketlerinen, Mısırnen, Ğarbiy Avropanen mustaqil ticariy alâqalarda buluna ediler.

% Baqıp çıqılayatqan devirde türk-tatar sanatınen birlikte ellin, got, italyan, ermeni medeniyetleri de inkişaf ete ediler.

% ### 1.3. QIRIMTATAR MANZARALI-AMELİY VE TASVİRİY SANATINIÑ İRMAQ BAŞLARI VE ŞEKİLLENÜVİ
% (qırımtatar halqınıñ medeniy genezisi köntekstinde)

% Qırım terrtoriyasındaki medeniyetlerniñ qarışıqlığı ve çeşitliligine baqmadan, XIII-XIV aa.mında islâm esasındaki qırımtatar sanatı şekillenmege başlay.
% Qırımnıñ islâm medeniyeti bundan evel kelgen devirlerdeki ananelerni yañı şaraitlerde inkişaf ettirip, XIII-XIV aa. onıñ mantıqiy ve evolütsion devamı oldı.
% Mında tek maalliy tasviriy şekillerni printsipial süretteki yañı mesafe-vaqıt birdemine celp etüv yüz bere.
%Bu Ög ve Orta Şarqnıñ öz vaqıtında islâmlaştırılğan bütün memleketlerine aittir.
% Tıpqı böyle ceryan Orta Asiyada da yüz bergen edi: sanatnıñ inkişafındaki musulman deviri bundan evel kelgen devirni red etmedi, aksine onı menimsedi.

% XIII asırdan başlap Qırım islâm aleminiñ yekâne medeniy alanına kire, lâkin bu nivelirleyici harakter taşımay.
% Bu devirde Qırımnıñ Horezmnen alâqaları quvetlene, olarnıñ arasındaki medeniy alâqalar buña delâlet bermekte.
%G. A. Fedorov-Davıdovnıñ yazğanı kibi "hanlarnıñ musulmancılıq ve ortaasiya-iran tipindeki şeer turmuşına oriyentirlengenleri sebebinden, aydın, mühteşem urbanistik şarq orta asır medeniyeti, aqıp turğan çeşmeler ve camilerdeki mozaik pannolar, arap yıldızcılarınıñ, fars şiir yazuvnıñ ve musulman maneviy ilimininiñ, nazik örnekler ve hattatlıq medeniyeti dallanıp, çeçeklenip başlay".
% Lâkin Qırım ve Merkeziy Asiya, hususan zemaneviy Özbekistannıñ territoriyası arasındaki medeniy alâqalarnıñ devamını skifler deviri bitken soñ, V-VI asırlarda Koreyadan tutıp Qırım ve Tunağace olğan territoriyada yerleşken Türk kaganatı devirinde devam etti demek daa doğru olur.
% Türkler yalıñız Ulu Yipek yolunıñ Şimaliy trassasını nezaret ete ve qoruy ediler, şimdiki Özbekistannıñ territoriyasında bulunğan Sogdiananıñ qadimiy sakinleri — kaganatnıñ territoriyasında öz koloniyalarını meydanğa ketirgen sogdiyler tuccarlıq yapa ediler.
% Zan etsek, Sugdak (Sudaq)nı da olar meydanğa ketirgendirler, çünki "Sugdak" sogdiylerniñ şivesinde "kiçkene Sogd" manasını añlata.
% Şunı qayd etmek kerek ki, sogdiyler özleriniñ sogd yazısınen birlikte qadimiy türk runa yazısınen de faydalana ediler.

% Runa yazısı ise, akademik E. Rtveladzeniñ esaplağanına köre bivasta sogd yazısınıñ tesiri altında peyda olğan.

% Solhattaki (Eski Qırımdaki) Özbek camisi (XIV a.) ve onıñ yanındaki medrese selcuk tipinde qurulğan ilk inşaattır.
% Bu kub şekilinde qurulğan monumental bir inşaattır, divarları tem-tegiz, pencereleri kiçkene, damı eki aqabalı.
% Binanıñ ög cebhesinde portal ayrılıp tura.
% Bina köşeleriniñ birinden uclu minare (türk tipi) kökke uzanğandır.
% Cami dekorınıñ fragmentleri — taşlardaki oyma nağışlar ve arap usulındaki çeçekli örnekleri olğan maolika çinileri, bunıñ kibi de epigrafik dekor — portalnıñ üst kemeri üzerindeki yazılar saqlanıp qalgandırlar.
% Portalnıñ süslendirilmesinde altın suvlar qullanılğan.
% Bu mimarcılıqnıñ unikal bir abidesidir, onıñ aqqında pek çoq edebiyat bar (Başkirov A. S., Veymarn B. V.). Bu abide Qırımda özgün mimarcılıq mektebi şekillengeninden delâlet bermekte.
% Onda maalliy ve selcuk ananeleri biri-birilerinen bitişip keteler.
% Üstüne ferüze tökülgen, özleriniñ örnegine renkleriniñ dülberliginen ayrette qaldırğan cami çinileri yerli kiramet ustahanelerinde yasalğanları da meraqlı fakttır.
% Müellifniñ fikirine köre, Eski Qırım çinileri öz fakturaları boyunca Horezm ve Buhara kiramet istisalınıñ çinilerine pek yaqın.

% Bu devirde esnaf inkişafında belli bir ösüvni qayd etmek mümkün.
% Qabarıq örnekli ve yaraşıqlı yerleştirilgen acayip oymalı yazıları olğan qabir taşları, örnek ve boya izleri qalğan çoqtan-çoq çini savutlarınıñ parçaları, quyumcılıq bezekleri, oymalı baqır eşyaları, örneklernen süslendirilgen elyazma kitaplar bizim künge qadar saqlanğandır.
% "Tatar icadiyatınıñ manzaralı nümüneleri umumiy türk-moğol sanatına nisbeten özleriniñ örnek ve renkleriniñ pak qızlıq nazikliginen ayrette qaldıralar".

% Mimarcılıq-plastik ananeleriniñ inkişafı aqqında delâlet bergen taş üstünde oyuv sanatı baştaşlarında ziyade ifadelengendir.
% Musulman halqlarınıñ sanatında taş üstünde oyulğan bir qaç çeşitleri bar.

% Bu — geometrik (girih), tasviriy (insan, ev ayvanları, turmuş eşyalarınıñ şekilleri), ösümlikler (eñ büyük gruppa), epigrafik (Qurandan parçalar, mezar kitabesi).
% Qırımda dülber, plastik "suls" yazısınen yapılğan epigrafik dekor ziyade emiyetke maliktir.
% Bu, esasen endi yuqarıda añılğanı kibi, Qurandan parçalar, merhum aqqında qısqa malümat ya da şiiriy mezar kitabesi.

% İslâm dünyasınıñ başqa regionlarındaki baştaşlardan farqlı olaraq, Qırımdaki baştaşlar eykeltıraşlıq ve plastik şekillerine ziyade meil bergenler.
% Keniş darqağan tasviriy mevzular sayısına şam, çıraq, altı köşeli yıldız, stilizlengen ve tabiiy çeçeklerniñ tasviri kire.
% Er bir mevzunıñ tek özüne has ayrı manası bar.
% Böylece, musulman sanatında şam ve çıraq o bir dünyağa keteyatqan merhumnıñ ruhunıñ yolunı aydınlatmaqnen bağlıdır, çeçekler ise — cennet bağçasınıñ temsilidir.

% Bütün musulman Şarqınıñ sanatında adı taş üstünde oyulğan astronom Urus Haciniñ mezarında qoyulğan baştaş nadir yadikârlıq sayıla.
% Taş direkniñ üstünde yazıları olğan relyefli manzaralı qasnaqlı yarımkurre yerleştirilgen.
% Yarımkurre özüne has globustır, kök semasınıñ tasviri, onıñ üstünde oyulğan noqtalar ise kökteki yıldızlardır.
% Bu abide — orta asırlarda Qırımda ilim yüksek inkişaf seviyesinde bulunğanınıñ isbatıdır.

% Qırımnıñ territoriyasında (Hersones etraflarında, qırımtatarca adı Sarı-Kermen) esasen Küçük Asiya istisalınıñ (XIII asır) bediiy madenden yasalğan eşyaları tapıldı.
% Şu cümleden — arslan tasvirli kepçe sapı, tunç keliler, arap yazıları olğan qalemdan.
% Qırımlılarnıñ turmuşında bu eşyalarnıñ oluvı keniş medeniy almaşuvı mevcutlığınıñ delilidir.

% XV — XVI asırlarda Qırım hanlığınıñ sanatı özüniñ yüksek seviyesinen bellidir ve Avropada Ğayrıdan canlanuv deviri kibi, ilmiy edebiyatta "musulman" deviri olaraq qayd etile.
% Dağılğan Altın Ordadan ayırılıp, Qırım hanlığı 1475 senesi Türkiyeniñ imayesine tüşkenine qadar, öz mustaqilligini saqlap qaldı.

% Bu Qırımnıñ tarihında müim vaqia oldı — onıñ çoq asırlıq tarihında ilk olaraq, er vaqıt ayrı yaşağan etnik provintsiyalarnı birleştirgen birdem devlet meydanğa ketirildi.
% Bu devirniñ medeniy inkişafına nisbeten müim hulâsa V.Vozgringe aittir, o böyle yaza: "Tatarlarnıñ medeniyeti, yarımadada peyda olğan devirden berli açıq harakter taşımaqta.
% Bu hulâsa, biz körgenimiz kibi, qırımtatar halqı tarihınıñ bütün devirleri devamında öz adaletligini saqlap qala, böyleliknen, işbu medeniyetniñ asırlar terenliginden başlap eñ soñki devirge qadar inkişafı ve saqlanıp qaluvı içün esas emiyetke malik olıp qala".

% Türkiye, öz nevbetinde, ceneviz faktoriyalarını zapt etmek maqsadı ile Qırımğa ücüm etti.
% Lâkin aynı zamanda Qırım hanlığı ile arbiy areketler olmağan — Qırım hanlığı Türkiye tabileri degil de, belki biraderleri olğandır.
% Geraylar Osmanlı imperiyasınıñ qanunları mücibi, Osmanlar sülâlesi kesilgen alda, türk tahtına birinci nevbetteki uquqqa malikler.
% Türkler Qırımda adiy memuriy bölünüv kirsettiler.
% Kefede sancaq tesis etildi, Qırımnıñ dağlı tarafında ise, sabıq Feodoro knâzlığınıñ malikaneleri ve cenübiy-şarq Qırımda ceneviz müstemlekelerniñ bir qısımdan ibaret Tat-Beyligi okrugı meydanğa ketirildi.
% Qırımda Türkiye protektoratınıñ kirsetilüvi "Qırım hanlığınıñ umumiy tarihı ve sanatı inkişafında nasıldır ağır deñişmeler demek degil de, belki de onıñ medeniyeti ögünde, XV asırnıñ ortalarından berli o ıntılğan umummusulmanlıqnıñ tiklenüvi içün keniş imkânlar açılğandır".

% XV asırdan başlap qırımtatar hanlığınıñ sanatı aman-aman üç yüz yıl devam etken ösüv ve çeçeklenüv devirinde buluna.
% Bu al Qırım yarımadasındaki çoqmilletli cemiyeti pekingen içtimaiy, siyasiy, iqtisadiy serbestlik ile añlatıla.
% Mozaikalıgı, medeniy politsentrizmi Qırımnı bir yerge toplağan, "qoyulaştırılğan Aq deñiz boyu" olaraq qısa, lâkin doğru belgilemege imkân bereler.
% Qırım cemaatı yüksek bilgi seviyesinen ayırılıp tura, eali arasında savatsızlıq yoq edi.
% "Hanlar deviriniñ tatarları, — dep yaza M. Ya. Ginzburg, öz milliy ayatlarınıñ o derecede gür çeçeklenüv ve ösüv devirinde bulundılar ki, bütün bu tesirlerni (söz Türkiyeniñ ve Qırımnıñ polietnik ealisiniñ tesiri aqqında kete) tek özüne has degil de,

aqiqiy mimarcılıq ve manzaralı özgünlik ile tolu, yañı mevzular ile yekâne üslüp konglomeratında toplamağa nail oldılar".

% Medeniy ömürniñ canlanuvı metsenat-ükümdarlar — sanatnı añlağan, yüksek bilgili, mütefekkir insanlarnıñ peyda oluvına alıp keldi.
% Meselâ, 49 yıl ükümranlıq yapqan meşur siyasetçi ve diplomat, alim ve şair Meñli Geray han I devirinde medeniyet körülmemiş yükseklikke irişti.

% Yarımadada medeniyet inkişaf etkeniniñ şartlarından biri Geraylarnıñ çeşit dinlerge olğan sabırlı munasebetidir.
% Olar başqa dinlerge ve medeniyetlerge de inkişaf etmege imkân berdiler, öz saraylarına çetelli ustalarnı davet ettiler.
% Atta Kefede hannıñ sımarışı ile çıqarılğan kapiklerniñ aversinde Geraylarğa varis qalğan Çıñğızlarnıñ tamğası — "taraq" (taraq — yetekçi milliy temsil), reversinde ise katolik haçı ile cenevizler gerbi tasvirlengen.
% İtaliyadan uzaqta italyan medeniyetniñ ocaqları Kefe, Sudaq, Balıqlava olıp qaldılar.
% Ta XVI asırnıñ soñlarında Kefe Türkiye tarafından zapt etilip, o da türk medeniyetiniñ daa bir ocağına çevirildi.

% Şarq ve ğarp dünyasınıñ çatışmasında yerleşken Qırım Avropa medeniyetiniñ bivasta tesirini sezip turdı.
% Canlandıruv sanatınıñ vekilleri, italyan ustaları Qırım hanlarınıñ saraylarında çalıştılar.
% Ginzburg Qırımda tatar sanatınıñ esas hususiyetlerinden biri onıñ alelhusus eklektizmi, çeşit tesirler ve qatlamlardır, dep saya.
% İşbu tesir ve qatlamlarnıñ menbası, elbet de, birinci nevbette, Şarq Pariji — İstanbul edi.

% Türkiyeniñ patronajlığı Qırımğa, Osman sanatına üstünlik berilgen ananeleriniñ ileride kirüvini belgiledi.
% Birinci selcuk sultanları sade seyaat turmuşını begengen iseler, vaqıt keçken sayın arbiy seyaatlar ketirgen büyük kelirler insanda başqa añ şekillendirdiler.
% Türk asılzadeleri içün baylıq içinde yaşamaq tabiiy şey olıp qaldı.
% Mühteşem şeyler turmuşqa kirerek rafinirlengen estetik duyğularnıñ inkişafına yardım eteler.
% Mühteşemlikke ıntıluv Qırım ükümdarları ceetten unikal medeniy abideleri ile Bağçasaray qurula.

% Sanatta canlı mahlüqlarnıñ tasviri çoq vaqıtqace ğayıp ola, amma geometrik ve ösümlik örnekleri gür çeçekleneler.

% Qırımda Osman mimarcılığınıñ ananeleri camilerniñ qurucılığında, minareler, saraylar, dürbeler, amamlarnıñ qurucılığında, öz aksini taptılar.
% 1500 senesi Meñli Geray hannıñ emiri ile meşur Zıncırlı medrese qurula (Şarq Avropanıñ eñ eski oquv yurtlarından biri), medresege kireyatqanda, ilimniñ ululığı ögünde baş eggen kibi, bosağanıñ üstünde asılğan zıncırnıñ astından egilip keçmek kerek edi.
% Bu Qırımnıñ eñ körümli oquv yurtlarından biri olıp, mında 10 yıllıq oquv devamında tatar ve arap tili, yazuv, matematika, etika, hattatlıq, mantıq, şiiriyet, musulman qanunı, din oquvı, sunna ve Qurannıñ münderice ve manası ögretilgen, rus tili ögrenilgen.

% Bağçasaray qurulğanında mında Qırq-Yerden (Çufut-Qale) saray köçip kele, işte o devirde qırımtatar sanatınıñ unikal abidesi olğan meşur Demir-Qapu qurula.
% Onıñ müellifi — italiyalı usta Aleviz Novıy.
% O, İvan III sarayına Kreml divarlarınıñ ve Arhangelsk soborınıñ qurucılığı içün çağırılıp, Moskvağa keteyatqanda yol üstünde Qırımda toqtağan.
% İşbu abidede orta asırlarda Qırımnıñ sanatında belgileyci roller oynağan hususiy tesirler küzgüde kibi aks olundılar.
% İtaliya Canlanuvı sanatınıñ ananeleri mında order sistemasına qullanuvda aks olundı: kirişniñ eki tarafında körent üslübindeki kapiteller turğan pilâstrlar, olar arhitravnı (baş kiriş) tutıp turalar, arhitravnıñ üstünde ise örnekli friz yolağı sozula, onıñ yuqarısında karniz, karnizniñ töpesinde — akroteriylernen süslendirilgen yarımqubbeli timpan.
% Renessans mevzularnıñ sayısında dekor terkibine inciler, bükleme sicim şeritleri, tişçikler, ovallar kirsetile.
% Amma Aleviz, renessans kompozitsiyalarından faydalanaraq, dekornıñ tipik Şarq usullarını işlete, qapını kelişken oymalı örnekler yaraştıralar, akanf yapraqları ve pıtaqlarınıñ, nilüfer çeçekleri ve emen pıtaqlarınıñ örmeleri yunan amforasını añdırğan çeçek bardağı astından ösip çıqqan kibi.
% Epigrafik dekornı italiyalı usta tipik musulman üslübinde işlegen.

% Bağçasaraydaki Hansaraynıñ özü ta XVI asırda I Meñli Geray han devirinde qurulıp, bugünge qadar virane olıp restavratsiya yapıldı ve neticede onıñ evelki körünüşi pek bozuldı.

% "Onıñ eski qısımlarında bir taraftan — arap-fars ve türk üslüpleriniñ ve ekinci taraftan — İtaliya renessansınıñ izleri de rastkeleler" (qılavuzdan).
% Saraynıñ içeri azbarında 1756 senesi Qırım Geray tarafından qurdurılğan meşur Közyaş çeşmesi yerleşken.
% O, mında hannıñ sevimli qadını — Dilâra Bikeçniñ dürbesinden II Yekaterina devirinde avuştırılğan.

% Qurucılıqnıñ çeçeklenüv ceryanı Geraylar sülâlesiniñ bundan soñki vekilleriniñ devirinde de qayd etile.
% Evelki kibi, mimarcılıq saasında yerli, türk, Vizantiya, İtaliya ananeleri közetileler.
% Qırımtatar halqınıñ körümli mimarcılıq abideleri sırasına Han-Cami, Hansaray yanındaki Küçük-Cami, Aqmescitteki Kebir-Cami (1508 senesi qurulğan bu cami çoq kereler restavratsiya yapıldı ve ğayrıdan quruldı, Şimdi o, qırımtatarlarnıñ baş ibadethanesidir) kire.

% 1552 senesi Kezlevde qurulğan Cuma-Cami — türk sultanı Suleyman 1-niñ baş mimarı.
% Osmanlı Türkiyeniñ körümli mimarı Sinannıñ Qırımda saqlanıp qalğan yekâne qurucılığıdır.
% Belli ki, XVI asırnıñ 50-nci yıllarında Kefede qurulğan cami ve amam oña mensüptir.
% Bu qurucılıqlar Qırımnıñ mimarcılığını XVI asırda başından ğayet çeçeklenüv devirini keçirgen osmanlı mektebiniñ dairesine qoşalar.

% Dürbeler taş üstünde oyulğan örneklerniñ dülber nümünelerini numayış eteler.
% Qabir taşlarnı süslendirgen geometrik ve ösümlik şekilindeki örmeler Qırımnıñ tamır ealisi yaşağan Feodoro ve diger yerlerde çıqqan abidelerge beñzeyler.

% Qırımtatar halqı manzaralı-ameliy sanatınıñ çeçeklenüvi de XVI — XVII asırlar devirine aittir.
% Örnek sanatı öz inkişafınıñ yüksek noqtasına yete.
% "Hanlar, olarnıñ qadınlarınıñ qabirlerindeki baştaşlarnıñ üstündeki oymalı örmeler, qabile kostümleriniñ nagışlarında ve quyumcılıq örneklerindeki oymalı örmeler — mevzularnıñ dülberligi ve zenginligi işletilgen materialnıñ sıfatınen pek kelişken, olarga teñi yoq abideler yarattılar.
% Bu devirde basma ve nağışlarnıñ boyaları — nazik, ösümlikten azırlanğan.

% Urba tiküv ve nağış işlerinde Eski Qırım ve Bağçasaray rayonlarında yipek bile qullanılğan.
% Amma paalı basmalarğa ihtiyac büyük edi, şunıñ içün de yerli istisal sımarışlarnı eda etip olmağanı sebebinden, Qırımğa basmalar başqa yerlerden alıp keline edi.

% Bu devirde tseh institutlarınıñ şekillenüvi devam ete, bu ise esnaflarnıñ pekinüvi ve çeçeklenüvine hızmet ete.
% XV ve XVI asırnıñ başlarında qırımtatar halq esnaflarınıñ deyerlik inkişafı aqqında söz yürsetmek mümkün.
% Qırım esnafçıları "maden ve meşin, yün ve ağaçtan yasalğan şeylerniñ seviyesinde eñ yüksek qazançlarğa irişe ediler.
% Olarnıñ çoqusı aqiqiy sanat eserleri olaraq tanıla edi".
% Avropada sapları qaqlamalarle süslendirilgen, ya da altın ve kümüş çertmesi olğan pıçaq ve hancerlerge, ateşli silâ, Qırım egerlerine ihtiyac büyük olğan.

% Qırımnıñ maneviy ve maddiy medeniyetiniñ Türkiyege meil berüvi XVII-XVIII asırlar devamında da saqlanıp qalmaqta.
% Bu al bir qaç sebeplernen añlatıla: memuriy boysunuv, milliy ve diniy, coğrafik ceetten yaqınlıq.
% Amma evelki oriyentirlerniñ tış körünüşleri saqlanıp qaluvnen, sanatnıñ içki mündericesi deñişe.
% "Musulman Renessansı"na ait, insan ruhunıñ köterilüvini tasdiqlağan ve közge, qalpke hoş olğan, dünya yaşayışını zengin ziyafet olaraq yırlağan insaniyetlik ideallarnıñ bütünligi, bediiy medeniyetniñ sinkretizmi; ilim, şiiriyet, mimarcılıq, epigrafika, hattatlıq, quyumcılıq sanatınıñ biri-birine siñip, biri-birini toldurıp inkişaf etüvi yavaş-yavaş ğayıp olıp kete".

% Eger bundan evelki devirde sanat umumiy maneviy printsipler ile siñirilgen ise, XVII-XVIII asırlarda sanattan milliy tiklenüv ğayelerinen, bütün devletniñ çeçeklengen, küçlü devlet ğayesinen ruhlanğan içki pafos yoq ola.
% Bu al içtimaiy-siyasiy vaziyet ile de bağlıdır: devletniñ evelki itibarı tüşe; daa keçenlerde dünya ticaret yollarınıñ çatışmasında bulunğan Qırım, yarımadada yerleşüvi sebebinden uzaqlaşqanından gayrı, aman provintsiyağa çevirile.
% XVI asırdan soñ dünya ticaret yolları öz yönelişlerini deñiştireler.
% Ulu Yipek Yolu evelki emiyetini yoq ete.
% Orta Asiya regionı da aynı bu taqdirge oğradı — bu ceetten Qırım ve Orta Asiya medeniy genezisleriniñ umumiy noqtaları bardır.

% "XVIII asırnıñ ekinci yarısında tatar sanatı, dep yaza Ginzburg, — deyerlik XV ve XVI asırlarğa ait öz inkişafınıñ monumental devirini endi keride qaldırdı.
% Kerçekten de mimarcılıq camiler, tekiye ve dürbeler yaratuv deviri keçti, talil etilgen devirniñ ziyade meraq doğurğan hususiyetleri ahır-soñu tek manzaralı faaliyet olaraq baqılğan.
% O devirde qurulğan cami ve meskenler mimarcılıq ceetten ğayet sadeler.
% Ekseriyet allarda, bu pencereli dört tegiz divar, tegiz tavan, onıñ üstünde dört enişli dam.
% Lâkin onıñ içi ağaç üstünde manzaralı oymalar, camnıñ üstünde renkli resimler, örnek ve hattat yazılarınen öyle acayip yaraştırılğan ki, tatarlar içün eñ müim ve ekinci dereceli şeyler ne olğanını aman añlaysıñ".
% Amma, belki, mesele neler müim ve neler ekinci dereceli sayılğanında degil de, devir talap etken imkânlardadır.
% Monumental qurucılıqnıñ deviri keçken olsa da, halqqa kelişken şekillerde öz aksini tapqan halqnıñ icadiy istidatı ğayıp olmadı.
% Sanat kamer, atta intim, daa nazik harakterge malik oldı.
% Saray sanatı ve halq sanatı özleriniñ inkişaf yollarını saqlap qalalar.

% Qırım keniş ticaret alâqalarından çıqarılğanına baqmadan, yarımadanıñ Avropa sanatlarınıñ inkişafında atta bazı paraleller keçirmek yerlidir.
% XV — XVI asırlar Qırımda medeniyet ösüviniñ deviri olaraq qayd etile, tedqiqatçılar bu devirni Avropadaki Tiklenüv deviri ile şartlı teñeştireler.
% XVIII asır ise Maarif deviri sayıla.
% Bu vaqıtta oña ait yengillikle, şekillerniñ nazikligi ile saray sanatı gürdeli inkişaf ete.
% Rokoko sanatında terbiyelengen gedoizm ve zevqlanuv musulman Qırımınıñ sanatında da öz parallellerini tapa.
% Tedqiqatçılar atta körümli qırımtatar ressamı Ömerniñ icadında bile bu üslüpniñ tesirini qayd eteler.
% Bu devir, hususan meşur siyasetçi olmaqnen beraber metsenat,kollektsioner Qırım Geraynıñ (1758 — 1764) hanlığında Ğarp Avropa tarafından diplomatik munasebetleriniñ canlanuvınen bellidir.
% Bu devirde Qırımğa medeniyetniñ — muzıka, teart (sarayda fransız truppası Molyer ve başqa Avropa müelliflerniñ eserlerini

oynağan), tasviriy sanat, eykeltıraşlıq ananeleri keniş tadbiq oluna.
% Qırım hanlığınıñ paytahtı — Bağçasaray ilim ve sanat inkişafınıñ merkezine çevirile.
% XVIII asır Qırımnıñ tarihında "soñki, qısqa, lâkiñ mustaqilliknıñ eñ parlaq deviri" olaraq qaldı".

% Ameliy sanat çeşitleri gür inkişaf eteler, bu ise rokayl devririniñ hususiyetlerinden biridir.
% Bu devirde Qırım bediiy maden (baqır savut-saba, pıçaqlar, hancerler, tüfekler), quyumcılıq eşyaları, yün maqat ve kilimler, meşin eşyalarnıñ istisalcısı ve eksportörı ola.

% XVIII asır Qırımnıñ sanatında — bu eñ evelâ Bağçasarayda yaşağan ve çalışqan meşur ressam Ömerniñ icadı deviridir.
% Qırım medeniyetiniñ tarihında onıñ adı Qırım Geraynıñ sevimli qadını Dilâra Bikeçke bağışlap qurulğan Yeşil-Caminiñ fasadındaki "çalıştı Ömer, 1178 Hicra yılı" yazılar sayesinde saqlanıp qaldı.
% Camideki fresk resimleri ulu ressamnıñ acayip dürberlikteki icadıdır.
% Usta caminiñ divarlarında resimlerni büyük mearet ile yerleştirmege nail olğan, caminiñ mimarcılıq acimi soñundan süslendirmekni közde tutmağan da.
% Resimlerde çeçek, ösümlik mevzuları üstünlik ete, olar resimniñ ince ve naziklikligi ile ayırılıp turmaqtalar.
% Olar soñ derecede musulman sanatına has olğanına baqmadan, rokoko sanatınıñ tesirini numayış etmekteler.

% Ömerniñ birinci işlerinden biri — Bağçasaray Hansarayda (1753) Selâmet Geraynıñ qullesini süslendirgen resimlerdir, onıñ bazı bir parçaları bizim küngece saqlanıp qalğandır.
% Resimniñ esasında — Şarq sanatı içün ananeviy olğan bardaq ile çeçekler süjetidir.
% Bu iş ince, dalğalı çızıqlarnıñ dülber nazikligi ile ayırılıp turmaqta.
% Biri-birine kelişken suvuq mavı-yeşil ve sıcaq sarı-altın, gülgüli renklerge esaslanğan resimniñ ayretlendirici koloritnıñ qıymetini arttıra.
% Ressam tegiz resimni, alebastrdan yasalğan bardaq ot ve çeçeklerni qabartıp, zenginleştire.

% Ömer gayet büyük ustalıqnen menimsegen monumental-manzaralı sanatı çeşitleriniñ sintezi 1763 senesi ressam

tarafından süslendirilgen Han-Caminiñ misalinde taqdim olunğan.
% Caminiñ interyerleri çeşit renkli resimler, cam üstündeki resimler, mayolika ve silmeler ile yaraştırılğan.
% Olarnıñ esasını — Ömerge has çeçek-ösümlik örnekleri teşkil eteler.
XX asırnıñ başına kelip caminiñ dekorativ süslenüvinden tek parçalar ve ayrı detalleri saqlanıp qaldı, yazıq ki, soñundan yapılğan restavratsiya neticesinde olar öz özgünligini ğayıp ettiler.

% Ömer şarq örnekleriniñ zengin palitrasını menimserek, er keresi tekrarlanmağan kompozitsiyalar yaratqan.
O, aqiqiy universal-ressam, fırçı ve qalemden ustalıq ile faydalanğan, Şarq musulmanları ressamlarınıñ vekillerinden biri olğan.
% Örnekli resimlerge tabiiy kirsetilgen yazılar Ömer yahşı hattat olğanından delâlet bereler.
% Resimler arasına kirsetilgen şiiriy satırlarnıñ müellifi de Ömer olğanını inkâr etmek mümkün degil.
% M. Ya. Ginzburg Ömerni bediiy söz ve hattatlıqnı ustalıqnen menimsegen hattat-ressam, universallar sırasına kirsete.
% Olarnıñ özleri em şiirler yaza, soñra özleri de örnekli resimlerni hattat yazılarınen yaraştıra ediler.
% Hattatlar tek şiirler yazmaqnen sıñırlanmaylar, sarayda çeşit mektüp ve yollanmalarnıñ müellifleri olaraq da hızmet ete turğanlar.
% Böyle ustalar ayrıca ürmetke malik olıp, sanat mühlisleri imayecileri olğan ükümdarlarnıñ yaqınları olğanlar.

Ömerniñ daa bir tahminiy eseri — Hansarayda Altın kabinetniñ süslenüvidir.
Bütün tavan Vizantiya örmesi şekilindeki geometrik örmesi ile qapatılğan.
Bu örnek Qırımdaki evlerniñ interyerinde sıq rastkele.
Tegiz resimler kene alebastradan yasalğan qabarıq silmeler ile yaraştırılğan (kabinet divarlarınıñ yuqarısındaki perimetr boylap meyva ve çeçekler), olar divarlardaki kök-kümüş renkli resimlerge, cam üstündeki çoq tüslü örneklerge pek kelişeler.

Ömerden ğayrı Qırımda — Bağçasaray, Qarasuvbazar, Kezlevde yüzlernen başqa ustalar da çalışqanlar, yazıq ki, olarnıñ adları bizim künge qadar saqlanıp qalmadı.

"XVII-XVIII asırlarda tatar, karaim asılzadeleri yaşağan evler saqlanğan.
Olar ağaçnen culâlanğan, oyma, altınsuv ve resimlernen büyük ustalıq ve bediiy duyğular ile işlengenler.
(Qarasuvbazarda yaşağan grajdanin Bakşi eviniñ unikal emiyetke malik odalarından biriniñ donatmaları...
Bağçasaray müzeyine avuştırıldı)".

Ameliy sanatlarda bundan evelki devir ananeleriniñ inkişafı devam etmekte.
Taş üstünde oyuv sanatı evelki kibi, baştaşlarda taqdim oluna.
Büyük muqaytlıqle işlengen qabir taşları aqiqiy sanat eserleridir.
Baştaşlarnıñ umum kompozitsion çeziminde mimarcılıq elementleri işletile, bunıñ neticesinde qabir taşı merhumnıñ soñki mekânı, "evi" olaraq qabul oluna.
Olarnıñ sırasına kemer, küçük qubbeler, frontonlar, zemin qatı;
dekorda ise — hattat yazıları ile yaraştırılğan oymalı geometrik ve ösümlik örnekleri, tasviriy elementler kireler.
Metinler şiiriy harakterde olıp, seyircige köterinki ruh ve felsefiy fikirler bağışlar, ya da merhum aqqında konkret informatsiya bergenler.
Yazılarnıñ üslübi örnekli dekornıñ üslübini tekrarlar eken, bunıñ neticesinde uyğun bütün birdemlik yaratılğan.

Tedqiqatçılar, qabir taşlarnı yerleştirüv ve yaraştıruv ananeleri bir sıra Şarq memleketlerinde böyle abidelerniñ keniş dairesi ile umumiy geneziske malik ve aynı bir usullar olğanına baqmadan, Qırım baştaşlarınıñ özlerine has ayrı hususiyetleri barlığını qayd eteler.
Olar kompozitsion ceetten çezimniñ çoq çeşitliginde ifade olalar.
Olarnıñ arasında — "em dört köşe, em çoqköşe şekilindeki ustunlar, em ucu qubbenen yekünlengen tögerek direkler, em tabanğa (ya da tabansız) yerleştirilgen tegiz stela, biri-birine parallel yerleştirilgen eki steladan ibaret deyerlik mürekkep konstruktsiya (yüksek krovatnıñ başlarına beñzey, olarnıñ arasında qabir yerleşken), stelalar biri-digerinen zıncır ya da qoranen pekitilgen, em çeşit lâatlar...
er alda (diger musulman regionlarında, bizim fikirimizce, aqılğa bile kelmeycek) ressamnıñ ğayet serbestligi sezilmekte...".
Taacipli yeri şu ki, qanunlarğa ziyade riayet etken esnaf çeşiti sayılğan baştaşlar azırlavda, ustalar öz-özlerini ifade etüv serbestligine, öriginal şekiller araştıruvına ıntılğanlar.

Buña sebep çoq olğan.

Bu — Qırımda mevcut, iş içün kelişken materialnıñ çoqluğı (kireç taşı, qabırçaq taşı, mermer, granit), bu baylıq ustadan er sefer individual yanaşuv talap etken.
Sebeplerden daa birisi — qırımtatar ustalarınıñ fikir yürsetüv hususiyetleri, olar dogmatik qanunlar ile qaviy bağlı olmağanlar, çünki olar asırlar devamında çoqtan-çoq ve çeşit-türlü tesirlerge oğratılğan müitte terbiyelengenler.
Buña baqmadan, ustalarnıñ bu işke yanaşuvı ne qadar individual ve icadiy olsa da, baştaşlarda qırımlılarnıñ tarihiy hatırasında saqlanıp qalğan, qadimiy balballarnıñ çizgileri körülmekteler.
İnsan qiyafetini tasvirlemek, onıñ mezarına eykel qoymaq imkânlarından marum olğan ustalar taşqa antropomorfik qiyafetke tek oşatuv bere ediler, üstüne sarıq (erkek kişi kömülgen alda), ya da fes (qadın kişi olsa) yasay ediler.
Ustanıñ da ustalığı, sıñırsız potentsialı, işte, böyle ufaq-tüfek şeylerde ifade ola edi.

Taş üstüne oyuv sanatı inkişafınıñ yönelişini, XVII asırdan XVIII asırğa taba umumiy tendentsiyanı közeterek, tedqiqatçılar "onıñ zenginlik ceetten ösüvini qayd eteler.
Abidelerniñ metin ve şekilleri mürekkepçe, ünerli, ğayet süslendirilgen, örnekli hattat yazıları ile toldurılğan", bu alnı sanatta müelliflik başlanuvı ve qanunlarnıñ zayıflaşqanınen bağlamaq mümkün.

Qırımda kirametçilik türk kirametçiliginiñ belli bir tesiri altında inkişaf ete.
İşbu devirde Qırımğa Türkiyeden pek çoq kirametten yasalğan savut-saba ketirilgen.
Bu al ise türk şekillerini qabul ettirmey qalmay.
Türk kirametiniñ parçaları Eski-Kermen ve Kalamite, Manğup ve Çufut-Qalede, Eski-Qırım ve Kefede tapılğandır.

1951-52 seneleri qazılmalar devamında eski Kefeniñ qalesinde "XVI asırnıñ birinci yarısına ait iznik eşyalarınıñ parçaları — çanaq kenarları, bardaq sapları, başqa savutlarnıñ parçaları ve ilâhre" tapıldı.
Eski Qırımda, paytaht şeer emiyetini coyğanına baqmadan, beyaz zemin üstünde kobalt ile örneklengen qırılğan kiramet çanaq ve başqa şeylerniñ parçaları tapıldı.
Tegiz qırımızı zeminde beyaz-mavı tüslernen arabesk örnegi — süslendirüvniñ ğayet siyrek rastkelgen usulı — işlengen parçalar da tapıldı.

Manğup qazılmaları ise türk kirametiniñ ğayet zengin materialını berdiler.
Bu al mında türk kiramet eşyaları muntazam ve keniş kölemde ketirilgeninden delâlet bere.
Örneklerniñ esas çeşitleri — ösümlik, çeçek örnekleri, burumlı çeçek bezekleri, dalğalı şeritler.

XVII asırğa ait türk kirametiniñ tapılğan parçaları kiramet qaba, resimler perişan işlengen, resimniñ çetleri qara qalın sızıqlı, örnekniñ manası sade olğanını körsete.
Bu — XVII asırnıñ ekinci yarısında iznik kirametiniñ umumiy zayıflaşqanını harakterizley.
Biz baqqan devirde Qadıköyde, Eski Qırımda, Üskütte ve yalıboyunıñ bir sıra yerlerinde çölmekçilik istisalı da öz işini devam ete.
Amma hanlıqnıñ çölmekçilik merkezi Cenübiy-Ğarp Qırımnıñ qadimiy dağlı köyleri — Bağatır, Fotisalağa avuşa, mında ev savutlarından başlap, ta 200 — 250 litrlik aciminde balaban pifaslarğa barğance, kiramet eşyaları çıqaralar.

XVIII asırnıñ soñu Qırımnıñ tarihında Rusiye imperiyasına qoşuluvınen (1783 s.) bellidir.
Bu formal olsa da mustaqillikni ğayıp etüvnen birlikte, medeniy ömür saasında da büyük ğayıplar ile bağlıdır.
Etnik ve konfessional ceetten yaqın devlet, Türkiyege tabilik Qırımnıñ halqara alâqalarnıñ keniş dairesine kirmesine hızmet etken ise, Rusiye istilâsı devirinde Qırım başqa din, yat medeniyet inkişaf etken ve şunıñ içün de ğayıp olunması talap etilgen, uzaq provintsiyağa çevirile.

Qırımnı işğal etüvde Rusiyeniñ birinci adımları tınç yaşağan ealini talamaq, ortalıqnı yaqıp-yıqmaq, ulu mimarcılıq abidelerini, qırımtatar halqı medeniyetiniñ qıymetlerini gayıp etüvnen başlandı.
1736 senesi Qırım yarımadasınıñ çöl beti feldmarşal Minih yolbaşçılıq yapqan rus ordusı tarafından vahşiylerce bozuldı, 1771 senesi Dolgorukovnıñ ordusı o tarafnı ateşnen yaqıp, qılıçnen kesip çıqtı.
Olar bir maqsadnı közde tuta ediler: "...qırımtatarlarnı birini qaldırmay öldürmek, topraqlarını tutıp almaq, ne kâr, ne fayda ketirmegen bu halqnı yoq etmek" maqsadını küte ediler.

Qırım basıp alınğan soñ çar Rusiyesi qırımtatarlarnı ğayrı dinli olğanları ve olarnı "varvar"lar diye tarih saifelerinden silip atmaq içün kütleviy sürgünlerge oğrata.
Qırımtatarlarnı sürgün etüv siyaseti aman-aman bir buçuq asır devamında alınıp barıla.
Bu yıllar içinde qırımtatarlarnı tuvğan topraqlarından zorbalıqnen kettirilmeleri üç kere, yani 1783, 1860 senelerinde, ve XX asırnıñ başlarında öz kulminatsiyasına yetkizilgen edi.
Eger XVIII asırnıñ soñlarında yarımada ealisiniñ arasında rumlar, ermeniler, gürciler, slavânlar, karaimler, qırımçaqlar ve urumlar da olğanını esapqa alacaq olsaq, ve atta rus hristianlarını Qırımdan Azav boylarına sürgün etkenlerinden soñ bile qırımtatarlar ealiniñ 95 fayızını teşkil etken olsalar, 1917 senesine kelip qırımtatarlar öz vatanlarında milliy azlıqqa çevirildiler.
Yalıñız qırımtatar halqı degil, onıñ cemi tarihı, bu topraqlarda qaldırgan terenden-teren izleri bile ğayıp etile edi.

Birinci nevbette din ile baglı abideler — camiler, medreseler, mezarlıqlar yoq etile.
Maddiy ve maneviy zenginlikler yoq etile.
Kitaphanelerde saqlanıp qalğan elyazmalar — tarihiy traktatlar, hronikalar, nazm eserler 1833 senesinde yalıñız bir maqsadnen — yaqıp-yoq etmek maqsadınen bir yerge toplanılgan ediler.
V. YE. Vozgrin: "... işte, mına böyle aktsiya neticesinde halq medeniyetiniñ terkibiy qısımı olğan fikri zihniyesi, maneviyat tecribeleri, milliy tarihı yoq etildi.
Bu vaqia müstemlekecilik tarihında ayrıca turğan, unikal bir vaqiadır", dep yazğan edi.
Yoq etip yetiştirilmegen şeyler ise unutıluvğa, tabiiy yoq olıp ketüvge mahküm etilgen edi.

Qırımtatarlar sürgün etilgen soñ şu medeniyetni taşıyıcılarnıñ sayısı da eksile, ananeler unutıla, medeniy teraqqiyat bütünley toqtap qala, "halq icadiyatı saasında paraliç" yüz bere.
Başta bir Türkiye ile ananeviy tışqı alâqalarnıñ üzülmesi, uzaq devir devamında Qırım medeniyetindeki icadiy impulslarnıñ toqtaması, turmuş tarzınıñ bozulması, qırımtatarlarnıñ ömür tarzlarınıñ sarsılması, islâm dininiñ faaliyetday resiniñ tarlaşması, qırımtatar tili ve yazınıñ rolüniñ eksiltilmesi qırımtatar zalisini kelmeşekler medeniyetiniñ uquqsız bir parçasına çevire.

Meselâ, ulu Ömerniñ nağışlarınen süslendirilgen unikal abide — Yeşil-Cami XX asırnıñ başlarına kelip aman-aman ğayıp etilgen edi.
Ömerniñ Han-Camideki nağışları ise bina kosmetik tamir etilgen soñ yoq etildi.

Buña baqmadan, yaşayışnıñ ağırdan-ağır aqibetlerinde bile qırımtatar medeniyetiniñ inkişafı toqtap qalmay.
Bu devir devamında qırımtatarlarnıñ ananeviy mesken mimarcılığı ileriley, az da olsa yañı camiler qurula, baştaş abidelerini tiklev anananeleri devam ettirile, bu ise öz nevbetinde taş üstüne nağış oyuv ananeleriniñ saqlanıp qalmasına yardım ete.
Orta asırlarda tsehcilik şekilinde teşkilâtlandırıluv qaideleri sayesinde qadimiy esnaflardan toqumacılıq, tikicilik, quyumcılıq sanatı, kirametçilik kibi esnaflar inkişaf ettirileler.
Zaten, o devirde işlep çıqarılgan mahsulat özüniñ yüksek estetik keyfiyetinen ayrılıp tura ediler (şu devirniñ eşyaları müzey kollektsiyalarınıñ esaslarını teşkil eteler).
Bunıñnen birlikte meseleniñ negativ taraflarını da qayd etip keçmek kerekmiz.
Qırımğa alıp kelingen sanayı malları — basmalar, maşinalarda toqulğan kilimler kör-körane taqdir içün bir nümüne olalar.
Anananeviy eşyalardaki resimler "barbarlaştırıla, bazıda ise vahşiylercesine karrikaturlaştırıla".
"Anilin boyalayıcılar ve fabrikalarda işlep çıqarılğan yiplerniñ ketirilmesi de halq esnafçılıq mallarınıñ keyfiyetlerine zarar ketire, yiplerni boyalavda qullanılğan eski sırlar coyula, boya ve renklerniñ nazik gammasınıñ yerini yarmalıq çubarlığı ala".

Çar Rusiyesiniñ Qırımğa bastırıp kirmesiniñ daa bir tarafı mevcuttır: mında müstemlekecilik tertip-nizamlarınen beraber ileri rus demokratik medeniyeti de kirip kele, bu medeniyet tatarlarnıñ nefaset alemini zenginleştire, onı yañı medeniy zenginliklerge celp ete.
Meselâ, rus mimarcılığında üküm sürgen klassitsizm XIX asırda qurulğan musulman camilerine şekil pakligi, aydınlığı ve tüzgünligini bere.
Qırımnıñ icadiy ziyalıları tasviriy sanatnıñ Avropa medeniyetine has olğan tasvirat, eykeltıraşlıq kibi yañı çeşitlerinen tanış olalar.

Böyleliknen, Rusiye Qırımnı basıp alğan soñ, başqa medeniyetlerniñ, rus ve Avropa medeniyetleriniñ tesirleri Rusiye metropoliyaları, bu cümleden Orta Asiya içün harakterli olğan

shema boyunca keçe, maalliy medeniyet total-sürette diskriminatsiya yapıla, aqibette onıñ inkişafında yañı tendentsiyalar şekillene.

XIX asırnıñ soñlarında ve XX asırnıñ başlarında mimarcılıqta endi Qırımda öz pomestiyalarını qurğan rus zenginleri esas sımarışçılar olalar.
Ananeviy musulman mimarcılığınıñ belli bir elementleri alına, binalarğa şarq romantizmi ve ekzotikası berille.
Bazıda böyle eklektik qarışuv qaba olıp körüne, bazıda ise içeriki takt ve qararlılıqnen tolu özgün ürünler bere.
Mimar N. P. Krasnovnıñ Yusupov sarayı kompleksni qurğanda ananeviy şarq mimarcılığından ğayet büyük ustalıqnen faydalanğan edi.
Neticede, milliy romantizm üslübindeki inşaatlar peyda oldılar.
Böyle şedevrlerden biri saraydan biraz avlaqta qurulğan Yusupov camisidir (Sokoloniye köyü, evelki Kokköz).
Caminiñ leyhası o devirde qurulğan camiler içün tipiktir — caminiñ dört aqabalı dam astında qurulğan zalı, mihrabı bar, lâkin onıñ bir sıra hususiyetleri onı diger böyle inşaatlardan ayırıp turalar, ve bunıñnen oña mühteşemlik ve öriginallik bağışlay.
Bu pencerelernіñ çabaqlı kemerleri, yüksek tavanı, portalnen birikip ketken, pıçma kireçtaştan yasalğan tüzgün bağanalar üstünde turğan galereyadır.
Cami binası bütün perimetri boyunca şerit kibi tartılğan oyma örnekli ornamental friznen süslendirilgendir.
Ğarbiy portalı ve pencereler arasındaki friz perimetri boylap kalligrafik oyma örneklernen yaraştırılğan.
Yerli sakinlerniñ aytqanlarına köre, taş üstünde örnekler yasağan ustanıñ adı — Üsein Tohtarğazı.
Bu kişi aynı vaqıtta oca ve şair olğan.

Maalliy medeniyet başqalarnıñ yat medeniyetleriniñ tesirlerine qarşı turaraq, kendi-kendisine sarılıp qala, öz-özüni saqlap qalmağa ıntıla, atta ananeviy sanatnıñ qanunlarını konservatsiya yapa, aqibette bularnıñ episi onı durğunlıq uçurımınıñ başına alıp kele.

Umumen alğanda XIX-XX asırnıñ başlarında Qırım sanatı çeşit-türlü tesirlerge oğray.
"Zan etsek, Qırımnıñ medeniyet zemini kendi qatlamında pek çoq qatlamlarğa malik olaraq, kendi tarihiy taqdirine saip olaraq, Ğarp ve Şarq arasında tutqan coğrafik vaziyetke, bütün deñiz ve

çöl yellerine açıq olaraq böyle müitniñ şekillenmesine sebepçi olğandır, böyle müitte qırımtatarlarnıñ yañı devirdeki sanatı qattı normativ estetika ve qanunlarğa tabi olıp, "öz içine qapalıp qalğan" şey degil de, aksine cian nefaset ceryanına yengil ve tabiiy sürette qoşula bilgen, çeşit-türlü esintilerni siñirmege ve beklenilmegen sürprizler ketire bilgen "açıq sistemadır".

Qırımtatar tasviriy sanatı XIX asırnıñ soñu ve XX asırnıñ başlarında öz inkişafında halqnıñ siyasiy ve etnik tarihınen sıqı bağlı olğan üç esas basqıçnı keçti:
- 1895 senesinden 1944 senesinece olğan devirdeki tasviriy sanatnıñ inkişafı: bu devir ilki qırımtatar professional ressamlarınıñ Rusiye ve Ğarbiy Avropanıñ akademik merkezlerinde oqup başlağan devirden 1944 senesiniñ sürgüninece olğan devirni qavrap ala;
- sürgünlik devirindeki (1944-1989 ss.) tasviriy sanat: bu devir qırımtatar halqı Orta Asiyağa, Qazahistanğa ve Rusiyeniñ şimaliy vilâyetlerine zorbalıqnen sürgün etilgen ve dispersion yerleşüvge oğratılğan devirni qavrap ala;
- qırımtatar tasviriy sanatınıñ tarihiy vatanda ğayrıdan canlanuv deviri: bu devir (1989-2002 ss.) qırımtatarlarnıñ Qırımga alâ bugün devam eteyatqan avdeti ve yerleşüvi devirini qavrap ala.

QIRIMTATARLARNIÑ XX ASIRDAKİ TASVİRİY SANATI: İNKİŞAFNIÑ MEYİLLERİ VE ESAS MUAMMALARI

XIX asırnıñ soñlarına, XXI asırnıñ başlarına ait qırımtatar tasviriy sanatı inkişafnın üç esas basqıçını keçti ki, bu basqıçlar doğrudan-doğru halqnıñ siyasiy ve etnik tarihi ile bağlıdırlar:
- 1895 senesinden 1944 senesine qadar olğan devirde.
Rusiyeniñ ve ğarbiy Avropanıñ akademik merkezlerinde ilk professional qırımtatar ressamlarınıñ oqup başlağan vaqtından sürgünlikke qadar
- qırımtatar halqı Rusiyeniñ şimaliy rayonlarına, Orta Asiyağa, Qazahistanğa zorbalıqnen sürgün etilip, dağınıq halda yerleştirilgen devirge (1944-1989 seneleri) ait tasviriy sanat.
- qırımtatar tasviriy sanatınıñ tarihiy Vatanda qayta tiklenüv deviri (1989-2002 seneleri).
En evelâ monumental tasviratnen hem de orta asırlarğa ait kitap miniatürasınen taqdim olunğan tasviriy sanatta esas diqqat örnekler, çeçeklerni tasvirlev üslübine berile edi.
XIX asırnıñ sonlarında qırımtatar tasviriy sanatı inqiraz halında bulunıp, bunıñ sebepleri yarımadadaki umumiy tarihiy-medeniy

vaziyetnen, çar hükümeti yüz yıl devamında yerli medeniyetke ve qırımtatar ealisine nisbeten keçirgen siyasetnen bağlı edi.
İslâm alemindeki diger regionlarda olğanı kibi, Qırımnıñ tasviriy sanatı da XIX asırnıñ sonuna qadar öz qanunları esasında inkişaf etip, bu qanunlar mucibi aqiqatnı realistik tarzda aks ettirmek mümkün degil edi.
Yarımadağa sanatnıñ yañı şekilleri kelmesinen mındaki medeniy ömür heppeyi canlandı, teatr, kinematograf, edebiyat ilerilediler, qırımtatar icadiy ziyalılarnıñ sayısı östü.
Şubhesiz, Qırım medeniyetinde Ğarp ve Şarqnıñ «körüşmesi» birinci kere degil edi (bu yerde Geraylar devrini hatırlamaq mümkün: o vaqıtlarda hanlar kendi huzurlarına İtalyan ustalarını davet ete turğanlar), lâkin bu keresinde münasebetler bam-başqa tüs taşıy ediler — Avropa medeniyetiniñ tesiri çoq asırlıq mahalliy ananelerniñ büs-bütün inkâr etilgeni halda keçirildi.
Qırımtatar ziyalılarınıñ ayrı vekilleri bediiy tahsilni Rusiyede, çetelde — Avropada aldılar.
Lâkin bu esnada enñ büyük adım XIX asırnıñ soñlarında, Rusiyenin yetekçi ressamları Qırımğa daimiy yaşamağa kelip başlağanlarından soñ atıldı.
Bunınñnen birlikte aynı şu Rusiyege qoşuluv sayesinde Qırımğa sanatnıñ avropalıca medeniy ananelerge has yañı şekilleri, cümleden, tezya sanatı ket-kete sinip, inkişaf etip başladılar.
Bu hal hususan yarımadada bolşevikler hakimyeti tasdiqlanğan son közge çarpıp başladı, çünki sovet Rusiyesiniñ inqilâbiy sanatı musulman Qırımınıñ medeniy asabalığını zerrece hesapqa almay edi.
XX asırnıñ yigirminci seneleri amerikalı qırımşınaslar A.Fişer ve E.Lazerinininñ oğurlı elinen qırımtatar sanatınıñ «altın aşırı» adını aldılar, o yıllarnı kimerde qırımtatar renessansı deviri, de deyler.
Bu sözlerde can bar, faqat, olarnı, her halda, tamamlamaq kerek.
Qırımnıñ medeniy renessansı ancaq beş yıl devam etti (1923-1927 seneleri), amma bu yıllar edebiyat, teatr, ilim, tahsilniñ gür çeçeklengen yılları ediler.
1928 senesiniñ yanvar ayında ise qırımtatar ziyalılarına qarşı repressiyalarnıñ birinci dalğası koterile.(183, 5-nci sahife).
Qırımtatar medeniyetiniñ o yıllardaki inkişafı mürekkep, zıddiyetli keçti.
Bir taraftan, muayen ösüv körünip turğanı halda, diğer taraftan — medeniyetni gizliden yoq etmeğe tırışıldı.
Ebet, XX asırnıñ başlarında medeniyette qırımtatar halq ananeleri daha saqlanılğan ediler, lâkin Qırımdaki medeniy zeminniri özgünligi sovet hakimiyeti yıllarında bütünley yoq etildi.

Ananeviy bediiy asabalıqnıñ belli parçaları (bazı bir esnaflar, mimarcılıq, kitap miniatürası, monumental süslev) ğayıp etilmesinen birge Oırımda qırımtatar halqı içün yañı sanat şekilleri — tezya ressamlığı, grafika, eykelcilikniñ ayaqqa turması içün şaraitler yaratıla.
Teraqqiy perver başlanğıçlar çoqusı cehetten içtimaiy-siyasiy vaziyet ile bağlı ediler.
Yañı sovet hakimiyeti çar hükümetiniñ diğer milletlerni eziyetlevge doğrultılğan siyasetine qarşılıq olaraq milletlerniñ kendi muqadderatını kendi tayin ete bilüv, serbestlik, birlik, qardaşlıq siyasetini qoydı.
Rusiyede yüz bergen inqilâbiy deñişmeler bir çoq kenar mintaqalarda milliy azatlıq hareketlerini qozğadılar.
Bu esnada yarımadadaki asıl halqnıñ medeniy inkişafında muayen yılışuv közetile.
Qırım muhtariyet huquqını ala, qırımtatarlar Qırımnıñ asıl halqı sıfatında tanılalar, qırımtatar tili ise devlet statusına malik ola.
1923 senesi partiyanıñ baş yolu, dep ilân etilgen tamırlaştıruv siyaseti neticesinde qırımtatarlarğa hakimiyet organlarında, oquv yurtlarında ve istisalda keniş kvotalar berildi.(183, 5-nci sahife).
Böyleliknen, milliy tahsil sistemasını qaytadan teşkilâtlandıruv, yañı medeniy muessiselerni meydanğa ketirüv ceryan başlana; bir sıra medeniyet erbaplarınıñ, şu cümleden qırımtatar ressamlarınıñ peyda olması içün şaraitler doğa.
20-30-ncı seneler devamında ananeviy esnaflarnı canlandıruv boyunca iş alınıp barıla (Bağçasarayda soñundan Qırım oblast tatar sanayı-ressamlıq mektebi, dep adlandırılğan tatar ressamlıq-sanayı tehnikumı çalışıp başlay).
Amma böyle vaziyet çoqqa sürmedi.
Regionlarnıñ öz mustaqilligini böyle gür nümayış etmesinen Sovet hakimiyeti razılaşıp olamay edi.
Bu şey ahır-soñu qırımtatar milleti içün ödelmez ğayıplarğa alıp keldi.
Medeniyeti ve sanatınıñ tarihı bu derecede facialı vaqialarğa tolup-taşqan daha bir halqnı tapmaq küçtir.
Qırımtatarlarnıñ sürgünlikten evelki sanatı bir taraftan aydın, özgün sanat olıp, ekinci taraftan — o ğayet az ögrenilgen bir körüniş edi.
Bunıñ sebebi şunda ki, Qırımnıñ asıl halqınıñ sürgünlikten evelki medeniyeti hususında cenkten soñki onlarnen yıllar devamında ağız açılmadı.
XX asırda yaşap icat etken qırımtatar ressamlarınıñ birinci nesili öz faaliyetini ta inqilâptan evel başlağan, rus akademik sanatınıñ

ananeleri esasında terbiyelengen, tahsilni Qırımdan tışta alğan edi.
Aynı vaqıtta bu nesil adamları kendi halqınıñ tamırlarını hiç bir vaqıt coymadılar, kendi medeniy asabalığını unutmadılar.
Olar oqumış, zengin bilgilerge malik adamlar ediler ki, istidatları icatnıñ pek çoq sahalarında aks oluna edi.
İşte, bu nesilge ait eh aydın vekillerniñ birisi İ.Boraganskiydir.
Ilyas mirza Boraganskiy (1852 senesi Bağçasarayda doğdı, 1924 senesi Sterlitamaq şeherinde vefat etti) — meşhur qırımtatar maarifperveri, naşiri, şarqşınas alimidir.
1866 senesinden 1874 senesine qadar İstanbulda tahsil alıp, anda şarq kalligrafiyası ve örnekçiliginiñ sırlarını öğrendi.
Qırımğa qaytıp kelgen soñ qırımtatar örneklerini işlev sahasında öz tecribesini mükemmelleştirerek, Peterburgdaki kendi matbaasında neşir etkeni çeşit türlü kitaplarnı bediiy cehetten bezetti.(248.63-64-nci sahifeler).
O öz matbaasında qırımtatar kitaplarından ğayrı bütün diger türkiy tillerde, arap, fars tillerinde kitaplar çıqardı, aynı vaqıtta Sankt-Peterburg universitetinde ocalıq yaptı, Qırımdan ve Rusiye imperiyasınıñ başqa türk-musülman regionlarından oqumağa kelgen iqtidarlı gençlerni oqutıp, olarnı işnen teminleyerek, keniş pedagogik ve hayriye faaliyetinen meşğul oldı.
Körümü qırımtatar yazıcısı, alimi ve pedagogı Osman Aqçoqraqlı da şu nesilge mensüptir.
Onıñ babası namlı hattat olğan, öz bilgilerini oğluna bergen, soñundan Osman da babası kibi, meşhur hattalardan biri sayılğan.
Tolu olmağan orta malûmatlı Osman Aqçoqraqlı (o, Bağçasaray medresesinde tahsil aldı) öz deviriniñ eñ oqumış adamlarından birine çevirilip (Peterburg universitetiniñ şarq filleri fakultetinde talebelerge hattatlıq sırlarını ögretken, belli bir vaqıt İ.Boraganskiyniñ matbaasında kitaplarını bezetken), «Rusiyede eñ yahşi musulman hattatı» sayılğan, Oırım pedagogika institutında türk ve arap tillerinden ders bergen.
Sankt-Peterburg camisindeki ve Hansaraydaki örnekler ve Quran ayetlerinden ibaret yazılar, işte, onıñ qolunen yapılğandır.
O. Aqçoqraqlı Qırımdaki bir çoq epigrafik abidelerni (baştaşlardaki yazılarnı ve ilâhre) oqup, ilmiy qullanuvğa kirsetken edi.
Lâkin ustanıñ istidatına inkişaf etmek imkânını bermediler — biraz vaqıt keçken soñ hattatlıq yabaniy grafika, dep tanıla ve o bediiy icat sahasından bütünley çıqarıla, uzaq-uzaq yıllarğa unutıla.

Hem mesele tek Qırımda qullanılğan arap elifbesiniñ yerine başta latin elifbesi, daha soñra ise kirillik elifbesi kelgeninde degil, mesele Qırımnıñ bütün islâm medeniyeti yoqqa çıqarılğanında, bunıñnen beraber ise hattatlıq kibi fenomenniñ de yoq etilgenindedir.
Aqçoqraqlınıñ özü ise pantürkizmde qabaatlanıp, repressiyağa oğratılğan ve 1938 senesi atıp öldürilgen edi.(184.29-ncı sahife).
Moskvadaki Stroganov adına resaamlıq-tehnika oquv yurtunda tahsil alğan U.Bodaninskiy, A.Abiyev, A.Lâtif-zade tezya sanatı sahasında professional negizde çalışqan qırımtatar ressamlarınıñ birinci nesiline mensüp ediler.
Olar qırımtatar halqınıñ medeniy ömründe tasviriy sanatnıñ zarur element sıfatında tasdiqlanmasına büyük hisse qoştılar.
Professional esasta çalışqan ilk qırımtatar ressamlarınıñ peyda olmasına belli bir derecede İ.Gasprinskiyniñ, İ.Boraganskiyniñ, A.Mediyevniñ ve diger qırımtatar naşirleriniñ aktiv faaliyeti şiltem berdi.
Çünki olarnıñ neşir etkeni gazetalar, mecmualar ve kitaplarnı bediiy bezetmek içün qırımtatar halqınıñ medeniyeti ve sanatını içinden bilgen, bu halq medeniyetiniñ taşıyıcısı sayılğan professional ressamlar hem Qırımda, hem Peterburgda talap oluna ediler.
Türkiy halqlarnıñ maarifçisi İsmail Gasprinskiyniñ meslekdeşi ve izdeşi sayılğan, qırımtatar ilimi ve sanatınıñ qoruyıcısı olğan polkovnik İsmail Mufti-zadeniñ bu esnadaki hizmetleri ğayet büyüktir.
O, 1883 senesi «Cemiyet-i hayriye» adlı qırımtatar hayriye vaqfını amelde meydanğa ketire ve onı tek 1887 senesi resmiy sürette cedvelge aldırtıp ola.
XIX asırnıñ sonlarında ilk qırımtatar ressamları İ.Mufti-zadeniñ şahsiy paraları ve «Cemiyet-i hayriye»niñ maddiy qoltutuvı sayesinde Moskvağa oqumağa yollanılıp, soñra Frantsiya, Almaniya, Türkiyede ameliyat keçtiler.(249.175-nci sahife).
XX asırnıñ başlarına ait qırımtatar tasviriy sanatının eh büyük sımalarından biri Usein Bodaninskiy edi, zamandaşları onı «tarihiy hatıranıñ bekçisi» (248.63-nci sahife), ressam, sanatşınas, etnograf sıfatında bile ediler.
U. Bodaninskiy bediiy tahsilniñ esaslarını Moskvadaki Stroganov adına ressamlıq-sanayı oquv yurtunda aldı, anda K.A. Korovinniñ elinde oqup, bezetici-ressam zenaatını menimsedi (1896-1905).
1905 senesinden 1907 senesine qadar Aqmescitteki Kommertsiya oquv yurtunda grafika sanatı boyunca ders berdi.
Tahsilini İtaliyada, Frantsiya, Türkiyede devam ettirdi.

Onıñ özü yazğanı kibi, 1907-1909 seneleri İstanbulda, Parijde, Münhende ve Drezdende çalışqan, 1912 senesi ise İtaliyağa barıp, anda Uyanuv deviriniñ monumental ressamlığını ögrengen.
Bundan soñ onıñ icadiy faaliyeti kene Moskva ve Sankt-Peterburgnen bağlı ola — Bodaninskiy Stroganov adına oquv yurtunıñ filialında ders bere, filialnıñ ressamlıq-sanayı mektebine yolbaşçılıq yapa, belli mimar İ.A. Fominnen beraber bezetici ressam olıp çalışa.
1910 senesi U.Bodaninskiy Moskvadaki Ticaret bankınıñ binasındaki plafonlarnı süslendire, Ya.V. Ratkov-Rojnovmn, S.S. Abamelek-Lazarevniñ ve digerlerniñ evlerini bezete.
1917 senesi Qırımğa qaytıp kele.
Almaniyalı tedqiqatçı Edige Qırımal özüniñ «Qırım türkleriniñ milliy mücadelesi» adlı kitabında U.Bodaninskiy ve A.Abiyev haqqında böyle yaza:«Bular — Qırımnıñ asıl halqı içinden çıqmış istidatlı ressamlardır ki, olar kendi bilgilerini İtalyan ve fransız ressamlıq mekteplerinde mukemmelleştirgenler».(250).
20-nci senelerniñ milliy uyanuv dalğasında U.Bodaninskiy bediiy-pedagogik faaliyetke berilip, halq esnaflarını canlandıruvnen, 1924-29 seneleri Qırq-Azizlerde, Eski Yurtta, Eski Qırımda, Çufut-Qalede, şimaliy Qırımda etnografiya ekspeditsiyaları ötkerüvnen meşğul ola, aynı vaqıtta ressamlıq sanayı tehnikumında ders bere, orta asırlarğa ait ve zemaneviy qırımtatar sanatı haqqında lektsiyalar oquy...
Bodaninskiy Qırım tarihında birinci kere, Yalta kinostudiyasında yaratılğan «Alim» bediiy filminiñ ressamı da ola.
Biraz vaqıttan soñ o Bağçasaraydaki saray-muzeyiniñ direktorı olaraq tayinleyler ve bu muzey Bodaninskiy devirinde qırımtatar sanatınıñ ilmiy-tedqiqat merkezine çevirile.
Teessüf ki, onıñ bediiy icadını aydınlatqan numüneler saqlanıp qalmadı — Bodaninskiyniñ elinen yaratılğan bütün eserler alim 1938 senesi atıp öldürilgen son maqsadkârlıq ile yoq etildiler.
Onıñ eserleri haqqında faqat bazı bir malûmatlar mevcut.
Meselâ, Bodaninskiy Peterburgda «Ay yarıq gecede» adlı akvarel resim (1910) yapqan, bundan ğayrı 1909 senesi Moskvadaki ressamlar şirketiniñ 17-nci sergisinde iştirak etken, Moskva mimarcılar cemiyetiniñ ve Peterburgdaki Mimar-ressamlar cemiyetiniñ faaliyetlerine qatılğan.
Qırımnıñ aq gvardiyacılardan azat olunğanınıñ 10 yıllığına bağışlanğan yübiley sergisinde (1930) onıñ «Pionerler» adlı resimi nümayiş etilgen;U. Bodaninskiy Aqmescitteki Qırımtatar

teatrinde sanalaştırılğan «Bağçasaray çeşmesi» (1927) baleti içün kostümlerniñ eskizlerini yarattı.(205.220-nci sahife).
Bunıññen birlikte 20-nci senelerde neşir olunğan bir sıra kitaplarğa U.Bodaninskiyniñ illüstratsiyaları da saqlanıp qalğan.
Meselâ, P.Nikolskiynin «Bağçasaray çeşmesi» kitabını Bodaninskiyniñ elinen yapılğan örnekler ve vinyetkalar yaraştıralar, hem bu bezetmeler ressamnı ananeviy örneklerni yahşı bilgen usta sıfatında köstereler.
İcatçınıñ saqlanıp qalğan süjetli eserleri cümlesine tatarlarnıñ turmuşı ve icadiyatı mevzusında yapılğan grafikası — «Kiyiz işlev», «Baqırcı ustahanesi» kibi resim taslaqları kireler. (205.221-nci sahife).
Abdurefi Abiyev (1879-1938) haqqında malûmat pek az.
1906 senesi o, Stroganov adına oquv yurtunı bitire, soñra oquvını Parijde devam ettire.
Belli bir vaqıt devamında Rostovdaki mebel fabrikasında modelci olıp çalışa (1908-1910).
20-nci senelerniñ sonlarında Bağçasaray ressamlıq-sanayı tehnikumınıñ direktorı ola, 30-ncı senelerde Aqmescit ressamlıq tehnikumında ocalıq yapa.
Onıñ mına bu eserleri haqqında az-buçuq malûmat bar: «Qadınımnıñ portreti», «Mimarcılıq peyzajı», «Evniñ interyeri». (248.13-nci sahife).
Bir çoq ressamlarnıñ taqdiri kibi, onıñ taqdiri de facialı oldı — qanlı repressiyalarda saq qalğanlar az edi.
Öz halqınıñ ömürini bütün çeşitliligi ile aks ettirmege ıntıluv ilk nesil qırımtatar ressamlarınıñ harakterli bir çizgisi oldı.
Tasviratnıñ realistik, konkret-plastik usulı olar içün birinci yerde tura edi.
Ressamlıqta peyzaj, portret, turmuş levhası kibi janrlar ileriley.
Mahalliy halqnıñ turmuşına has olğan tafsilâtlarnı aks ettirüvge ayrıca emiyet berile.
Ressamlarnı insan, onıñ emegi, etnografik hususiyetleri, kiyimi ve turmuş vaziyetiniñ dülberligi meraqlandıra edi.
O devirde yarıtılğan peyzaj resimleri yarıqnen, ava ve hayatnen aşlanğanlar.
Bu basqıçta bütün sovet memleketinde hüküm sürgen realizm usulı qırımtatar ressamları içün nasıldır sıñırlayıcı vasta olmadı — olar yalıñız realistik ressamlıqnıñ imkânlarını ögrendiler, öz resimlerinde kendi toprağını, kendi halqını tasvirlemege, ömürni olğanı kibi aks ettirmeğe tırıştılar.
Şusı meraqlı ki, XX asırnıñ birinci yarısında Qırımda heppeyi inkişaf etken rus ressamlıq sanatı professional qırımtatar tasviratına amelde Ulunmadı.

Deyik, Qırımda birinci olıp meydanğa ketirilgen (1923) Sevastopol Ressamlar assotsiatsiyasınıñ erkânında qırımtatar icadiy ziyalılarınıñ bir vekili bile yoq edi.
Lâkin bunıñnen birlikte şum da qayd etmeli ki, Qırımğa daimiy yaşamağa köçip kelgen ressamlar Ya.P. Birzgal, N.S. Samokiş, yazıcı M.Voloşin eki medeniyetniñ biri-birine yaqınlaşması içün bayağı iş yaptılar.(205.215-217-nci sahifeler).
Yuqarıda adları añılğan ustalar qırımtatar ressamlarınıñ birinci dalğasını teşkil eteler.
Şubhesiz, asılında olar çoqça ediler.
Meselâ, elimizge daha yaqın keçmişte tüşken «Terciman» gazetasınıñ toplamında kezlevli Ğafar Şemsi Alâdinovnıñ adını rastketirdik.
Gazetanıñ 1914 senesi iyün 10-da çıqqan sanında bu ressam haqqında söz yürütilip, o 1914 senesi Odessadaki ressamlıq mektebini bitirgeni ve elde etkeni muvafaqiyetleri sayesinde oquvını devam etttirmek içün Moskvağa yollanılğanı hususında yazıla.
Qırımtatar ressamlarınıñ nevbetteki gruppasını içtimaiy ve professional cehetten artıq başqa olğan icatçılar teşkil eteler.
Bu adamlar haqqında biz qırımlı sanatşınas ve müzey hadimi A.Polkanovnıñ 1935 senesi «Literatura i iskusstvo Krıma» mecmuasında derc ettirgen maqalelerinden oqup bildik.
Mezkür maqaleler 1930-ncı senelerde sovet Qırımınıñ medeniy ömründe olıp keçken denişmelerge qıymet kesmek imkânını bereler.
Birincide, çetelde tahsil alğan ilk milliy ressamlar haqqında hiç bir söz aytılmay.
A. Polkanov böyle yaza: «İnqilâptan evel Qırımda milliy ressamlardan bir adam bile yoq edi...qırımtatarlarğa ressamlıq sanatına qatılmaq imkânını tek sovet hakimiyeti berdi, bu — stalince-lenince milliy siyasetniñ neticelerinden biridir»(150.145-nci sahife).
Ekincide, ressamlarnıñ içtimaiy erkânı denişe — olarnıñ ekseriyeti işçi ve kolhozcılar arasından çıqma, mektep körmegen icatçılar ediler (150.144-nci sahife); nihaet, resimlerniñ mevzuları da denişe: endi mevzu «sovet barlığınıñ ve inqilâbiy kureşnin bütün taraflarını» qavrap ala, «istihsal ve tarla udarnikleriniñ portretleri»ni taqdim ete, «sosialist qurucılıq»nıñ mevzularını açıp köstere.(150.145-nci sahife).
Zaten, qırımtatar ustalarınıñ özleri her halda etnografik tüsteki eserlerge meyil bereler.

İşte, eki dalğağa ait qırımtatar ressamlarınıñ içtimaiy kelip çıquvları türlü-türlü olğanına baqmadan, olarnı bir şey — icat etüvge doğrultılğan tükenmez ıntıluv birleştire.
Qırımda o devirde ötkerilgen bir sıra bediiy sergiler (Kefe, 1927; Aqmescit, 1922, 1925, 1927, 1930, 1940 seneleri) kosterdiler ki, qırımtatar ustaları Qırımnıñ tasviriy sanatında yetekçi yer almaları, özleriniñ aydın ve özgün istidatları ile tenqitçilerniñ diqqatlarını celp etmeleri içün imkân bar edi.(150.144-150-nci sahifeler).
Meselâ, Qırımda sovet hakimiyeti tasdiqlanmasınıñ 15 yıllığına bağışlanğan sergide artıq 21 qırımtatar ressamı iştirak etti (qıyas içün: ruslardan 43, ukrainlerden 8, yehudiylerden 11, diger milletlerden birer adam), hem «tatar ressamları istidat cehetinden sergi iştirakçileri arasında yetekçi yerlerde bulunalar».(150.145-nci sahife).
Bu ressamlar arasında serginiñ birinci mükâfatını qazanğan A.Ustayev, A.Yarmuhamedov, M.Abselâmov (ekinci mükâfat), Halilev, Asanov, Yağyayev, halq ustaları A.Kalafatov, A.Efendiyeva, F.Aliyeva, A.Mambetova ve digerleri bar ediler.
Sergige hudayinabit (kendi kendine resim ögrengen) ressamlar da qatıldılar,Özüniñ deñiz peyzajlarınen iştirak etken sobacı Azizov-şöyle istidatlı ressamlarnıñ birisidir.(150.145-146-ncı sahifeler).
Amet Ustayev (1909-1990) Tuaq köyünde doğdı, Bağçasaraydaki ameliy sanat boyunca tehnikumnı bitirdi (1926-1929), lâkin onıñ meraqları bayağı kenişçe edi.
O portretler, peyzajlar da yapa edi.
Ressamnıñ erte eserlerinden birisi — «Bağçasaray çeşmesi» resimi janr cehetinden turmuş levhası olıp, onda çeşmeden suv alayatqan yaş qızlar tasvirlengen.
Oquvnı bitirgen Ustayev taqsimlev boyunca Qazahistanğa tüşe, anda kilim toquv fabrikasında ressam olıp çalışa, qazah örneklerini ögrene, süjetli ve örnekli kilimlerniñ eskizlerini yarata
onıñ eskizi esasında Leninniñ portreti olğan kilim toqula — 205.228-nci sahife).
1934 senesi tuvğan koyune qaytıp kelgen Amet Ustayev esasen bezetüvnen oğraşa — tükânlar, qaveler, klublar içün ad tahtaları yapa, aynı vaqıtta qalem resimleri, koydeşlerniñ portrelerinden ibaret seriyalar yarata.(88.54-nci sahife).
A. Ustayevni Vrubelnen qiyaslağan A.Polkanovnıñ fikrince, «Ustayev — aqransız istidat» edi.(150.146ncı sahife).
Ustayevniñ en degerli eserlerinden birisi — «Qırğıncı aq gvardiyacılarnıñ tatar köyünden quvuluvı» adlı resimine belli

ressam N.S. Samokişniñ yüksek qıymet keskeni haqqında malûmat bar (bu eser A.Polkanovnıñ yuqarıda añılğan maqalesinde qayd etile).

1935 senesi Ustayev Aqmescitke avuşa, mında Qırım oblast drama teatrinde dekorcı olıp çalışa, Pionerler evindeki resim studiyasına yolbaşçılıq yapa, Qırım Ressamlar birliğinin Teşkiliy komitetini meydanğa ketirüvde iştirak ete.

O devir kün tertibinde turğan mevzular boyunca çoqtan çoq siyasiy plakatlar, peyzajlar, naturadan resim taslaqları, portretler yapa.

Ustayevnin sürgünlikten evel yapıp yetiştirgen salmaqlı eserlerinden birisi — «Halq kedayı Canğazı Şerfedinniñ portreti»dir (1939).

Bu eser 1939 senesi Moskvada olıp keçken Bütünittifaq bediiy sergisinde nümayiş etilgen edi.

Soñki vaqıtqa qadar mezkür eserniñ tek «Tvorçestvo» mecmuasında basılğan reproduktsiyası saqlanıp qaldı, dep hesap etile edi.

Lâkin şimdi elimizde portretniñ yağnen ve qalemnen yapılğan eki asıl nushası buluna.

Portret realistik ressamlıq ananeleri esasında keyfiyetti, professional yapılğan.

Re simde biz aq saqallı, mañlayında teren bürüşikler örtken, çatışıq qaşları astındaki közlerinde mazunlıq, yaqınlaşayatqan afatnı sezüv duyğusı aks olunğan qartnıñ belgece tasvirini köremiz.

Şusı meraqlı ki, qırımlı ressamlar portret janrında çalışa qoymay ediler.(151.19-nci sahife).

Demek, bundan ötrü Ustayevnıñ mezkür eseri daha qıymetlice ola.

Cenkten evel yaratılğan «Küneş nurlarındaki emen» adlı etüdni usta N.S. Samokişke hediye etken edi.

Ressamnıñ 1950-nci senelerniñ soñlarında yaratılğan akvarel resimleri endi Özbekistan ve Qazahistan devirlerine aittir.

«Sabah», «Tañdaki şeher», «Pialadaki nar» kibi eserler şimdi Aqmescitteki qırımtatar sanatı muzeyinde saqlanalar.(248.187-nci sahife).

Daha yaqında belli olğanına köre, Amet Ustayevniñ bir qaç eseri, cümleden, «Dağ özeni», «Qırım peyzajı», «Dağdaki yol» (1940) adlı resimler Aqmescit bediiy muzeyiniñ fondlarında çoq yıllar devamında saqlı turğan eken.

Amet Ustayev 1990 senesi Qazahistannıñ Çimkent şeherinde vefat etti.

Qırımtatar tasviriy sanatında körümli sımalarnıñ birisi Abiy Yarmuhamedov (doğğan ve vefat etken yılları belli degil) edi.
A. Polkanov oña Qırımnıñ ilk milliy ressamı, degen edi.
Bilgenimizge köre, Yarmuhamedov tam manada professional tahsil almağan.
1917 senesi o, Harkovdaki operetta taqımında dekoreniñ yardımcısı olıp, soñra Kavkazda ve Qırımda teatr dekorcısı olıp çalışqan.
Belli bir vaqıt devamında Moskvada VHUTEMASta oquğan, soñra maddiy vaziyeti osal olğanı sebebinden kene Kezlevge qaytıp kelip, anda bezetici olıp çalışqan.(248.226-ncı sahife).
Sevastopoldeki resimler galereyasında Yarmuhamedovnıñ eki resimi nasıldır bir mucize qabilinde saqlanıp qalğan, bes-belli, olar anda 1930 senesi ötkerilgen «Sovet Qırımnıñ 10 yıllığı» adlı sergide nümayış etilip, serginiñ mükâfatını qazanğan son qalıp ketkendirler.(88.67-nci sahife).
Yarmuhamedov 1935 senesi Moskvada, Şarq medeniyetleri devlet muzeyinde ötkerilgen «Sovet Qırımınıñ sanatı» adlı nufuzlı sergide iştirak etmek içün müsaade alğan yekâne qırımtatar ressamı edi (serginiñ katalogında ressamnıñ tek adı anıla).
Ustanıñ «Tatar toyu» resimi açıq-açıqtan etnografik yönelişte olıp, onda tatar turmuşına ait tafsilâtlar tantimlik ve meraq ile kösterilgen.
Resimde biz tatar eviniñ küneş nurlarına tolu içerisini köremiz, anda musafirlerni qarşılap almaq içün her şey hazır — kilimler töşelgen, odalar cıyılğan.
Kendi kendine resim ögrengen ressam yaz kününiñ muhitini aks ettirici ışıq aqımlarını, tınıq, hafif kölgelerni büyük ustalıqnen tasvirley bilgen.
Resim debdebeli degil, öz ruhiyeti cehetinden cıllı ve şırnıqlı bir eserdir.
Ressamnıñ Qırımda yüz bergen içtimaiy deñişmelerge nisbeten inqilâbiy ihtiraslarınen siñirilgen «Sosializmge kirgen Şarq» adlı resimi ise bam-başqa his-duyğular qozğay.
Bu eser — o devirge has olğan tipik bir resimdir, fikir ete bilgen pek çoq adamlarnı bile yoldan urğan çiy hayaldır.
Ressam bu resiminde bahtlı adamlar yaşağan serbest, çeçeklengen Qırım haqqındaki hayatlarını nümayış ete.
Resimdeki kimersi avropalıcasına, kimersi musulmancasına kiyinip quşanğan adamlar yarıq galereyalar boylap kezineler, biri-birlerinen aşıqmadan suhbetleşeler.
Birinci baqışta, bu kurort ayatından bir levha olıp körüne, lâkin bu müellifniñ — "halqlar dayisi" tarafından işandırılğan yañı

cemiyet aqqındaki arzusıdır — kartinanıñ sağ köşesinde Stalinniñ qocaman portreti yerleştirilgen.
Polotnonıñ tasvirat degerlikleri büyük meraq doğuralar: "Tatar toyu"nda olğan aydınlıq ve ava duyğusı mında büyük bir quvet ile kösterilgen.
Dersiñ küneş nurları kartina delip, arkadanıñ ajurlığını, mimarcılıq konstruktsiyasınıñ mühteşemligini qayd etip resimge ayrıca bir süs bermekteler.
Umumen, A.Yarmuhamedovnıñ resimleri onıñ plener sanatı sahasında büyük usta olğanını köstereler.
Ressamnıñ belli eserleri cümlesine «Baynıñ bostanında», «Dağlı çobannıñ oyunı», «Mamay taş ocaqlarında işçilerniñ atılıp öldürilüvi» kibi resimleri kireler.(248.226-ncı sahife).
1936 senesinden soñ hiç bir menbada ressamnıñ adı añılmay.
XX asırnıñ birinci yarısında yaşap, icat etken nice-nice ressamlar Qırım medeniyetiniñ tarihından silinip taşlandılar!
Keçmişte nam qazanğan, şuret arttırğan nice-nice adamlar haqqında şimdi elimizde hiç bir türlü malûmat yoq, olsa bile — zerre qadardır!
Aqmescitteki bediiy muzey, ülkeşınaslıq müzeyi öz fondlarında Tohtar Afuzovnıñ (1900-1942) resimlerini heppeyi vaqıt saqlı tutıp, kimsege köstermediler.
Tek yaqında bu eserlerni körmek, olarğa qıymet kesmek imkânı doğdı.
Afuzovnıñ dağ ve deñiz peyzajları («Ay-Petri», 1935; «Küneş qonğanda», 1937; «Deñiz», 1940), cıllılıq, samimiylik ile tasvirlengen Qırım manzaraları («Balıqçı qulübesi», 1935; «Ay ışığındaki evçik», 1939; «Oreandadaki lager», 1940), parlaq, renkkerenk natürtmortları («Küzçeçek», 1935; «Çeçekler ile natürmort», 1940; «Vişneler ile natürmort», 1940) ressamnıñ özgün istidatından, Moskvada V.Meşkovnıñ studiyasında alğanı temelli professional bilgilerinden delâlet bereler.
Ressamnıñ hayatı 1942 senesi üzüldi — onı faşistler atıp oldürdiler.
Moskvadaki Stroganov adına ressamlıq-sanayı oquv yurtunıñ mezunı Abdulla Lâtif-zadeniñ (1888-1955) ömüri ve icadiy faaliyeti haqqında da malûmat pek az.
O, 1921-1924 seneleri devamında Bağçasaray müzeyiniñ Kokközdeki filialında (Yusupov sarayı) müfettiş (ya da mudir) (248.101-nci sahife) olıp çalışqan, soñra mektepte sızuv ve resim yapuv boyunca ders bergen.(248.130-ncı sahife).
1930 senesi sovetlerge qarşı faaliyet alıp baruvda qabaatlanıp, Qırımdan sürgün etilgen.
ömrüniñ 14 yılını Stalin lagerlerinde keçirgen.

Organlar onı yaqalağan vaqıtta pek çoq resimlerini, eskizlerini müsadere etkenler ki, o eserlerniñ taqdiri şimdi belli degil.
Onıñ icadı haqqında biz tek on resimniñ qara-beyaz fotoreproduktsiyalarına baqıp qıymet kese bilemiz.
Ressamnıñ doğmuşlarında saqlanıp qalğan bu fotoreproduktsiyalarda milliy kiyimler kiygen qızlar, şeher peyzajı, turmuş eşyaları ve qırımtatarlarnıñ milliy urbaları tasvirlengen.
Ressamnıñ «Keçmişniñ igrençli tipleri» dep adlandırılğan grafikalı satirik portretleri de pek meraqlıdır.(248.101-nci sahife).
Lâtif-zade ömrüniñ soñunı Harkov oblastında (Lozovaya stantsiyası) keçirdi, anda saqatlar şirketinde çalıştı.
A. Abiyevniñ torun olğan Muhtar Şerfedinov (1908-1941).
Bağçasaraydaki ressamlıq-sanayı mektebini alâ işaretlernen bitirip,Moskva mimarcılıq institutına oqumağa kirdi ve Moskvada da yaşamağa qaldı.(248.213nci sahife).
Saqlanıp qalğan malümatlarğa köre, Şerfedinov acayip resimci sıfatında cemaat binalarınıñ leyhaları üzerinde çalışqan.
Muhtar Şerfedinov Moskvadaki Gorkiy adına medeniyet ve istrahat bağçası leyhasını yapqan muelliflerniñ birisi olaraq tanıldı.
Qırımnınıñ 1930-nci senelerdeki medeniy ömründe meşhur ukrain ressamı, tasviratta uruş janrınıñ acayip ustası sayılğan akademik Nikolay Semönoviç Samokişniñ studiyası hususan büyük röl oynadı.
Belli ki, bu studiya soñundan Simferopol ressamlıq tehnikumına çevirilgen edi, şimdi ise N.S. Samokiş adına ressamlıq oquv yurtu, dep adlandırıla.
Cenkten evel icat etken qırımtatar ressamlarınıñ ekseryieti şu studiyada terbiyelendiler.
Aqmescitte 1918 senesinden yaşağan N.S. Samokiş qırımtatar halqını sevip-saya edi.
%O, qırımtatarlarnı pek ürmet ete ve şunıñ içün de qırımtatar halqnıñ facialı tarihı onı er daim raatsızlap tura edi.
Qırımtatar halqına münasebetini o özüniñ bir sıra tarihiy eserlerinde («Qırımda 1921-1922 senelerinin açılığı») aks ettirdi.
Meselâ, «Qırımtatarlarnıñ hicretke ketüvi» (1934) adlı resimde tatarlarnıñ tuvğan topraqnen sağlıqlaşuvlarınıñ yanığı tasvirlene.
Resim Simferopoldeki bediiy muzeyde nümayiş etilgen edi.
Resimde biz yelkenli gemige çıqmaq içün skelede toplanğan zavallı adamlarnı köremiz.
Daha demin yönegen diger gemi ise ufuqqa taba aşıqa.
Resimniñ sağ qısımında, birinci planda ğayet emiyetli levha tasvirlengen — vatanını terk eteyatqan adiy köylü tatar adamı

endiden soñ şu topraqqa sahiplik yapacaq rus pomeşçiginen guya sessiz laqırdı ete.
Tatar adamı itaat ile başını töben alğan (öz toprağında), rus ise özüni şorbacı (birevnin toprağında) kibi his ete.
Onıñ ayaqdaşı — körkem urbalar kiygen bir hanım lornetini közüne yaqın tutıp, ortalıqtaki qalabalıqnı meraqnen seyir etip tura.
Ressam qırımtatar halqınıñ tarihındaki eñ facialı daqqalarnıñ birisini tasvirlegen: tatarlar öz yurtunı terk etkenleri etken, daha nice-nice adamlar yolda helâk oldılar.
Qara deñiz yüzlernen, biñlernen adamlarnıñ cesetlerini Qırım yalısına çıqarıp taşlağan edi.
Anadan doğma istidatlı, pek büyük ümütler bağışlağan Şevket Qadrizade (1908 senesi Tavdayır köyünde doğğanı tahmin etile) körümi ressam ola bilecek edi.
Kerçek, o — acayip resimler yapqan qırımtatar klassik şairi Abdurahman Qadri-zadeniñ oğludır.
Şevket hususan peyzajlarnı büyük ustalıqnen yapa edi.
Rus klassik ressamlarıñ eserlerinden kopiyalarnı ise yüksek tehnikiy seviyede ve tamlılıqnen icra ete edi.
Teessüf ki, o pek az yaşadı.
1931 senesi Qızıl Orduda hizmet eter eken, Çuguev şeheriniñ civarlarında ötkerilgen talim vaqtında helâk oldı.
Bugünde ise Şevketniñ torum — Simferopol ressamlıq oquv yurtunıñ talebesi Zubeir Qadri-zadeden yahşı ressam çıqacağına ümüt bar.
Ressam, qırımtatar teatrinin solisti Memet Abselâmov (1911-1988) Aqmescitte N.S. Samokişniñ studiyasını bitirdi (1934).
İstidatlı ressam sıfatında oquvını devam ettirmek içün Leningraddaki Sanat institutına yollanıldı, lâkin bu tekliften vazgeçip, Qırımda qaldı.
M. Abselâmovnıñ 3O-ncı senelerge ait resimleri Qırımda olıp keçken sosialistik denişmelernen sıqı bağlıdır («Üsküt köyündeki tatarlarnıñ mamur yaşayışı», 1935; «işçiler köşesi», 1935).
1944 senesi M.Abselâmov bütün halqınen beraber Qırımdan sürgün etilip.
Tacikistanğa tüşe.
Cumhuriyet ve Bütünittifaq sergilerinde iştirak etken, 1958 senesinden SSSR Ressamlar birliğiniñ azası olğan M.Abselâmov peyzaj janrınıñ tanılğan ustası edi.
(«Küneşli kün», 1947; «Sabah», 1955; «Küz», 1956; «Tacikistanda bahar», 1962; «Oızıl damlar», 1979).(88.9-ncı sahife).

Abselâmovnın eñ sevgen mevzusı — Qırım tabiatı edi («Qırım gecesi», 1958; «Qırım selbileri», 1958; «Gurzuf», 1980; «Tan», 1983; «Sonki ışıq», 1984; «Bahar», 1985).
Qırım manzaralarını ressam ta 30-ncı senelerde tasvirlep başladı («Yañı Üsküt», 1936).
Onıñ peyzajları acayip nazm ile ayırılıp turalar: olar kolorit cehetinden yarıq ve nazik olmaqnen beraber tek Qırım tabiatınıñ güzelligini degil, aynı vaqıtta muellifniñ sevgisini ve ayretini ifadeleyler.
Farit İlyasov (1915-1944?) Başqırtıstanda doğıp östi.
lâkin onıñ taliyi de qırımtatarlarnıñ facialı taliyi kibi oldı.
F. İlyasov Oazan ressamlıq oquv yurtunı bitirdi (1934), Tataristan ASSRniñ Sovet ressamları birligini meydanğa ketirüvde faal iştirak etti, 1936 senesinden şu Birlik reisiniñ birinci muavini olıp çalıştı.(205.225-nci sahife).
Ressamnıñ Qazanda yaşağan devrine ait tek kataloglardaki anmalar qaldı (grafika tabaqları, cümleden — bestekâr N.Jiganovnıñ portreti).
1940 senesi ötkerilgen «Sovet Qırımı 20 yaşında» adlı yübiley sergisinde onıñ «Gorkiy «Teselli»de» resimi nümayiş etildi (248.101-nci sahife), bundan ğayrı, onıñ «Tatar köyünde Qızıl Orduğa özğaruv» adlı resimi añıla.
Ressam eki kere yaqalana — başta Qazanda (tezden azat oluna), soñra 1944 senesi Qırımda.
Bundan soñ ressamnın izleri coyula.
Qırımnıñ cenk arfesi yıllarındaki medeniy ömrü haqqında biz esasen qırımlı sanatşınas ve müzey hadimi A.Polkanovnıñ faaliyeti sayesinde bilemiz.
Rus ve ukrain sanatşınaslarınen birlikte o da mecmua ve gazetalarda maqaleler bastırıp, qırımtatar ressamları haqqında defalarca yazdı, öz maqalelerinde qırımtatar ressamlarınıñ tuvğan topraqnı, tuvğan tabiatnı nasıl sevgenlerini qayd etti.
Qırım medeniyetine ait olıp, yoq olunuvğa hüküm etilgen bediiy kollektsiyalarnıñ saqlanıp qalmasında A.Polkanovnıñ hizmeti büyüktir.
Ressam Şamil Muratov haqqında biz tek bir şeyni, yani 1944 senesi halq sürgün etilgen vaqıtta onıñ Qırımda olmağanını ve bu ressam bir sıra cumhuriyet hem de bütünittifaq sergilerinde iştirak etkenini bilemiz.(205.227-nci sahife).
Ressam, yazıcı Ennan Alimovnıñ (1912-1941) icadiy ömüri de qısqa oldı.
O, 1936 senesi Aqmescitteki ressamlıq tehnikumını bitire ve aynı şu yılı mezkûr tehnikumnıñ direktorı olaraq tayinlene.

1941 senesi Donbassta olğan uruşlanıñ birinde helâk ola.(248.35-nci sahife).
E. Alimovnıñ eserlerini «Yaş quvet», «Komsomolskaya pravda» gazetalarında basılğan (1933-1936) reproduktsiyalardan bilemiz.
İşte, bu eserler sırasına «Yüzümci qızlar», «Dağda tañ», «Qaytarma oynağan qız» kibi resimler kireler.
Seithalil Osmanov (1919-1994) — Qırımda ta cenkten evel icat etip, sürgünlikten soñ Vatanğa avdet olğan yekâne qırımtatar ressamdır.
Onıñ icadiy faaliyeti artistlikten başlandı
%S.Osmanov 1937 senesi Aqmescitteki teatr tehnikumınıñ aktörlıq bölügini bitirdi ve şu yılı da N.S. Samokişniñ ressamlıq studiyasına qatnap başladı.
1943 senesine qadar qırımtatar drama teatrinde artist ve rejissör olıp çalıştı, ressam sıfatında bir sıra spektakllerni yaraştırdı.
Professional ressamlıqnen sürgünlikte meşğul oldı.
Anda hem teatrde roller oynadı, hem Tacikistan Bediiy fondunda (Leninabad şeheri) çalıştı, cumhuriyet ve bütünittifaq sergilerinde iştirak etti.
S. Osmanov 1962 senesinden SSSR Ressamlar birliğiniñ azası edi.
Onıñ bazı resimleri AQŞ, Rusiye, Yaponiya, Türkiye, Poloniyadaki hususiy kollektsiyalarda bulunalar.(248.157-nci sahife).
Bular — esasen peyzajlar ve natürmortlardır («Çua çeçekler», «Qırmızı gül», 1980).
Lâkin 1980-nci senelerde yaratılğan eñ yahşı eserleri sırasına qırımtatar ziyalılarınıñ vekillerinden yazıcı Eşref Şemyi-zadeniñ (1980) ve bestekâr İlyas Bahşışnıñ (1986) portretlerini kirsetmek mümkün.
Bu eserler diqqatımıznı, başta bir, tasvirlengen adamlarnıñ degerliklerinen, halq arasındaki emiyetlerinen celp eteler.
Ressamğa siyasiy taqipler şaraitinde bulunğan halqnıñ eñ yahşı vekilleri öz istidatlarınıñ tanılmasına irişe bilgenlerini köstermek mühim edi.
Ressam yapqan «Elmira» adlı portrette (1983) zamandaşımız, dülber, oqumışlı, ülviy ve şairane mizaçlı qırımtatar qadınnıñ idealı mucessemleşkendir.
Doğru, ressamnıñ bazı bir diger portretlerinde tışqı yaldızlamalar, teatrcilik pası közge çarpa, belki de, bu şey resssamnıñ aktörlıq zenatınıñ tesirinen bağlıdır.
Osmanovnıñ icadında Qırım mevzusı ayrıca yer tuta.
Ressam sürgünlikte yaşar eken, Vatanına defalarca kele, mında peyzaj resimleri yaratmaq içün ilham ala, resimlerde Qırımnıñ eh

körüli yerlerini tasvirley («Ayuv-dağ», «Çehovnıñ Gurzuftaki evi», «Deñiz ve qayalar», 1982).
Ressam «Qırımnıñ yalıboyunda gece» adlı peyzaj resiminde Ayuv-dağnıñ panoramalı körünişini bere.
Dağ etegindeki evçiklerniñ pencereleri gece qaranlığında yanıp turalar, ay nurları ise dalğasız deñiz sathında, dersiñ, bir yol keçirip, seyircini tuvğan yalığa qaytmağa çağıralar.
S.Osmanov Oırımğa 1988 senesi qaytıp keldi ve derhal faal icadiy işke kirişti — qırımtatar medeniyetiniñ ulu erbaplarından I.Gasprinskiy, N.Çelebicihan, B.Çoban-zade, U.İpçige bağışlanğan yübiley tantanalarını yaraştırdı.
1990-ncı senelerde Aluştada (1991) ve Aqmescitte (1994) ressamnıñ şahsiy sergileri ötkerildi.
Qırım devrine ait resimler esasen peyzaj ve natürmort janrında yapılğanlar, bu devirde yaratılğan peyzajlarnıñ ruhiyeti de denişe.
80-nci senelerge ait eserlerde elegik duyğular üstün turğan olsa, 90-ncı senelerde yapılğan resimlerde artıq heyecanlı-patetik duyğular qabarıp çıqa.
Vatanına qaytqan ressamnı sarıp alğan duyğular deñiz peyzajları seriyasında — doğayatqan küneşniñ gülgülü şavleleri astında nazlanğan yalıdaki qayalarğa barıp urulğan şiddetli dalğalarda közetmek mümkün.
Cenkten evel icat etken qırımtatar ressamları cümlesine qarasuvbazarlı Reşid Çelebiyevni de qoşmaq lâzim.
Qırımtatar devlet teatri açılğan künden (1923) başlap şu teatrde ressam ve aktör olıp çalışqan (251.20-nci sahife).
Bu adam Bağçasaray muzeyiniñ direktorı Usein Bodaninskiy Qırım boylap teşkilâtlandırğanı meşhur etnografik eskpeditsiyada tasvirleyici ressam sıfatında iştirak etti.
R. Çelebiyevnin resimleri şimdi Bağçasaray tarihiy-medeniy zapovedniginiñ fondlarında saqlanalar.
Bağçasaray rayonınıñ Teberti köyünde doğğan Emir-Amet Parikov da 1920-1930-ncı senelerde tanılğan peyzaj ustalarından birisi edi.
E-A.Parikov 1924 senesi Bağçasaraydaki bediiy-sanayı tehnikumını bitirgen soñ ressam hem de kemik ve ağaç üstünde oymacı diplomını aldı.
O, özüni SSSR Ressamlar akademiyasınıñ muhbir azası Usein Bodaninskiy şegirti, dep saya edi.
Lâkin 20-nci senelerniñ ekinci yarısında professional artistlikke ziyade berilgen Parikov ressamlıq işini çetke süre.
Belli bir vaqıttan son meşhur qırımtatar komik artistine çevirile.
E-A.Parikov 1936 senesi vefat etti.

Aqmescitniñ Subhi soqağındakı qırımtatar mezarlığında defin olundı.(250.45-nci sahife).

2.2.1950-1980 senelerindeki qırımtatar tasviriy sanatı

Qırımtatar tasviriy sanatınıñ ayaqqa turuv ve inkişaf etüvindeki ekinci basqıç 50-80-nci senelerge, yani qırımtatarlarnıñ daha sürgünlikte.

Esasen Ozbekistanda, yaşağan yıllarına doğru keldi.

E. Qudusov qayd etkeni kibi, sürgünlik yıllarında ümüt etilmegen şey yüz berdi: «qırımtatarlar diger türkiy tilli halqlarnen qarışıp, yer yüzünden, umumen cihannıñ etnik haritasından yoq olmaq yerine özleriniñ milliy şahsiyetini saqlap qalmaqnen bir sırada şaşılacaq derecede dayanıqlıq kösterip...dünyada eñ oqumış milletler sırasına kirdiler».(90.28-nci sahife).

İcadiy yollarını cenkten evel Qırımda başlağan bazı qırımtatar ustaları özlerini Qırımdan tışta da tanıttılar, unvanlar qazandılar.

Muselâ, ressam Kâzim Eminov Ozbekistanda nam qazanğan sanat erbabı unvanını birinci olıp alğanlar sırasında edi.

Aluştada doğıp ösken K.Eminov (1928-1976) bediiy tahsilni N.S. Samokişniñ studiyasında alıp başladı (ta 1939 senesi o balalar icadiyatı olimpiadasında iştirak etip, birinci mukâfatnı qazanğan edi).

1946 senesi Samarqand ressamlıq oquv yurtunıñ bir kereden 2-nci kursına qabul etildi, lâkin bir yıl keçer-keçmez, qırımtatar milletinden olğanı içün oquv yurtundan quvuldı, soñra Taşkentke köçti ve anda 1953 senesi P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunı alâ işaretlernen bitirdi.

1954 senesinden cumhuriyet ve bütünittifaq sergilerinde muntazam iştirak etti.

1955 senesi SSSR Ressamlar birliğiniñ azası oldı.

Yıllar devamında Taşkent pedagogika institutınıñ bediiy grafika fakultetinde ders berdi.

Amet Qalafatovğa soylığı olğan Kâzim ananeviy qırımtatar sanatını seve ve teren his ete, burunğı qırımtatar medeniyetiniñ tiklenmesi haqqında arzu ete edi.

O, sürgünlikte yaşap, Vatanına daima asret olsa da, Özbekistannı da yürekten sevdi.

Özbek toprağında yaşağan adamlarnı alğışlağan, Özbekistannıñ tarihına bağışlanğan bir çoq acayip eserler yarattı («Uçaq uçıp keçti», 1960; «Frunze ve Mirşarapov», 1960; «Qarılğaç», 1961; «Çırçıq vadiysi», 1969; «Çarvaq», 1972; «Uyanuv», «Emek», «Rahatlanuv» triptihi, 1972; «Parkent aqsaqalları», 1974).

1970-nci senelerde Eminov Qırım memurlarınıñ qarşılığına baqmadan, Oırımğa eki kere sefer yapıp oldı.

Onıñ icadındaki bu soñki devir (1970-1976) ressam istidatınıñ gür çeçeklenmesinen, onıñ istidatı tuvğan topraqqa bitmez-tükenmez sevgi ile ğıdalanmasınen qayd oluna.
Eminov Qırım mevzusında 30-ğa yaqın peyzaj resimleri yaptı, olarnıñ arasında «Cenüp hikâyesi.Ayuv-dağ.Qırım» (1973), «Gurzuf.Zeytün terekleri» (1970) kibi eserler bar.
«Ay-Petride ösken çamlar» (1973) adlı resim mezkûr seriyadaki eñ güzel resimler cümlesindendir.
Bu resim şimdilikte Taşkentteki devlet Sanat müzeyiniñ kollektsiyasında buluna.
Vatanğa sevgisini boyalar tilinen ustalıq ile ifadelegen acayip ressam Kâzim Eminovnıñ ömrü avtomobil qazası neticesinde üzüldi.
Ulu Vatan cenkiniñ iştirakçisi, mimar İrfan Şemsedinov Ukraina Ressamlar akademiyasınıñ professorı, degen şerefli unvan taşıy.
İ. Şemsedinov 1919 senesi Kezlevde doğdı.
1935 senesinden 1941 senesine qadar Moskvada, Harkovda oqudı.
Cenkten soñ Ukraina Ressamlar akademiyasında oquv-icadiy ustahaneniñ rehberi olıp çalıştı, 200-den ziyade mimar yetiştirdi.
İ. Şemsedinov — qaraman şeher Sevastopol şerefine Hrustalnıy burunında qoyulğan abide leyhasınıñ, «1783-1944 seneleri qırımtatar halqına qarşı yapılğan genotsid qurbanlarına» memorial abide leyhasınınıñ müellifidir.
Soñki yıllarda Şemsedinov ressamlıq sahasına çoq diqqat ayıra.
Böyleliknen, tuvğan Qırımınıñ tabiatına bağışlanğan «Bağçasaraydaki Hansaray», «Bağçasaraydaki Hancami», «Qapsıhor.Tatar qaraltısı», «Quru Özen.Tatar qaraltısı».«Koktebel.Voloşinniñ evi», «Qaradağ.Yağmur aldından», «Deñiz qayaları.Dalğalar», «Küçük Özen», «Erılğan destesi» kibi akvarel resimleriniñ seriyasını yarattı.
Usta özüniñ bu eserlerinde Qırımnıñ körümli yerlerini aks ettirmeknen sıñırlanmayıp, tuvğan halqnıñ turmuşına, tuvğan tabiatqa nisbeten aybetli münasebetini de numayış ete.
Aqmescitteki qırımtatar sanatı müzeyi 1997 senesi irfan Şemsedinovnıñ akvarel resimlerinden ibaret şahsiy sergisini teşkilâtlandırdı.
Bir çoq qırımtatar ressamları halqnıñ facialı taqdirini başından keçirerek, kendi istidatlarını tolu kölemde ömürge keçirip olamadılar.
Hamdi Mustafayev (1918), işte, olarnın cümlesindendir.
Cenkten evel bir qaç yıl devamında Aqmescitteki N.Samokiş adına ressamlıq oquv yurtunda tahsil alğan H.Mustafayev cenk başlanğanda oquvını bıraqıp, cebhege kete, cenkten zabit olıp

qayta, Taşkentteki P.Benkov adına ressamlıq oquv yurtunda tahsilini devam ettire, soñra bezetüv işlerinen oğraşa, manzaralı-ameliy işlenmeler içün örnekler yarata.
Qırımğa 1968 senesi qaytıp kele.
H. Muştafayevniñ ressamlıq icadını çoqtan-çoq portretler, natürmortlar, peyzajlar teşkil eteler.
Kimersi monumental, kimersi lirik, kimersi felsefiy olğan bu eserlerde tuvğan Oırımına meftün olğan, ömür hikmetini bilgen, öz halqınen üzviy bağlanğan ressamnıñ qalbi aks oluna («Bağçasaray», «Cuma cami», «Gurzuf», «i.Gasprinskiyniñ portreti», «Qadınımnıñ portreti», «A.Lâtif-zadeniñ portreti»).
Cevdet Tahtarovnıñ (1926-1998) icadiy taliyi biraz uyğunca oldı.
O, 1955 senesi P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunı bitirip, 25 yıl devamında Özbekistan televideniyesinde sanalaştırıcı ressam olıp çalıştı.
Anda A.Udalovnıñ «Sabır», Yu.Ahunbabayevniñ «Baba», M.Lermontovnıñ «Mtsıri», N.Dumbadzeniñ «Ebediyet qanunı» eserleri boyunca çıqarılğan filmlerniñ, hem de «Qarılğaç» videofilminiñ ressamı oldı.
Fevzi Recepov (1923-1983) keniş, temelli tahsil alsa da, sürgünlik şaraitlerinde öz iqtidarını tolusınen kösterip olamadı.
O, Aqmescitte, Qırım koy hocalığı institutınıñ rektorı Arif Alimovnıñ ve qırımtatar tili ve edebiyatı ocapçesi Mümine Recepovanıñ qorantasında doğıp östi.
Aqmescitteki balalar ressamlıq studiyalarına qatnadı.
Ta bala ekende belli ressamlarnıñ yağlı boyalarnen yapılğan eserlerinden eyi kopiyalar yapıp başladı.
1946 senesi F.Recepov trudarmiyadan Samarqand şeherine kele, çünki onıñ qorantası anda sürgün etilgen edi.
Şeherdeki Bediiy fondğa işke kirip, ömrüniñ soñunace anda çalışa.
1955 senesi qırımtatar ressamları arasında birinci olıp Taşkent teatr ressamcılıq institutınıñ kündüzki bölügine ressam mütehassıslığı boyunca oqumağa kire ve onı muvafaqiyetnen bitirgen soñ
institutta ocalıq yapmaq teklifini ala.
Lâkin o, Samarqandqa qaytıp bara ve bezetici ressam sıfatındaki faaliyetini devam ettire.
Onın natürmortlar seriyası («Georginalar ve flokslar», «Qarpız», «Ayva», «Yüzüm», «Samarqand toprağınıñ mahsulları»), Samarqand civarlarını aks ettirgen peyzajlar («Ağalıq»), eski şeherdeki mimarcılıq abideleriniñ körünişleri, medeniyet ve sanat erbaplarınıñ portretleri ressamnıñ professional ustalığı yüksek noqtada bulunğanını köstereler.

Lâkin bir daha körüp olamağan Vatanınıñ manzaralarını aks ettirgen peyzaj resimleri hususan güzeldirler.
Meselâ, «Gurzuf», «Qaçaqmalcılar», «Qırımtatar urbasını kiygen qadın» kibi resimlerni o, balalıq ve ösmürlik hatıraları esasında yapqan edi.
Recepovnıñ eserleri Moskvada ötkerilgen bir çoq bütünittifaq sergilerinde, Taşkent ve Samarqandda ötkerilgen cumhuriyet sergilerinde nümayış etildi.
Bir sıra resimlerni Samarqanddaki Tarih, medeniyet ve sanat müzeyi satın aldı.
Sanatşınaslıq doktorı, professor, Özbekistan Ressamlar akademiyasınıñ akademigi Rafael Taqtaş öz maqalelerinde Recepovnıñ icadına ğayet yüksek qıymet kese edi.
Recepovnıñ qız qardaşı 2001 senesi ressamnıñ ekseriyet eserlerini Vatanğa ketirebildi ve olarnı Cumhuriyet qırımtatar sanatı müzeyine bağışladı.
Qırımdan balalıq çağında sürgün etilgen istidatlı yaşlarnıñ icadiy taliyleri de çeşit türlü oldı.
Halil Memedlâyev (1937) — şöyle istidatlı gençlerniñ birisi edi.
O, Duşanbedeki ressamlıq oquv yurtunda tahsil aldı (1955-1960), 1967 senesinden başlap Leninabadnıñ Bediiy fondunda çalıştı, leninabadlı yaş ressamlarnıñ birleşmesine yetekçilik yaptı.
H. Memedlâyevniñ icadiy meraqlanuv dairesi keniş edi.
%1977 senesi SSSR Ressamlar birliğiniñ azası oldı — o hem dekorcılıqnen oğraştı, hem monumental eserler yarattı, lâkin meyilligi mevzuiy resimlerde ve portretlerde edi.
Ressam 70-nci senelerge has sosialistik realizm üslübinde yapılğan resimler vastasınen kündelik emek haqqında hikâye ete, emekdar insannı, Orta Asiya tabiatınıñ güzelliklerini terennüm ete — «Turksib» (1968), «Armanda» (1970), «Yır» (1974), «Bahar» (1975), «Aşttaki burav donatması» (1983).
H.Memedlâyev 1993 senesinden berli Qırımda yaşay, Krasnogvardeyskoye rayonınıñ Oktâbrskoye qasabasındaki balalar ressamlıq studiyasına yolbaşçılıq yapa.
icatnen çoq oğraşa, maneviy ve içtimaiy cehetten degerli eserler yarata («Dua», 1995; «Bağçasaray», 1997).
1995 ve 2000 seneleri Aqmescitte ve Bağçasarayda ressamnıñ şahsiy sergileri olıp keçti.
Ressam Nuri Planciyev (1937) de Qırımdan bala ekende çıqarıldı.
Aluşta rayonında doğıp ösken Nuri bir sıra obyektiv sebeplerden professional tahsil alıp olamadı.
Lâkin icatta oña Leningrad Ressamlıq akademiyasınıñ mezunı Dmitriy Valerianoviç Selânin ustazlıq yaptı.

1944 senesinden 1969 senesine qadar Nuri Planciyev Taşkent oblastındaki Yanıyol şeherinde yaşadı, anda belli rus ressamı İ.Brodskiyniñ şegirti F.Malkinden ressamlıq sırlarını ögrendi.
1975 senesi Melitopol şeherine (Zaporojye oblastı) köçip, şimdi de şu şeherde yaşay, şeher ve cumhuriyet sergilerinde iştirak ete.
Onıñ «Ay yarıq gecesinde» (1962), «Uçansuv yanındaki sırlı tavuqlar» (1987), «Qırım sığınları» (1995), «Dağlı Qırım» (1996), «Sırlı tavuqlar alanı» (1997), «Sultan tavuğı» (1997) kibi eserlerinde realistik üslüp manzaralı-folklor elementlerinen çatışqandır.(87.39-ncı sahife).
Taşkentteki P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunı bitirgen (1955-1961) Abib İsmailov (1939 senesi doğdı) şimdilikte Samarqand şeherinde yaşay.
Bu ressam bir çoq yıllar devamında şeherdeki orta mahsus oquv yurtlarında ders berdi.
1975-80-nci senelerde şeherniñ Baş ressamı oldı.
1962 senesinden itibaren cumhuriyet ve bütünittifaq sergilerinde iştirak etti.
1970 senesi SSSR Ressamlar birligine qabul olundı.
O, esasen peyzaj janrında çalışa — mimarcılıq ve lirik peyzajlar yarata hem de interyerlerni, müzey ekspozitsiyalarını bezetüvnen oğraşa.
Onıñ belli resimleri sırasına «Agalıq.Qış» (1976), «Merangöl.Uyle» (1977), «Eski şeher» (1978), «Samarqandda qış» (1980), «Registan» (1985) kibi eserleri kireler.
İşte, cenkten evel Qırımda doğğan qırımtatar ressamlarınıñ cedveli A.İsmailovnıñ adınen yekünlene.
Cenkten evelki nesilge ait qırımtatar tasviriy sanatı ustalarınıñ icadını sanatşınas alimler daha endi ögrenip başladılar.
Ayaqqa turayatqan qırımtatar sanatşınaslığı çerçivesinde bu mevzunıñ ileride tedqiq etilmesi neticesinde üyken nesil ressamlarımıznıñ cedveli bayağı kenişleycegi şubhesizdir.
Sürgünlik yıllarında qırımtatarlarnıñ ekseriy qısmı (70%) Ozbekistanda yaşadı, şu sebepten Özbekistan ressamlıq mektebiniñ qırımtatar kadrları şekillenmesinde oynağan rölüni ve qırımtatar sanat ustalarınıñ icadına ğayet büyük tesir köstergenini qayd etmek zarur.
Qırımtatar milletinden olğan yüzlernen yaş ve qızlar Taşkent ve Ferğananıñ ressamlıq oquv yurtlarında tahsil aldılar.
Işte, ilk qırımtatar heykeltraşları (A.Aliyev, Ş.Ahtemov), ekspozitsionistleri (A.Seit-Ametov), gobelen ustaları (M.Çurlu) Ozbekistanda peyda oldılar.
Bundan ğayrı, Özbekistanda R.Useinov, A.Baraş kibi ressamlarımız, Z.Trasinova, E.İzzetov kibi grafikacılarımız,

S.Yaqubov, İ.Ablayev, F.Seithalilov kibi kirametçilerimiz yetişip çıqtılar.
Bazı qırımtatar ressamları ise tahsilni Rusiyeniñ ve SNG devletleriniñ yetekçi icadiy oquv yurtlarında aldılar.
Meselâ, İ.Şeyh-zade ve N.Yaqubov Moskvada, L.Trasinova Leningradda, A.Belâlov, A.Seit-Ametov, R.Netovkin Ukrainada, İ.Veliullayev, K.Cepparov Gurcistanda oqudılar.
Bu hal, sözsüz, qırımtatar professional sanatınıñ keyfiyetçe yukselüvinden delâlet bere.

2.3.1989-2001 senelerindeki qırımtatar tasviriy sanatı

1980-nci senelerniñ sonu — 1990-ncı senelerniñ başı umumen qırımtatar medeniyetiniñ ve şu cümleden qırımtatar tasviriy sanatınıñ inkişafındaki yanı basqıçnı belgilediler.
Bu — eh evelâ qırımtatarlar öz Vatanlarına kütleviy surette qaytıp başlağanlarınen bağlıdır.
Evelde çeşit şeherlerde dağınıqlıqta yaşağan qırımtatar ressamları pek çoq şeylerden, meselâ, icadiy qonuşuvdan, milliy tematikanı ögge sürmek imkânlarından mahrum ediler.
Şimdi ise özlerini eyi taraftan kostere bilgen qırımtatar ressamları çoq yıllar zarfında ilk kere Qırımdaki medeniy ceryanlarğa da tesir etmek iqtidarında oldılar.
Halqnıñ ömründe yüz bergen negiz denişmeler sayesinde, siyasiy ömürniñ faalleşmesi, qırımtatar halqınıñ bir talay demokratik serbestliklerni elde ete bilmesi neticesinde tasviriy sanatnıñ inkişaf etüv harakteri de deñişti.
Milliy sanatnıñ şimdiki devirdeki inkişafı kimerde açıq-aydın siyasiy tüs taşıy, çünki bir çoq ressamlar milliy hareketniñ faal iştirakçileridirler.
«Yañı mıntaqa»larnı menimsev ketişatında ille rastkelingen bütün teşkiliy meselelerni (mesken, ustahane meselesi, birinci sergilerni teşkilâtlandıruv, qırımtatar sanatını terğib etüv meseleleri) olar olduqça qısqa müddetlerde, mustaqil surette ya da qırımtatar halqı Meclisiniñ qoltutuvı sayesinde çeze bildiler.
Sürgünlikten Qırımğa 264 biñ adam qaytıp keldi.
Hal-azırda qırımtatarlar yarımada ehalisiniñ 12,7 faizini teşkil eteler, lâkin bu sayı ket-kete arta (daha 12 yıl evelsi qırımtatarlar mında cemi ehaliniñ ancaq 0,1 fayızını teşkil ete ediler).
Ustalar ve ressamlarnıñ avdeti 1991 senesiniñ mart ayından soñ, yani Aqmescitte qırımtatar ressamlarınıñ Birinci (1990 senesiniñ fevrali) bütünittifaq sergisinden ve i.Gasprinskiyniñ 140 yıllığına bağışlanğan Halqara konferentsiyanıñ açıluvına keliştirilip ötkerilgen Ekinci bütünittifaq sergisinden soñ quvet aldı.

Sergide iştirak etmege hem Qırımnıñ özünden, hem başqa ülkelerden qırımtatar ressamları davet olundılar.
Bu vaqiadan biraz evelce, yani 1990 senesiniñ mayıs ayında Aqmescitte cenkten soñki Qırım tarihında ilk kere qırımtatar ressamlarınıñ Bütünittifaq sergisi ötkerilgen ve onda Qırımğa qaytıp kelgen ustalarnen bir sırada daha sürgünlikte bulunğan icatçılar da iştirak etken ediler.
Birinci sergiden soñ 1993 senesiniñ baharinde daha bir sergi (205.248-nci sahife) ve 1994 senesi mayıs 14-te kene bir sergi ötkerildi.
Bu sergilerden ğayrı, Qırım şeherlerinde ve Qırımdan tışta M.Çurlu, R.Netovkin, R.Useinov, Z.Trasinova, S.Osmanov, A.Baraş, N.Yaqubov, İ.Nafiyev, i.Ablayev kibi tanılğan ustalarnıñ ve digerleriniñ şahsiy sergileri olıp keçti.
1995 senesinden itibaren her yıl Qırımda ve Qırımdan tışta qırımtatar ressamlarınıñ orta esapnen 10-15 sergisi ötkerile.
Bu sergiler qırımtatar tasviriy sanatınıñ ayaqqa turması ve inkişaf etmesi içün negizni yaratuvğa doğrultılğan bütün teşkiliy işniñ başlanğıçı oldılar.
1990 seneleriniñ başlarında Qırımtatar medeniyetini ğayrıdan tiklev boyunca koordinatsion merkez meydanğa ketirildi, biraz vaqıttan soñ bu merkez Qırımtatar medeniyet vaqufına çevirildi.
1992 senesi Qırımtatar ressamlarınıñ assotsiatsiyası cedvelge alındı.
Sözde onıñ tesisçisi Sürgün olunğan halqlarnıñ işleri boyunca cumhuriyet komiteti edi, lâkin Assotsiatsiyağa devlet tarafından amelde hiç bir türlü yardım kösterilmedi.
Yaş teşkilâtnıñ ögünde kevdelenip turğan bütün teşkiliy meselelerni Assotsiatsiyanıñ yolbaşçılarına, qırımtatar ziyalılarınıñ vekillerine çezmek kerek oldı.
Assotsiatsiyağa 1992 senesinden E.İzzetov reis oldı.
Tek 1994 senesinden 1995 senesine qadar (E.İzzetov Özbekistanğa ketken edi) Assotsiatsiyağa İ.Şeyh-zade, F.Asanova, M.Çurlu yolbaşçılıq yaptılar.
Assotsiatsiya faaliyet kösterip başlağanından berli Qırımda, Ukrainada ve çetelde 90-dan ziyade sergi ötkerildi.
Aynı zamanda Qırımtatar milliy galereyası meydanğa ketirildi.
1992 senesinden 1993 senesine qadar bu galereya öz faaliyetini Qırımtatar medeniyetini tiklev boyunca koordinatsion merkezniñ çerçivesinde alıp bardı, galereyanıñ eksponatları ise Simferopol bediiy muzeyinde saqlanıldı.
1993 senesinden 1997 senesine qadar galereyanıñ fondlarını tekmillev, umumen om idare etüvnen Qırımtatar ressamlarınıñ assotsiatsiyası oğraştı.

1990 senesi ise galereya Qırımtatar sanat muzeyine çevirilip, İ.Gasprinskiy adına cumhuriyet qırımtatar kütüphanesiniñ erkânına başta bölük sıfatında, soñra filial sıfatında kirsetildi.
2002 senesi muzeyniñ statusı koterildi.
Şimdilikte o — Cumhuriyet qırımtatar sanatı müzeyi adını taşıy.
Mezkûr müzey teşkil olunğanı sayesinde qırımtatar sanatşınaslığındaki ilmiy mektepniñ temelini professional tarzda qurmaq imkânı peyda oldı, yani XIX asırnıñ soñlarında — XX asırnıñ başlarında U.Bodaninskiy ve O.Aqçoqraqlı başlağan işni devam ettirmek mümkün oldı.
%Müzey direktsiyasınıñ fikirince o sanatşınaslıq boyunca milliy merkez olmalı.
Bütün bu teşkiliy tedbirler böyle hallarda mıtlaqa ola turğan murekkepliklernen, ressamlar ve hakimler arasında zuur etken davalarnen özğarıldılar.
Hem şusı quvançlı ki, Vatanğa qaytıp kelgen qırımtatar ustaları avdetnıñ ilk yıllarından başlap özlerini Qırımnıñ bediiy yüzüni şekillendirici ve belgileyici ciddiy icadiy quvet olaraq köstere bildiler.
Bundan ğayrı, qırımtatar sanatından bütün alem haberdar olıp başladı.
Qırımtatar ressamlarınıñ ortaqlıq ve şahsiy sergileri Moskvada, Peterburgda, Türkiyede, Almaniyada ötkerildi.
Meselâ, 1994 senesi Duysburg şeherinde (Almaniya) «Qırımtatar sanatı.
Avropağa alıp barğan tikenli yol» serlevalı sergi keçirildi, soñra onın esas qısmı Kölndeki Hungen qasırında nümayış etildi.
Hal-azırda qırımtatar ressamları öz eserlerini Qırımda, Ukrainada, Türkiyede, Almaniyada, Poloniyada, Romaniya, Rusiye ve Ozbekistanda faal nümayış eteler.
Bugünde-bugün qırımtatar tasviriy sanatı ğayet mürekkep bir devirni yaşap keçirmekte.
Hem bunıñ sebebi ekseri ressamlarnıñ turmuş şaraitleri osal olğanında degil.
Mesele şunda ki, onlarnen yıllar devam etken repressiyalar, taqipler, indemeyüvden soñ dünyada qırımtatarlarnıñ medeniyetine nisbeten meraq misilsiz derecede arttı, neticede bediiy eserlerni seçip aluv ve tenqit etüv seviyesi eksile.
Sergilerniñ teşkilâtçıları kimerde ekspozitsiyalarnı ustalıq ve icracılıq seviyesi ile biri-birinden sezilirli derecede farq etken resimlerden tertip eteler, özlerince icadiy teşebbüske qoltutqan kibi olalar.
Halbu ise, bunıñnen zemaneviy qırımtatar tasviriy sanatınıñ inkişaf tendentsiyalarına yañlış qıymet kesmek mümkün.

Demek, zemaneviy qırımtatar ressamlarınıñ icadı talil olunır eken, meselege olduqça ciddiy, obyektiv yanaşmaq zarur.

2.3.1. RESSAMLIQ

Yuqarıda qayd etkenimiz kibi, ressamlıq, grafika, heykelcilik sahalarında çalışqan zemaneviy qırımtatar ustalarınıñ ekseryieti bediiy tahsilni Özbekistanda aldılar.
Qırımnıñ yetekçi ressamlarından birisi Ramazan Useinov — işte, olarnıñ cümlesindendir.
Ramazan Useinov 1949 senesi Samarqand şeherinde doğdı.
1971 senesi Taşkentteki P.Benkov adına cumhuriyet bediiy oquv yurtunı bitirgen soñ
Samarqanddaki Bediiy fondğa yollanıldı, anda bir qaç yıl monumental-manzaralı ressamlıqnen meşğul oldı.
1980-nci yıllardan itibaren cumhuriyet, bütünittifaq, halqara sergilerde faal iştirak etip başladı.
1988 senesi SSSR Ressamlar birligine aza oldı.
özüni ta Özbekistanda yaşap icat ekende tanıttı.
1974 senesi ressam ilk kere Qırımğa kelip kete ve şundan soñ Vatanğa qaytmaq fikri onı terk etmey.
R. Useinov Qırımda 1992 senesinden berli yaşay.
lâkin onıñ avdeti biraz evelce, yani o, 1990 senesi Aqmescitte ötkerilgen qırımtatar ressamlarınıñ birinci sergisinde iştirak etken vaqıtta olıp keçti, demek mümkün.
Useinovnıñ Qırımda yaratqan eserleri Ozbekistanda yaratqan eserlerinden bayağı farq eteler.
Özbekistan devrine ait resimler ananeviy sosialistik realizm üslübinde yapılğan halda, Qırım resimleri — nazik rüyalar alemidir ki, olarda ressamnıñ kendi tamırları haqqında soy-soplardan eşitkeni hikâyeler, mevcudatıñ şahsen idrak etüv duyguları çatışqanlar.
Ressamğa yañı üslüpni araştırmaq içün siltemni Qırımnıñ özü berdi.
Her hangi icatçını lâqayd qaldırmaycaq Qırım manzaraları ressamnı o derece meftün ettiler ki, o eski üslüpte artıq çalışıp olamadı.
Useinovnıñ resimlerinde cilvekâr qaramanlar, hayvanlar, predmetler guya oynaq sağın kibi peyda olalar.
Olar aynı vaqıtta hem konkret, hem tanış, hem şartlılar.
İşte, «Avelev» (1980), «Parçalanğan peyzaj» (1988), «Adiy bir kün» (1988), «Qalabalıq» (1988), «Hırsızlav» (1988), «Beyaz sabah» (1989), «Kezinti» (1990), «Altın kukuquş» (1990), «Köçebe quşlar» (1990), «Doğuv» (1990), «Ay-Serez»(1994),

«Yañı alanlıq» (1996), «Quşlarnıñ köçüvi» (1996) kibi eserler buña misal ola bileler.
R.Useinovnıñ peyzaj, natürmort, janr kompozitsiyalarında mizacğa bivasta tabilik körünmey.
Mübalâğa resimi ustağa kompozitsiyalar yaratmaq içün başlanğıç noqta olaraq hizmet etken real nesnelerni deñiştire.
Bu kompozitsiyalarda ressamnıñ muayen mantıqiy sistemağa birleştirgeni hucur predmet ve şekiller yañı rölde aks olunıp, temsiliy maña taşıp başlaylar, resimni felsefiy aenklernen tolduralar.
Resimlerniñ fakturası da adden tıştır; körüner-körünmez inci renkine çalğan bitaraf zeminniñ tüm-tüz sathı figuralar ve tafsillerniñ qabarıq, duyumlı yüzünen çatışa.
Resimlerniñ yımşaq, cıllı koloritini bazıda çoq renkli şiddetli boyalar deniştirip, bu şey halq toqumacılıq sanatında belli olğan parça tehnikasını añdıra.
Useinovnıñ resimlerinde tasvirlengen alem şefqatsız içtimaiy sarsıntılardan uzaq tura.
Onıñ dünyası sakin ve tınçtır.
Baş qaramanlar — köylüler sanki dersiñ, biri-birlerinen aşıqmadan suhbetleşe, özleriniñ asırlarca pekingen qanunları esasında yaşaylar.
Ressamnıñ Qırımda yapqan resimlerini yekâne bir mevzu — Vatan mevzusı birleştire.
Onıñ deyerlik her bir resiminde rastkelingen qutuçıq kibi evçikler ise Vatan temsili olıp, bu evçikler fonunda kündelik hayat levhaları aks oluna.
Ressam qırımtatar halqınıñ tarihında olıp keçken facialı vaqialarğa muracaat eter eken, olarnı boğaz yırtuvsız, yapma heyecansız ve tantimsiz tasvirley («Kervan», 1995; «Seyyahlar», 1996).«Kervan» adlı resimde sürgünlik mevzusı felsefiy tarzda yanğıray.
Resimde biz eşegini yeteklep ketken ğarip seyyahnı, eşek üstüne yüklengen kene de şu qutuçıq-evçikler obasını köremiz — işte, «öz mülkümni özümnen alıp yürem».
Aynı bu usul «Avdet» adlı eserde de qullanıla.
Eşek minip keteyatqan qadın ellerinde qutuçıq kibi evçiklerni tuta, guya onıñ elindekisi fidançıqlar da, olarnı yañı yerde oturtacaq.
Eserlerniñ mecaziyligi ressamğa sürgünlik ve avdet mevzularını daha terence, daha toluca açıp köstermek imkânını bere.
Useinovnıñ resimlerinde pek çoq rastkelingen ve bitmez-tükenmez köçüvler temsili sayılğan kopçek ve avelegen quşlar motiviniñ peyda olması da tevekkel degil.

Ressam özüniñ soñki yıllarda yapqan eserlerinde barlıq, ruh kibi añlamlar hususında fikir yürsete («Menim dünyam», 1998; «Hüzünlik», 1999).
Ramazan Useinovnı tek Qırımda degil, tış ülkelerde de bileler, Hindistanda, Türkiyede, Almaniyada, Rusiye ve Ukrainada ötkerilgen sergiler — bunıñ delilidir.
Mamut Çurlunıñ ressamlıq üslübi 80-nci senelerniñ soñlarında şekillendi.
O yıllarnıñ siyasiy sarsıntıları — Ferğana vaqiaları, bütün memlekette olıp keçken mitingler, TASSnın 1987 senesi iyül 23-te yapılğan ve qırımtatarlarıñ taqdirini deniştirgen bildirüvi — ressamnıñ dünyabaqışlarına tesir etmey qalmadı.
İşte, ressamnıñ ekspressiv, olduqça qısqa ve açıq-aydın üslübi de şundan kelip çıqadır.
Mamut Çurlu mizacdan şiltem alaraq, onı tam manada köçürip almay da, şekliniñ idrak etilmesini keskinleştirerek, alâmetniñ ifadeliligini küçelte.
Halq ameliy sanatınen meraqlanuv ressamınıñ sızuv üslübine de tesir etti — onıñ resimlerinde geometrik şekiller, renklerniñ timsalligi üstün turalar.
1989 senesi M.Çurlunıñ ömründe hâl etici yıl oldı, o Qırımğa köçip keldi.
Onıñ o devirde yaratqan eserleriniñ esas mundericesini facialı tüşkünlik, viranelik.
Bir zamanlarda gür çeçeklengen medeniyetniñ ğayıp olğan teşkil ettiler («Soñki minare», 1989; «Ebediyenmi?», 1989; Bağçasaraydaki soqaq», 1989; «Zuur etken reallikni hesapqa alğan peyzaj», 1990).
Ressam adiy, bir baqıştan, olduqça sıqılğan motivlerge özüniñ bütün heyecanlı duyğularınıñ terenligini bağışlay.
M.Çurlu kolemli ve ifadeli temsillerden öz işlerinde defalarca faydalanıp, bu eserlerni özüne has türkümlerge birleştire.
Öz halqından ayırılğan Qırım toprağına «Qızıltaşnıñ çarmuqlanğan bağları» (1990), «Sürgünlik» (1990), «Avdet» (1990) kibi peyzaj resimleri bağışlanğandır.
Aynı şu fikir ve felsefiy umumiyleştirmelernen «Çeltek torba» (1992), «Eski mıhlar» (1992), «Ösip çıqqan soğan» (1993), «Fal» (1995) kibi natürmortlar da sinirilgen.
M. Çurlu portretler üzerinde çalışqanda insan yüzüniñ real tasvirinden qaçınaraq, ancaq siluet vastası ile, harakterli hareket yardımınen psihologik cehetten tekmil obrazlar yarata — «Qızımnıñ portreti» (1992), «Ana ve qız» (1992).
90-ncı senelerniñ ekinci yarısından başlap ressamnıñ iş usulı deñişe.

Barlıqnı kesen-kes itiraf etüv yerine Yaratuv mevzuları kele.
Avdet ve öz toprağında yaşav quvançı, Qırımnıñ tabiatından ayretlenüv, qırımtatar medeniyeti qaytabaştan ayaqqa turacağına işanç ressamnıñ sızuv üslübini de deñiştireler, koloritni daha yımşaqça, daha nefisçe eteler.
«Armut dalı»(1995), «Sudaq (qale)» (1995), «Özenbaş qayaları» (1998), «Ouru Özen»(1998), «Qızıl Qoba yolu» (1998), «Deñizge alıp barğan yol» (1998) kibi eserler, işte, şöyle tarzda yapılğanlar.
Ressam özüniñ soñki yıllarda yaratqan resimlerinde halq sanatına (hususan toqumacılıq sanatına) has olğan ananeviy tamğalardan ve nazarlıq emiyetini taşığan temsillerden faydalana.
Bu esnada onıñ «Çöl» (1997), «Sımalar» (1997), «Nazarlıq» (1997), «Qorçalayıcı hareketler» (1997) kibi resimlerini añmalı.
Bular manzaralı kompozitsiyalar olıp, olarda işaretli piktogrammalarğa, tamğa timsallerine hem de geometrik örnekli parça tehnikasına has ananeler biriktirilgen.
M. Çurlu arhetip şekillerniñ — romblar, üçköşelikler — çeşit kombinatsiyalarından faydalanaraq, renk hem de ritmika cehetinden uyğun kompozitsiyalar yarata.
Ressam M.Çurlunıñ icat yılları Taşkentte ve Moskvada, Sankt-Peterburgda, Kiyevde, Aqmescitte, Almaniyanıñ Köln, Duysburg, Haydelberg kibi şeherlerinde ötkerilgen şahsiy sergilerinde aks olunğandır.
Nuri Yaqubov (1963 senesi doğdı) — qırımtatar ressamlığındaki realistik yöneliş vekilidir.
O, Taşkent oblastınıñ Yañıyol şeherinde doğdı, Taşkentteki P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunı, soñra Moskvadaki V.Surikov adına devlet ressamlıq institutını alâ işaretlernen bitirdi.
1992 senesinden berli Qırımda yaşay.
Onıñ 90-ncı senelerde yaratqan eserleri — plener ressamlığına has mükemmel numünelerdir.
(«Taldalı soqaçıq», 1991; «Deñizge», 1991; «Koreizde ay yarıq gecesi», 1991; «Varisler», 1992; «Güller hiyabanı», 1992; «Gülgülü basamaq», 1992; «Ömür menbası», 1993; «Badem çeçek açа», 1995).
Ressam özüniñ bir sıra peyzaj resimlerini Türkiye seferinde yapıp («Safranbolu.Türkiye», 1999).
Anda Qırımnı añdırğan, közüne sıcaq körüngen manzaralarnı seçip aldı.
Yaqubovnıñ resimleri tolu manada havanen ve küneş nurunen tolu.

Resimlerdeki ışıq terek yapraqlarınıñ çilterinden keçip, yerde ve binalarnıñ divarlarında dülbet örnekler tize.
Yaqubovnıñ peyzaj resimlerinde bir baqıştan adiy olıp körüngen, sahte debdebeden mahrum olğan şamatasız yeşil soqaçıqlar ve cıynaqlı azbarçıqlar acayip ve sükünet keyfini bağışlaylar.
Qırımnıñ her bir köşesi, olsun tınç köy soqağı, olsun orta asır binalarınıñ eybetli divarları, ressamnıñ sıñırsız meftün ete.
Onıñ Qırımı — sarsıntı ve belâlarsız Qırımdır, yerdeki cennet haqqında hayallarnı mucessemleştirgen bir diyardır.
N.Yaqubov tasviriy sanattaki şarq nazmiyetini canlandırmaq içün miniatüra ressamlığınıñ ananelerini icadiy idrak etip, olarnı bugünki künge keliştirmek kerek, dep saya.
Işte, onıñ eserlerindeki sızıqlarnıñ zarifligi, şekillerniñ nefaseti şundan kelip çıqadır.
Fikirimizni isbatlamaq içün «Çeşme yanındaki qız» (1995), «Bağçasaray» (1991) kibi resimlerni ketire bilemiz.
Şarq miniatüralarında yapılğanı kibi, N.Yaqubov öz eserleriniñ süjetlerindeki elementlerni tantiminen qayd ete, çünki bu elementler — qızlarnıñ kiyimleri, ilvanları, olarnıñ suv alğanları baqır savutları, adeti üzre, çoqraq taşında yapıla turğan oymalı örnekler, çilterli pencereler — ananeviy şarq medeniyetine aittirler.
Ressam, miniatüra ananelerini devam ettirerek, meyillikni saf lokal renklerge bere.
N.Yaqubovnıñ soñki yıllarda yaratqan eserleri cümlesine Gurzufqa bağışlanğan resimler türkümi kire — «Gurzufta bahar manzarası», «Gurzuf soqağı», «Özençik», «Gurzuf.Deñiz boyundaki soqaq», «Gurzuf» (hepisi resimler 1999 senesi yaratılğandır).
Ressam öz icadında peyzaj janrından ğayrı, temsiliy resimler de yarata.
Meselâ, «Muqaddes kitap» (1998).
Adlı natürmortta Qırımdaki ananeviy İslâm medeniyetiniñ aydın nümüneleri tasvirlengen — masa üstünde arap yazıları ile açıq kitap yata, guya daha şimdi bu kitapnı oquğan adam tespi çekken soñ, tespisini kitap üstünde qaldırğan, bundan ğayrı, masa üstüne oyma nağışlı baqır çaynik ve şamdan qoyulğan, mavi renk üzre arapça yazıları olğan çiniy tabaq köz qamaştırıp tura.
Resimniñ tasviriy degerlikleri seyircini hayrette qaldıralar — altın nağışlarnen işlengen masa örtüsiniñ gabarı fakturası, kitap sahifeleriniñ iprанğanlığı, oyma nağışlarnıñ boğuq yıltıravı ğayet işançlı tarzda aks ettirilgen.
Umumen, resim yüzüniñ her bir santimetri misilsiz tantim ve sevgi ile sızılğan.

Nuri Yaqubovnıñ resimlerinde coşqunlıq ve lirika ile ifadelengen Vatan mevzusı İrfan Nafiyevniñ icadında başqacasına yanğıray.
İrfan Nafiyev 1951 senesi Taşkent oblastınıñ Mırzaçöl rayonında doğdı, 1968-1975 seneleri devamında P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunda tahsil aldı.
Qrımğa avdet olğanğa qadar Samarqanddaki Bediiy fondnıñ istihsal ustahanelerinde çalıştı.
%Onıñ o devirde yarıtılğan eserleri Orta Asiyanıñ tarihına bağışlanğanlar.
% Meselâ, 1975-1976 senelerinde Samarqanddaki Uluğbek müzeyi içün yapılğan «Orta asır müneccimleri» adlı portretler seriyası, «Qaraqumnıñ sırları» (1980).
1992 senesi i.Nafiyev Qırımğa köçip kele, 1995 senesi Ukraina Ressamlar birliğiniñ azası ola.
90-ncı senelerniñ başlarından itibaren onıñ eserleri keskin içtimaiy yöneliş alalar.
«Uyanuv (1995), «Balalıq» (1995), «Qorqunçlı tüş» (1996), «Sabahnıñ sahar vaqtında» (1996), «Bismillah» (1996) kibi resimler seyircini qarsanbalı cenk muhitine daldırıp, qrımtatar halqınıñ zemaneviy tarihini aks ettireler.
İ. Nafiyevniñ eserlerinde onıñ icadına has olğan daha bir harakterli çizgi közge çarpa.
Ressam özüniñ mevzuiy eserlerinde eñ büyük rölni tabiatqa ayıra, tabiat ressam içün fon ya da vaqia yüz bereyatqan muhit degil de, ifade vastasıdır.
Nafiyev Qırım tabiatını her bir feslinde hem yağlı boyalarnen, hem akvarel boyalarnen tasvirley, kendi duyğuları ve fikirlerine aenkdaş cehetlerni, işte, şu tabiattan tapa («Ecdatlar yolu», 1996; «Qadimiy Salğır», 1997; «Eski Kermen», 1997; «Küneş uvası», 1999).
1998 senesi Aqmescitte i. Nafiyevniñ birinci şahsiy sergisi olıp keçti.
2000 senesi o, başlanğıç sınıf talebeleri içün qırımtatar tilinde «Tasviriy sanat» adlı qullanma çıqardı.
80-nci senelerniñ soñlarında — 90-ncı senelerniñ başlarında çalışqan qırımtatar ressamlarınıñ icadiy yüzleri biri-birinden ne qadar farq etmesin, olarnı, hepisi bir, yekâne çizgi, yani içtimaiy harakterdeki mevzularnı ögge sürgen munderice ceheti birleştire.
Qırımtatar ressamlarınıñ ekseri eserleri daha yaqın keçmişte yasaq sayılğan vaqialarnen, yani sürgünlik ve avdetnen bağlıdır.
Işte, ressam Alim Useinov öz icadında bu mevzuğa birincilerden olıp muracaat etti.

Alim Useinov 1941 senesi Bağçasaray rayonınıñ Avcıkoy köyünde doğdı.
Bala ekende ana-babasız qalıp, sürgünlik yıllarında bir mücize ile sağ-aman qaldı ve balalar evine tüşti.
1963 senesi Taşkentteki P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunı bitirdi.
 Orta mektepte ders berdi ve aynı vaqıtta icatnen faal oğraştı.
Taşkentte U.Alimovnıñ eki şahsiy sergisi ötkerildi.
Onıñ «Avtoportret» (1968), «Mışıq tutıp turğan oğlan» (1972), «Lâleler cıyğan qart» (1974) kibi resimleri tasvirlengeni adamnıñ içki dünyasını teren his etken ressamnıñ icadiy ferdini köstereler.
70-nci senelerde Useinov «Ev-barqsızlar» seriyasını yarata.
 bu seriyada balalıqnıñ ağır hatıraları, sanki dersiñ, canlanalar.
A. Useinov 1994 senesinden berli kene Qırımda yaşay, esasen grafika janrında çalışa.
Halqnıñ başına tüşken belâlarnıñ accısı, Vatanına qaytıp olğan semetdeşlerniñ ekseryieti ale daha ğayet müşkül halda bulunğanına qarşı narazılıq duyğusı Asan Seydametovnıñ(1962 senesi doğdı) icadında esas yer tutalar.
Ressamnıñ «Koy ömüri» adlı resiminde (1993) «Sçastlivoye» (Bahıtlı) degen koyniñ adınen bu köyde yaşağanlarnıñ bahıtsız ömrü arasındaki zıddiyet közge çarpa.
«Mavi qavehane» (1994) resimindeki beşaretler — asırlarca devam etip kelgen uyğunlıqnı bozğan zalımlar; qonaqbaylarnı kendi evlerinden quvıp çıqarıp, evlerni ast-üst etken «musafirlerdir».
A. Seydametovnıñ fantasmagorik resimlerinde accı kinaye, barlıqnı kesenkes itiraf etüv ve mısqıl sezile.
Ressam, umumen alğanda, avangardlıq üslübine meyil bere, çünki bu üslüpniñ ğayet ince mecaziy şekli oña yüreğindeki dertlerni ifade etmege yardım ete.
Asan Seydametov (Baraş) — Taşkent şeherinde doğıp östi.
 1982 senesi P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunı, 1989 senesi ise A.N. Ostrovskiy adına teatr-ressamlıq institutını bitirdi.
1992 senesi Qırımğa köçip kelgen soñ bediiy sergilerniñ faal iştirakçisi oldı.
 Aqmescitte ve Aqyarda ötkerilgen şahsiy sergileri ise onı her keşke tanıttı ve muhlislerniñ alğışını bağışladılar.
A.Baraş özüniñ «Arılar» (1991), «Apofeoz» (1990-1991), «Arabacı»(1996), «Dürbe» (1998), «Ressamnıñ tüşü» (1999), «Şairniñ tüşü» (1999) kibi eserlerinde etik-felsefiy meselelerni köterip, qırımtatar halqınıñ ve onıñ medeniyetiniñ keçmişi ve kelecegi haqqında fikir yürsete.

Resimlerniñ renk qurumı büyük mana taşıy.
Erılğan tüsniñ portaqal tüsnen, al qan tüsniñ zrmrrt tüsnen ümüt etilmegen birikmesi bir baqıştan, diqqatnı özüniñ gür renklerinen celp ete, asılında ise muellifniñ rahatsız içki dünyasını, onıñ qaar-qasevetlerini açıp köstere («Bağçada», 1998; «Saat», 1998).
Ressam İsmet Şeyh-zade qırımtatar sanatında parlaq, tekrarlanmaz bir şahs sıfatında bellidir.
Istidatlı, ğayretli, daima icadiy araştıruvlarda bulunğan, original leyhalarnıñ ve cesürane aktsiyalarnıñ müellifi olğan bu icatçı Qırımnıñ siyasiy ve medeniy ömründe faal iştirak ete.
İsmet Şeyh-zade 1965 senesi Taşkent oblastınıñ Çırçıq şeherinde doğdı.
1984 senesi P. Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunı, 1993 senesi ise Moskvadaki V.i. Surikov adına devlet ressamlıq institutını alâ işaretlernen bitirdi.
i.Şeyh-zadeniñ icadiy yolu — yorğunlıq bilmegen tedqiqatçınıñ yoludır.
Ressam sanatnıñ çeşit janrları ve çeşitlerine muracaat eterek, hem keçmişniñ klassik tecribesinden, hem zemaneviy avangardnıñ usullarından faydalana.
Ta Moskvada oquğan yıllarında o, Surikov institutınıñ foyesinde «Vatan çeşmesi» adlı monumental panno yarattı, SSSR Malie nazirliginiñ rahatlıq evindeki balalar kompleksini süsledi.
Onıñ küçlü ifadeli monumental şekillerge meyilligi soñundan genotsid ve sürgünlik qurbanlarına bağışlanğan abidelerniñ leyhalarında (Yalta, Aqmescit) da, 90-ncı senelerniñ soñlarında yapqan toquma pannolarında («Solomon», Qırımda auktsion», «B.G. — Qırımdaki siluet») da aks olundı.
i.Şeyh-zadeniñ ressamlıq icadı çeşit janrlarnı, yani portret, peyzaj, mevzuiy resim kibi janrlarnı qavrap ala.
Onıñ «Feodosiya.Küneş qonğanda» (1989), «Qırım peyzajı.Qale» (1989), «Koreiz.Damlar» (1992), «Mayıs sabası» (1993), «Koreiz qasabası» (1993) kibi peyzaj resimleri Qırım manzaralarınıñ ancaq tasviri olıp qalmadan, aynı vaqıtta, asırlarca yaşağan adamlarından mahrum olğan güzel topraq haqqında efkârnen hikâye eteler.
%Bu al azbarlarda ve soqaqlarda adamlarnıñ olmağanlarından qayd etile.
Resim yapuvnıñ keyfi, pastoz usulı ressamğa facialı barlıq obrazını yaratmağa yardım ete.
Onıñ «Qartanamnıñ Kefedeki evi» (1989), «Mayıs 18» (1992) kibi resimlerini hatırlav resimleri, umumiyleştirüv resimleri, demek mümkün.

İ.Şeyh-zade Qırım tarihını pek yahşı bile, halqnıñ medeniyetini ve özüniñ genealogik tamırlarını ögrene.
"Zıncırlı" (1993 s.) dep adlandırılğan avtobiografik polotnosında medreseniñ qadimiy divarlarınıñ fonunda zar-zornen körüngen insan silueti de közden ğayıp olıp kete.
%Körüniş vaqıt sisi arasından de peyda ola, de yoq olıp kete.
Böylece, ressam kendi qartbabasınıñ — öz devriniñ maarifperver insanlarından biri sayılğan, lâkin İstanbulğa muhacirlikke ketmege mecbur olğan adamnıñ obrazını canlandırmağa tırışa.
1995 senesi Parijde akademik sergi olıp keçken soñ İ.Şeyh-zade Rusiye Ressamlar akademiyasınıñ diplomınen taqdirlendi.
Ali Belâlov (1963 senesi doğdı) — tahsilni Kiyevdeki Sanat akademiyasında alğan ilk qırımtatar ressamlarınıñ birisidir (1995).
%Namangan şeherinde doğıp ösken Ali Belâlov mahalliy sanat oquv yurtunı bitirdi.
%1990 senesinden berli Qırımda yaşay.
Belâlovnıñ «Kefe» (1996), «Bağçasaray» (1996), «Ay yarıq gecesinde» (1996), «Çeşme» (1997) kibi peyzaj resimleri Oırımnıñ tanış köşelerini aks ettireler; «Musafirlerge qave» (1990), «Qartanamnıñ qavesi» (1990) kibi natürmortları seyirci közüni yaqın, balalıqtan tanış olğan nesnelernen quvandıralar.
Ressam tuvğan yurtqa sevgisi haqqında bağırıp-çağırmay.
Resimlemiñ bir baqıştan adiy motivleri artında öz tarihi ve ananeviy urf-adetlerine malik olğan halqnıñ ömrü tura.
A. Belâlovnıñ soñki eserlerinde ressamnıñ realistik süjetlerden manzaralı kompozitsiyalarğa — allegoriyalarğa keçkeni körünip tura.
Ressam özüniñ «Elvira», «Tamila», «Niyara», «Zelfira», «Leylâ» kibi portret resimlerinde qırımtatar qadınınıñ obrazını yarata.
Yımşaq, pastel negizinde icra olunğan portretler qırımtatar qadınına temenna ile aşlanğanlar.
Ressam İsmet Veliullayev 1953 senesi Özbekistannıñ Namangan vilâyetindeki Uçqurğan şeherinde doğdı.
1972 senesi Duşanbedeki M. Alimov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunı bitirdi.
1988 senesi Qırımğa, Bağçasaray şeherine köçip keldi.
1994 senesi Ukraina Ressamları birliğiniñ azası oldı.
İ. Veliullayev — halqara, bütünittifaq, cumhuriyet sergileriniñ daimiy iştirakçisidir.
Onıñ icadı öz halqınıñ tarihı, medeniyetinen sıqı bağlıdır.
«Rahmetli alamnıñ Qırımğa avdeti» (1987), «Qırımtatar halqınıñ sürgünligi» (1994), «Musa Mamutnıñ şehit ketüvi» (1994), «Avdet» (1996), «Ümüt» (1998) kibi eserler zorbalıqnen sürgün

etilgen ve ğayet büyük meşaqatlar ile Vatanına qaytıp keleyatqan halqnıñ facialı taliyine bağışlanğandır.
Qırımtatarlarnıñ zengin medeniy asabalığınıñ bir qısmı sayılğan halq bayramları, urf-adetler Veliullayevniñ icadında daha bir sahifeni teşkil eteler: «Qurban bayramı» (1983), «Qaytarma» (1987), «Toy» (1996-1997).(88.20-21-nci sahifeler).
Ressam öz eserleriniñ süjetlerini işler eken, süjetniñ vesiqalı olmasına, vaqianıñ tafsilâtlı hikâye etilmesine qattı riayet ete, amma barlıqnı doğrudan-doğru köçürip almay.
Onıñ resimlerinde hareket sezile, ressam öz üslübinen hem içtimaiy resimlerge has ruhiy kerginlikni, hem qırımtatarlarnıñ turmuşı ve bayramlarına bağışlanğan resimlerniñ neşesini aks ettire bile.
Elmaz Osmanova Qırımda 2000 senesinden berli yaşay.
O, 1962 senesi Taşkent vilâyetiniñ Orta Saray köyünde doğdı.
İhtisaslaştırılan sanat mektebinde oquğan soñ A.N. Ostrovskiy adına teatr-ressamlıq institutını bitirdi (1985).
Bir sıra yıllar devamında Cumhuriyet tasviriy ve ameliy sanat litseyinde çalıştı, anda hem ocalıq yaptı, hem icatnen oğraştı.
1998 senesi Özbekistan Ressamlar birliğiniñ azası oldı.
Ozbekistanda ve diger cumhuriyetlerde olıp keçken sergilerniñ daimiy iştirakçisi olaraq tanıldı.
1995 senesi ressamnıñ Vatanda, Aqmescit şeherinde ilk şahsiy sergisi ötkerildi.
%E. Osmanovanıñ sevip çalışqan üslübini koterinki romantik üslüp.
Bular — şarq efsaneleri, halq rivayetleri ve muellifniñ kendi hayalları tesirinde doğğan süjetli ve süjetsiz kompozitsiyalardır.
Resimlerde muellifniñ güzellikke temennası, baht ve sevgi haqqında arzuları mücessemleşkendir.
Onıñ zamandaşlarımızğa bağışlanğan eserlerinde bile kene de şu romantika pası duyula.
Ressamnıñ esas işleri cümlesine «Haq yol» (1994), «Gençlik» (1995), «Qave telbesinde fal baquv» (1997), «Beyaz yollar» (1997), «Kelin» (1997), «Yaslılar» (1998), «Büllür aqım» (1998), «Küz melegi» (1999), «Çoqraq başında» (1999), «Cennet bağçası» (1994), «Barışuv»(1999), «Üyle» (1999), «Qum saat» (1999), «Küz çeçeklerinden deste» (1999), «Yansılar» (2000) kibi resimler kireler.
E. Osmanovanıñ eserleri Özbekistan, Rusiye, Ukraina, Frantsiya, Almaniya, Türkiye, Koreyadaki hususiy kollektsiyalarda saqlanalar.
2000 senesi Ankarada E.Osmanovanıñ şahsiy sergisi olıp keçti.

Qırımtatar ressamlarınıñ çoqusı artıq Vatanğa qaytıp keldi, lâkin bir çoq ressamlarımız daha Qırımdan tışta yaşaylar.
Rustem Eminov, Vyaçeslav Useinov, Inessa Cetere, Abib ismailov, Seyran Qurtcemil şimdi Ozbekistanda yaşay ve çalışalar.
Özbek diyarı qırımtatar ziyalılarınıñ bayağı bir qısımım yetiştirdi.
Zemaneviy qırımtatar sanatınınıñ tedqiqatçısı S.Çervonnayanıñ qayd etkeni kibi, qırımtatar sanatı 1980-nci senelerniñ soñlarına qadar milliy çizgileri resmiy surette tanılmağanı halda yaşadı — «qırımtatar milletine mensüp ressamlar sergilerde, sanatşınaslıq tedqiqatlarında, matbuat maqalelerinde bir de-bir milletniñ vekilleri sıfatında degil de, ait cumhuriyet ve şeherlerniñ vekilleri sıfatında anılalar, olarnıñ milleti ise hiç bir katalogda, hiç bir maqalede bir kere bile qayd olunmağan edi».(205.240-241-nci sahifeler).
Kerçekten de, Özbek sanatşınaslığında, meselâ, Mamut Çurluğa qırımtatar halqınıñ Özbekistanda yaşap, çalışqan vekili sıfatında degil de, başta bir gobelen janrında çalışqan acayip usta sıfatında qıymet kesile edi.
Özbek sanatşınasları M.Çurlunıñ icadiy yeñişlerini hesapqa alır ekenler, onı sadece yüksek professional seviyede turğan usta sıfatında, Özbekistannıñ çoq milletli sanatınıñ vekillerinden birisi sıfatında tanıy ediler.
Hem bugün de Özbekistanda qırımtatar ustalarına münasebet olarnıñ milletinen degil, professionallıq derecesinen belgilene.
Vyaçeslav Useinov 1962 senesi Ferğana şeherinde doğdı.
1985 senesi Bobruysk (Belorusiye) ressamlıq oquv yurtunı bitirdi.
M. Çurlunıñ şegirti olğan V.Useinov, ustazı kibi, öz icadiy yolunı ameliy ressam olaraq başladı.
1986 senesi ferğanalı ressamlarnıñ Taşkentte olıp keçken sergisinde özüni faal icatçı sıfatında kösterdi.
V.Useinovnıñ resimleri figurativ harakterdedir.
Lâkin o, kerçek alemge ait nesnelerni tasvirler eken, şartlı kompozitsiyalar yarata ve bu kompozitsiyalar soñundan çeşit türlü manalarnen ve temsiliy telqinlernen tolıp taşqan işaretler sistemasına çevirile.
«Vaqıt toqtadı» (1986), «Sabiyniñ işmarı» (1993), «Beş küneş» (1996), «Sabah avası mezarcınıñ ayaqları astına töşele» (1998) kibi resimler — muellifniñ olıp keçeyatqan vaqialarğa seslenüvi, içki dünyasınıñ ifadesi hem de onın felsefiy umumiyleştirmeleridir.
%Useinovnıñ tasvirat eserlerinde üstün turğan telâşlı duyğusı halqınıñ başına tüşken facialı adaletsizlikni añlamağa ve onıñ sebeplerini qıdırmağa mecbur ete.

Useinov — bir sıra cumhuriyet ve halqara sergilerniñ iştirakçisidir.
Onıñ resimleri AOŞta, İtaliyada, Hindistanda, Rusiyede nümayış etildiler.
1994, 1997 seneleri Sankt-Peterburgda ve Taşkentte V.Useinovnıñ şahsiy sergileri olıp keçti.
Onıñ elinen yaratılğan eserler SNG memleketlerinde ve çeteldeki muzeylerde hem de hususiy kollektsiyalarda saqlanalar.
Seyran Ourtcelilniñ (1967 senesi doğdı) resimleri V.Useinovnıñ resimlerinden bütünley farq eteler.
Olarda bam-başqa hayalet, bam-başqa ruhiyet sezile.
S. Qurtcelilniñ eserleri ömür mücadelelerinden uzaq turalar, daha yaqın keçmişte yahut da bizim devirimizde yüz bergen vaqialar aks olunmaylar.
Dünya güzelligini ve uyğunlığını araştırıp tapuv, ebediy aqiqatnı idrak etüv meselesi ressam içün birinci yerde tura.
S. Qurtcemilniñ peyzaj, natürmort resimlerini manzaralıq, boyalarnıñ parlaqlığı, yanğıravuqlığı ayırıp tura.
Onıñ her bir resimi — renkler taşqını, tasviriy akkordlarnıñ uyğunlığıdır.
S. Qurtcemilniñ en yahşı eserleri cümlesine «Sevimliler içün geçekler» (1993), «Aq quş peşinde» (1994), «Balıq avı» (1994), «Sabah» (1995), «Toqunuv» (1995), «Aqşam» (1995), «Küneşli kün» (1998), «Sarı natürmort» (1999) kibi resimler kireler.
S.Qurtcemil Taşkent vilâyetiniñ Yañıyol şeherinde doğıp östi.
1990 senesi Nizamiy adına Taşkent devlet pedagogika institutınıñ bediiy grafika fakultetini bitirdi.
O, Taşkentte ve çetelde ötkerilgen sergilerniñ daimiy iştirakçisidir ve onıñ icadı öz tedqiqatçısını bekley.
Özbekistan Ressamlar akademiyasınıñ azası Rustem Eminov (1950 senesi doğdı) 1973 senesi Nizamiy adına Taşkent devlet pedagogika institutınıñ bediiy grafika fakultetini bitirdi.
Hal-azırda Özbekistan Ressamlar akademiyasınıñ cumhuriyet ressamlıq kollecinde (sabıq P. Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtu) ders bere.
R.Eminovın icadiy yolu aileviy ananelernen belgilene.
Ozbekistanda nam qazanğan sanat erbabı Kâzim Eminovnıñ oğludır.
Rustem Eminov — 1990 senesi qırımtatar ressamlarınıñ Aqmescitte ötkerilgen birinci bütün ittifaq sergisiniñ iştirakçisidir.
Şimdi Bağçasaraydaki müzey-sarayda saqlanmaqta olğan «İsmail Gasprinskiyniñ portreti» Qırımnıñ en meşhur sımalarınıñ bütün bir türkümini başlay.

%Bular individual ve gruppalar türkşınas alim ve şair Bekir Çoban-zadeniñ, publitsist Asan Sabrı Ayvazovnıñ, şair Abdulla Lâtif-zadeniñ, dramaturg Ümer İpçiniñ portretlerdir.
Rustem Eminovnıñ portret eserleri sırasında zamandaşlarımızdan Eşref Şemyizadeniñ, Şamil Alâdinniñ, Musa Mamutnıñ obrazları da mevcut.
Öz küçüni peyzaj, portret janrlarında sınap baqqan R.Eminov ögüne ğayet mürekkep vazife qoya — qırımtatar halqınıñ accı taqdiri haqqında hikâye etmek istey.
Böylece, sürgünlik qurbanları haqqında monumental türküm doğa ki, ressam bu türküm üzerinde mına endi 10 yıldan ziyade çalışa.
«Ümüt tek Allahqa», «Vatansız adamlar», «Sürgünlik balaları» triptihlerine (1992-1999) birleştirilgen resimlerde biz bir talay insan tiplerini, tekrarlanmaz mizaclarnı köremiz.
Resimlerdeki adamlar hem konkret, hem umumiy bir obrazdalar.
Eserlerniñ kompozitsiya cehetinden qurulması, iri planda, bütün tafsilâtları ile tasvirlengen sımalar R.Eminovnıñ realistik resimge meyilliginden delâlet bereler.
1999 senesi Taşkentte R.Eminovnıñ şahsiy sergisi olıp keçti.
Ali-Murat Bekirov 1945 senesi Özbekistanıñ Namangan vilâyetindeki Almaz köyünde doğdı.
Koy mektebini bitirgen son Taşkentteki P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtuna oqumağa kirdi.
Oquv yurtunı 1971 senesi bitirdi.
1974 senesinden Özbekistan Bediiy fondunıñ ustahanelerinde çalıştı.
Aynı vaqıtta Moskvadaki matbaacılıq institutında oqudı.
Ressamnıñ «Abdullayevniñ portreti (1976), «Qartiyniñ portreti» (1974), «Bita» kibi eserleri defalarca şeher, vilâyet, cumhuriet sergilerinde numayış etildiler.
Icatçınıñ Ozbekistanda yaratqan eserleri cümlesinde «Intıluv» (1976), «Uzaqta Tân-Şân körüne» (1979), «Vardik suv anbarı» (1979), «Yoldaş», «Gavdaki otrâd», «Kolhozğa», «Şan-Şuret ordeniniñ kavaleri Ergaşev», «Çorkisar» (1982), «Çadak» (1982), «Mezar» (1981), «Leylekler» (1981), «Çust madonnası», «Örüci», «Sosialist Emek Qaramanı M.Loginov», «istrahat bağçasında», «Suv haqqında ballada» kibi resimlerni qayd etmeli.
Biraz keçce devirde ise evelki eserlerden icra olunuv harakteri ile ayırılıp turğan yanı eserler yarata: «Ay yarıq gecesi» (1985), «Gava» (1985), «Nay» (1985).
1980-nci senelerniñ ortalarında Namangan şeherinde ressamnıñ şahsiy sergisi olıp keçti.

Bundan ğayrı ressam Moskvada ötkerilgen «Dizayn ve plakat» sergisinde de iştirak etti ve anda onıñ bir qaç eseri numayış etildi.
Ressamnıñ Özbekistandaki icadiy devrini «Komendant uzurında», «1944 senesi, mayıs 18», «Şarq sabası» kibi eserler yekünleyler.
1992 senesi Qırımğa koçip kelgen A.Bekirov mındaki icadiy ceryanğa sıqı qatıla ve «Qaval», «Ay-Petri dağı», «Keçmişteki Mishor», «Novıy svet», «Bağçasaray soqaçığı», «Uyanuv» kibi resimlerni yarata.
A.Bekirov Qırım ressamlarınıñ sergilerinde, cümleden Qırımtatar ressamları assotsiatsiyası teşkilâtlandırğan sergilerde faal iştirak ete.
Ressamlıqtan ğayrı, ağaç üstünde oyuvnen, interer ve ekstererni bezetüvnen oğraşa.
Hal-azırda Aqmescitte yaşay.
Ukraina Ressamlar birliğinin azası, Özbekistan cumhurietinde nam qazanğan medeniyet hadimidir.
XX asırnıñ soñu tasviriy janrlar ve aqımlarnıñ çeşitliliginen, endi klassikağa çevirilgen yönelişlerniñ, meselâ, simvolizm, ekspressionizm, sürrealizmniñ ğayrıdan doğmasınen qayd oluna.
Nice-nice yıllar zarfında sotsialistik realizm tırşavlarınen sıñırlanğan ressamlar, nihaet, serbestlik elde etip, öz fikir ve duyğularını açıq-açıqtan ifade etmek imkânına malik oldılar.
İcatçılar yañı bediiy vastalar ve usullarnı araştırıp başlağanları sayesinde, evelden yasaq olunğan ve seyirci közünden çetke alınğan eserlerni keniş tedqiq etmek ihtiyacı doğdı.
Kerçek barlıqtan alıp-berecegi olmağan obrazlar kimersi ressamlarğa kendi fikirlerini ifade etmek içün qudretli şiltem berdi ve olarnıñ icadiy yüzüni belgilediler.
Diger ressamlar ise samimiy, yalansız realizm usulına sadıq qaldılar.
Qarı-qoca Mustafa Aliyev ve Guzal Alimatova şimdi de Özbekistanda yaşay ve çalışalar.
Monumental-manzaralı sanat sahasında çalışqan Mustafa Aliyev 1956 senesi Rusiyeniñ Perm vilâyetindeki Krasnaya Vişera rayonınıñ Gej köyünde doğdı.
Onıñ ana-babası 1944 senesi, işte, anda sürgün etilgen ediler.
M.Aliyev 1982 senesi A.Kosteyev adına Çimkent ressamlıq oquv yurtunıñ dizayn bölügini,
1988 senesi ise A.Ostrovskiy adına Taşkent teatr-ressamlıq institutınıñ monumental-manzaralı sanat bölügini bitirdi.
1989 senesinden 1991 senesine qadar Taşkentteki heykelcilik ve monumental sanat kombinatında çalıştı.

Biz onıñ Taşkent şeherindeki çeşit binalarnı monumental bezetüv boyunca işlerini bilemiz (Koy hocalığı institutındaki, Akuşerlik ve ginekologiya institutındaki, Çkalov adına aviatsiya zavodınıñ memuriy binasındaki ve Medeniyet sarayındaki monumental süslemeler, enkaustika).
1995 senesinden berli P.Benkov adına Taşkent ressamlıq oquv yurtunıñ ressamlıq ve dizayn bölügine mъdirlik yapa, ders bere.
Peyzaj, natürmort, portret, avangard janrlarında çalışaraq, çeşit sergilerde iştirak etti, anda onıñ «Aqtaş» (2000), «Navrez» (2000), «Qırmızı damlar» (2000), «Dağ peyzajı» (2000), «Alma bağçası qışta» (2000) ve diger eserleri qayd etildiler.
Ressam Guzal Alimatova 1966 senesi Taşkentte doğdı.
1984 senesi Taşkentteki cumhuriyet ihtisaslaştırılğan muzıka-ressamlıq mektep-internatını bitirdi.
1990 senesi A.N. Ostrovskiy adına Taşkent teatr-ressamlıq institutınıñ tezya ressamlığı bölügini bitirdi.
Aspiranturada oqumaq içün tevsiye etildi.
1990 senesinden 1993 senesine qadar Cumhuriyet ihtisaslaştırılan muzıka-ressamlıq mektep-internatında resim ve kompozitsiya boyunca oca olıp çalıştı.
1993 senesinden itibaren Özbekistan devlet teleradiokompaniyasında sanalaştırıcı ressam olıp çalışa.
2001 senesi Ressamlar icadiy birleşmesiniñ azası oldı.
1987 senesinden berli bütünittifaq ve cumhuriyet sergilerinde iştirak ete.
Onıñ resimleri esasen peyzaj, natürmort ve portret janrlarında yapılğan olıp, bir çoq eserleri hususiy kollektsiyalarda hem de Özbekistan Prezidenti Apparatınıñ kollektsiyasında buluna («Yasimenler», 2000; «Nargüzler», 2001; «Sabah», 2001; «Çua çeçekleri», 2000; «Bulutlar», 2001; «Qırım.Azav deñizi», 2001; «Bağçasaray.Oaytuv», 1990).
Osman Çubarov — qırımtatar tasviriy sanatınıñ realistik yönelişinde çalışqan eñ qart vekillerden biridir.
Onıñ taqdiri pek zor ve facialı oldı.
%1923 senesi Gurzufta doğdı.
30-ncı senelerde «kulak» dep tanıla ve Tambov vilâyetine sürgün etile.
%Andan onıñ qorantası Groznıy şeerine (Çeçen-Inguş ASSR) koçe.
II Cihan cenkinde iştirak etken O.Çubarov 1943 senesi ağır yaralandı.
1955 senesi Çubarov Rostov ressamlıq oquv yurtunı, 1963 senesi ise İ.Repin adına Leningrad ressamlıq ve mimarcılıq institutını bitirdi, anda E.Moiseyenkonıñ ustahanesinde tahsil aldı.

1957 senesinden SSSR Ressamlar birliğiniñ azası olğan, Çeçen-inguş ASSRde nam qazanğan sanat erbabı unvanınen taqdirlengen, bir sıra cumhuriyet ve bütünittifaq sergilerinde iştirak etken
O.Çubarov bütün vaqıt realizmniñ klassik ananelerine sadıq olıp keldi.
Ressamnıñ añlı icadiy ömrü Çeçenistanda keçti, işte, icadı da şu diyarnen bağlı oldı.
Çubarov çeçen qadınlarına bağışlap portretler türkümini yarattı.
Onıñ qaramanları — adiy, tıştan hiç bir şeynen ayırılıp turmağan adamlardır, lâkin ressam olarnıñ içki dülberligini ve degerligini köstere bildi.
Dağlı ülkeniñ tabiatını öz peyzajlarında terennüm etti.
Çubarov esasen ressamlıq janrında çalışsa da, sanayı grafikası, ofort kibi janrlarnı da diqqattan çette qaldırmadı.
Ressamnıñ bir sıra deniz peyzajları, «Babamnıñ portreti» kibi eserleri tuvğan Qırımğa bağışlanğanlar.
Ustanıñ Vatanğa avdeti ğayet facialı oldı.
Çeçenistanda başlanğan cenk onıñ yaşayışını, icadını berbat etti.
Böylece, ressam Çeçenistandan köçmege, öz eserleriniñ ekseri qısmını bıraqıp ketmege mecbur oldı.
O. Çubarov 1997 senesinden berli Qırımda yaşay.
Şevket Seydametovnıñ (1954 senesi doğdı) icadı qırımtatar tasviriy sanatında biraz ayrıca tura.
Ş. Seydametov — özüni tolusınen sahna bezetüv sanatına bağışlağan yekâne qırımtatar ressamıdır.
Professional qırımtatar teatriniñ tarihi 100 yılnı teşkil ete.
Qırımğa qaytıp kelgen bir sıra yazıcılar, aktörlar, çalğıcılar Aqmescitte qırımtatar muzıkalı drama teatrini tiklemek içün çoq küç sarf ettiler.
Işte, 1990 senesi teatr açıldı.
Ş. Seydametov ise 1993 senesinden berli şu teatrniñ baş ressamı olıp çalışa.
Bundan evel o Duşanbe şeherindeki Alimov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunda tahsil aldı.
Soñra çoq yıllar devamında Leninabad şeherindeki Bediiy fondda çalıştı, anda sanatıñ deyerlik bütün sahalarında meharet arttırdı.
Seydametov monumental süslev işlerinen oğraştı, şımarış boyunca portretler yaptı, gobelenler, makrameler toqudı, vilâyet, cumhuriyet sergilerinde iştirak etti (peyzaj resimleri, zamandaşlarnıñ portretleri).
1992 senesi Qırımğa köçip kelip, öz icadını yañı açılğan teatrnen bağladı.

Teessüf ki, keçmişte teatr temaşaları nasıl bezetilgenini kösterici misaller yahut numüneler elimizde yoqtır, lâkin bu sahada U.Bodaninskiy, A.Ustayev ve S.Osmanov kibi ressamlar çalışqanından delâlet berici vesiqalar mevcut.
Işte, Ş.Seydametovğa öz işinde Avropanıñ sahna bezetüvdeki qazançlarına, ananeviy qırımtatar medeniyetine ve professional ressam sıfatındaki kendi sezgilerine bazanmaq kerek ola.
Teatrniñ repertuarı ğayet keniştir.
Mında halq efsaneleri, tarihiy eserler, cihan klassik edebiyatı, bala masalları esasında temaşalar, halq maişetinden pyesalar oynala.
Olarnıñ her birine ayrıca yanaşmaq, tek şu temaşağa kelişikli çezimni tapmaq kerek.
Ve umumen alğanda mına şu yanaşuvlar Seydametovnıñ icadiy ıntıluvlarını, onıñ qanaat esasını teşkil eteler.
Ressam sahna bezetüvnin kolemli-alanlı usulından faydalanaraq, sahnanıñ art qısmında deyerlik resim yapmay.
Aktörlar resim fonunıñ tesirine qapılmaylar ve, böylece, üç ölçüli sahna meydanında oynamaq imkânına malik olalar.
Meselâ, «Bağçasaray çeşmesi» spektaklinde (1999) dekoratsiyanı ince işlengen çilterler ve taslaq tarzında yapılğan çeşme teşkil eteler.
Konstruktsiyalar tez dağıtıla, qolaylıqnen deñiştirile ve artistlerge keder etmeyler.
Şekiller şartlı tarzda kösterilgenine baqmadan, seyirciler Hansaray muhitini, saraynıñ harakterli siluetleri ve tafsillerini bir kereden tanıylar.
«Mishor qızı» spektaklinde (2000) tavandan sarqıp turğan mavı-beyaz örtü (deñiz ve dalğalar temsili) fonunda yerleştirilgen eki büyük gügüm seyircini guya deñiz yalısına, Arzı qız alıp qaçılğan meşhur çeşme yanına keçire.
Adeti üzre, boş sahna (anda tek bir qaç dane iri butaforiya şeyleri buluna) tem-tegiz, bir tüslü ya da körüner-körünmez art perde (meselâ, «Mamlük Beybars» spektaklindeki mısır freskaları) fonunda oynalğan ifadeli mizanstsenalar içün keniş imkânlar açа.
Seydametov tasviriy cehetten mevhum, lâkin obraz cehetinden işançlı muhit yarata bile.
Deyik, «Mamlük Beybars» spektaklinde sahna muhiti muhteşem-monumental ruhta olsa, «Mishor qızı» temaşasında nefasetli-koterinki, balalar içün temaşalarda ise letafetli-tılsımlı ruhta ola.
Şubhesiz, bugünde-bugün qırımtatar sahna bezetüv sanatı haqqında aytmağa daha erte.
Amma Ş.Seydametovnıñ icadı — böyle soy sanat özüniñ ilk emin adımlarını atayatqanınıñ bivasta numünesidir.

«Ressamlıq» bölügini endi rahmetli olğan ve icadiy asabalığı pek çoq resimlerden ibaret olğan ressamnıñ adınen yekünleymiz.
Bu adam — Kâzim Cepparovdır (1947-1998).
K.Cepparov ana-babası Qırımdan sürgün etilgeni Voljsk şeherinde doğdı.
Balalıq ve ösmürlik çağı Suhumi şeherinde keçti, anda ressamlıq oquv yurtunı bitirdi ve ressamlıq ustahanelerinde çalıştı.
1990 senesi Ressamlar birligine aza olaraq qabul olundı.
K. Cepparovnıñ resimleri süjet, bediiy usul cehetinden çoq çeşitliler, lâkin mevzu ve üslübiyet boyunca umumiyleştirilgende olar bütün bir türkümlerni teşkil ete ve ressam icadınıñ esas yönelişlerini köstereler.
Onıñ «Tilenci», «Muhacirler», «Zona» kibi keskin sotsial resimlerinde «küçük adam» mevzusı yañğıray.
Adamlarnıñ ğayrıtabiiy biçimde tasvirlenmesi ise muellifniñ adiy adamlar içün yüregi yanğanını bildire.
Ressam accı barlıqnı yumor ve kinayenen yımşataraq, şu «küçük adamlar»nı merhametli, efsaneviy qaramanlarğa çevire («Azbar sipirici», «Ammal»).
Cepparov temiz ressamlıq vazifelerini «Balıqlar», «Tarih sarmalı», «Mavı çeçek», «Yeşil ada», «Horaz» kibi abstrakt-manzaralı kompozitsiyalar vastasınen çeze.
Mezkûr resimler de gür renkli impressionistik tarzda, de sert, torsluqlı konstruktivizm ananeleri esasında icra olunğanlar.
K. Cepparovnıñ icadında hem real, tanış peyzajlar («Ayrv-dağ»), hem Pirosmani ve Şagal ruhunda yapılğan uydurma, ideallaştırılğan levhalar («Alim», «Beklev», «Qırmızı kiygen qadın») rastkelineler.
K. Cepparovnıñ özü qayd etkeni kibi, «bu resimler adamlarğa quvanç ve zevq bağışlamaq kerekler».
K.Cepparovnıñ eserleri Sankt-Peterburgda, Qırımda, Yunanistanda ötkerilgen sergilerde defalarca numayış etildi.
Olarnı AQŞ, Şvetsiya, Yunanistan, İsrail, Frantsiyadaki kollektsionerler satın aldılar.

2.3.2.Grafika

Grafika bütün zamanlarda, hususan içtimaiy-siyasiy munasebetler kerginleşken ve içtimaiy buhranlar yüz bergen devirlerde ayrıca talap olunğan sanat janrı olıp keldi.
Bundan evelki bölükte icatlarını aydınlatqanımız deyerlik bütün yetekçi qırımtatar ressamları mezkür janrğa o ya da bu derecede muracaat eteler, sergilerde özleriniñ grafika eserlerini de seyirci hükümine çıqaralar.

İşbu bölükte biz grafikanı yetekçi tasviriy janr, dep sayğan ve kendisiniñ icadiy ferdini belgilegen ressamlar haqqında hikâye etecekmiz.
Bediiy çezimlerde, icracılıq seviyesinde mevcut olğan çeşitlilikni ise grafikağa çeşit türlü ustalar muracaat etkeninen ve olarnıñ professional cehetten azırlığı da çeşit türlü olğanınen añlatmaq mümkün.
Zemaneviy qırımtatar grafikasında «bir taraftan, hem açıq-açıqtan terğibiy çezimler, hem bidad stilizatsiyalar, diğer taraftan — halqnıñ faciasını, milliy hareketniñ insanperver ideallarını açıp kösterüvge nisbeten ğayet ince, ğayet nefasetli, teren yanaşuvlar rastkeline».(205.268-nci sahife).
Lâkin, hepisi bir, qırımtatar grafikasınıñ eñ yahşı numüneleri siyasiylikten iraq olıp, olar «ahlâq ve medeniyetnin «yüksek», «ebediy» degerliklerine bağışlanğanlar.(205.268nci sahife).
Grafika sahasında çalışqan yetekçi ustalar sırasına Ramiz Netovkin kire.
O, 1960 senesi Taşkent vilâyetiniñ Almazar qasabasında doğdı,
1975 senesi Vatanğa qaytıp olğan siyrek-sepelek qırımtatar qorantaları arasında Netovkinlernin ailesi de bar edi.
O yıllarda Qırımda qırımtatarlarğa munasebet, yımşaqça etip aytqanda, pek de yahşı degil edi.
Ne ise de Ramiz Aqmescitteki N.Samokiş adına ressamlıq oquv yurtuna kirmege muvaffaq ola ve onı 1980 senesi bitire.
Şu yıldan başlap cumhuriyette ve çetelde ötkerilgen sergilerde iştirak ete, 1989 senesi ise Ukraina Ressamlar birligine aza olıp kire.
Soñki 15 yıl içinde Qırımnıñ çeşit şeherlerinde hem de Estoniya, Poloniya, Türkiye kibi memleketlerde R.Netovkinniñ 10-dan ziyade şahsiy sergisi olıp keçti.
2000 senesi cumhuriyet qırımtatar sanatı müzeyinde ressamnıñ 40 yıllığına bağışlanğan şahsiy sergisi ötkerildi.
R.Netovkinniñ grafikasında yetekçi mevzu Qırım mevzusı teşkil ete.
Ressam özüniñ eñ sevgen şeheri Bağçasaraynı, bu şeherniñ silingen taş basamaqlı tar soqaçıqlarını, virane alına kelgen çeşmelerini, biri-biriniñ damına tırınaşqan campi evçiklerini, camileriniñ süyrü uçlu minarelerini, yantayğan ağaç balkonlarını ayrıca zevq ile tasvirley.
O, çoqtan-çoq bukletlerde tasvirlenip, endi her keşke belli olğan Bağçasaray abidelerini ve diqqatqa lâyıq yerlerini kör-körane aks ettirmege istemey, aksine, bizni taş yılnamelerinde qadim zamanlarnıñ aks-sedaları saqlanıp qalğan eski şeherge alıp kete.

O şeherniñ soqaçıqlarında adam körünmey, sükünet hüküm süre, o şeher şimdi yuquda olıp, ana-mına uyanacaq güzel melekniñ qasrını andıra.
Ressam «Küneşli Bağçasaray» (1988), «Hansaray» (1990), «Taraqtaş köyündeki cami» (1990), «Kokköz», (1990), «Cuma cami» (1996), «Kemer» (1997) kibi resimlerni qalem ve çin merekebinen, özü içün eñ kelişikli üslüpte yapqan.
Ressamnıñ eli qalemni yılıştırır eken, sanki dersiñ, zarif sızılardan qara-beyaz renkli ince işlemeler toquy, şarq evleri, mahalleleri, şeherleriniñ obrazlarını şekillendire.
Ressam özüniñ monohromlı grafikasına kimerde bir nazik akvarel ve pastel boyaları qatıp, bu resimlerge alelhusus yımşaqlıq ve cilve bağışlay.
Netovkinniñ mimarcılıq peyzajları — abideler ve binalarnıñ ancaq tasviri degil de, aynı vaqıtta halq tarihınıñ, halq medeniyetiniñ şaatlıqlarıdır.
Olar tabiiy muhitke uyğun bir tarzda bulunalar, ressam ise, öz nevbetinde, bu tabiiy muhitni büyük tantimlik ve sevgi ile aks ettire.
Netovkinniñ grafika eserleri de monumental muhteşem, de kamerli mahrem, de meşhum susqun, de debdebeli ve quvançlı olalar, çünki olarda ressamnıñ özü, onıñ haleti, ruhiyeti aks oluna.
Netovkinniñ mimarcılıq kompozitsiyaları o derece ifadeli ki, resimlerde insan oğlu insan olmağanınıñ hatta abaylamaysıñ.
Aksine, resimde adamlar da tasvirlengendir, şunıñ içün olardan böyle cıllılıq kele, dep belleysiñ.
Ramiz Netovkinniñ grafika tabaqlarından çoqusı hallarda seriyalar, türkümler asıl ola.
meselâ: «Leningrad» (1981), «Orta Asiya» (1984-1988), «Moskva» (1985-1986), «Qazan» (1988).
Tuvğan Qırımğa «Uzaqlaşayatqan Qırım» (90-ncı seneler) adlı grafik eserler türkümi bağışlanıp, oña «Bağçasaray», «Aluşta» kibi albomlar kirdiler.
«Kostamonu» (1998) albomı ise Türkiyeniñ orta asırlarğa ait mimarcılığına bağışlanğandır.
R.Netovkinniñ icadiy faaliyetinde kitap grafikası ayrıca yer tuta.
Bugünde-bugün Qırımnıñ tarihi ve medeniyeti boyunca kitaplarğa olğan meraq pek büyüktir, hem böyle kitaplarnı «Vozrojdeniye» Halqara fondu Qırım regional bölüginiñ maddiy yardımı ile neşir etmek imkânları açıldı.
Işte, Netovkin bir sıra kitaplarnı bezetti ki, olarnıñ arasında hem bediiy, hem publitsistik edebiyat mevcut.

Onıñ soñki işleri cümlesinde V.B. Savenkovnıñ «Aqşam şiirleri» (1990) ve E.Qudusovnıñ «Qırımtatar milletiniñ şekillenüv tarihi» (1996) kitaplarını añmaq mümkün.
Bundan ğayrı, R.Netovkinniñ grafika janrında yapılğan peyzaj resimleri ayrı albom olaraq derc olunıp, mezkür neşir ustanıñ tekrarlanmaz istidatını açıq-aydın numayış ete.
Enver İzzetov 1955 senesi Ferğana şeherinde doğdı.
şeherdeki sanat oquv yurtunıñ ressamlıq bölügini bitirdi.
Qırımda 1992 senesinden berli yaşağan ressam bütün küçüni icadiy ve teşkiliy işlerge sarf ete (Enver izzetov — Qırımtatar ressamları assotsiatsiyasınıñ reisidir).
Özbekistanda ekende E.İzzetov bediiy multiplikatsiya sahasında çalıştı.
Mütehassıslar «Özbekfilm» kinostudiyasında çıqarılğan «Yabancı» (1987), «Tahir ve Zohre» (1989), «Kontsert» (1990) kibi multiplikatsion filmlerniñ ressamı Enver İzzetov olğanını yahşı bileler.
Özüne has kinematografiya üslübi, «kadr»nıñ ifadeli cazibesi İzzetovnıñ tezya grafikasına da tesir etmey qalmadılar.
Onıñ eserleri — sızma resimleri, akvarelleri, renkli gravüraları abul-qubul közden keçirüvge qararlaştırılmağan.
Müellif, simvolizm, ekspressionizmniniñ bediiy usularından faydalanaraq, seyircini ilk daqqalarda şaşırtqan kibi ola, lâkin resimlerge diqqatlıca köz taşlar ekensiñ, tasvirlengen şeylerniñ manasını anlap başlaysıñ.
İzzetovnıñ grafika eserleriniñ süjetlerini real ömür levhaları degil de, bu ömürniñ subyektiv, allegorik idrak etilüvi teşkil eteler.
Klassik nazmiyetniñ sevdası olğan E.İzzetov R.M. Rilkeniñ (1981) ve P.P. Pazolininiñ (1983) şiirlerine resimler yaptı.
Ted Hyüznıñ şiiriyetine ise ressam özüniñ «Basamaqlar» adını alğan bütün bir türkümini bağışladı.
Umumen, T.Hyuznın icadı E.Izzetovnıñ telâşlandırğan meselelerge aenkdaş olıp çıqtı.
Meselâ, Hyüznıñ şiirlerindeki ömürlik serseriylikke hüküm etilgen seyyah obrazında öz tuvğan toprağından ayırılğan halqnıñ umumiyleştirilgen obrazını tanımaq küç degil.
Böyle serseriylik haletini ressam sözniñ tam manasında köstere: ğarip personajnıñ ayagları avada sarqıp tura, onıñ durğunsız vaziyetini ana-mına yıqılacaq köpçek qayd ete.
Resimde tasvirlengen qaraman (halq dep añlamalı) «vatan» añlamına kirgen bütün şeylerni kendi sırtına yüklep alıp kete: balaban qaburçaq içinde harakterli tüz damları olğan şarq şeheri kösterilgen.

«Basamaqlar» türkümine kirgen diger bir resim de ğayet temsiliydir.
Bu resimnin qaramanı — qırmızı kiygen er kişi qolunda qurbanlıq çalınacaq qara horaznı tutıp tura.
Erkek üzerinde tasvirlengen evlerniñ damları, balasını sallağan qadın — ömürdir, aşağıda tasvirlengen adhesapsız qozaqlar ve olarnıñ içindeki cefakârlarnıñ ruhları ise — ölümdir.
Eserniñ baş mevzusı — günahlardan arınmaq, ömürni devam ettire bilmek içün qurban çalmaq zarurlığıdır.
E.İzzetov tezya grafikasından ğayrı, mecmua ve kitap grafikası sahasında da çalışa.
Ozbekistanda ekende onıñ işleri «Zvezda Vostoka» mecmuasında sıq-sıq basılıp tura edi.
Oırımda ise E.İzzetovnıñ resimleri bir çoq devriy neşirlerniñ, bilhassa «Oasevet» mecmuasınıñ bediiy obrazını belgileyler.
E.İzzetov cumhuriyet ve halqara sergilernin iştirakçisidir, onıñ eserleri Brnoda olıp keçken grafika biyennalesinde numayış etildi.
Zarema Trasinova 1939 senesi Aqmescitte doğdı.
Beş yaşlı bala ekende öz halqınen beraber sürgün olunğan Zarema hiç bir şeyge baqmadan yüksek tahsil aldı.
O, P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunıñ kitap grafikası bölügini ve A.N. Ostrovskiy adına Taşkent devlet teatr-ressamlıq institutını bitirdi.
%SSSR Ressamlar birligine 1976 senesinden aza ola.
Zarema Trasinova Özbekistanda eñ büyük neşriyat sayılğan G.Ğulam adına kitap neşriyatında çoq yıllar devamında çalışıp, 200-ge yaqın kitap bezetti.
Bu kitaplarnıñ 20-den ziyadesi halqara, cumhuriyet ve cumhuriyetlerara konkurslarda fahriy diplomlarnen taqdirlendi.
Z. Trasinovanıñ bezetken kitapları arasında hususan «Çınlar ve maneler», Özbek edebiyatınıñ klassigi Muqimiyniñ şiirler cıyıntığını, qırımtatar şiiriyetiniñ klassigi Aşıq Umerniñ şiirler kitabını, «Tapmacalar», «Qırımtatarlarnıñ efsaneleri ve masalları», «Ahmet ahay lâtifeleri» kibi kitaplarnı añmalı.
Ressam soñki eki kitapnı bezetir eken, özüni qırımtatarlarnıñ tarihi ve medeniyetini yahşi bilgen adam sıfatında kösterdi.
Z. Trasinova 1994 senesi Qırımğa köçip kelgen soñ da icatnen faal oğraşa, qırımtatar tilinde çıqqan kitaplar, dersliklerni bezete.
Soñki bir qaç yıl içinde o mına böyle kitaplarnı bezetti: «Bu nasıl olğan edi» (SSSRde milliy repressiyalar.1919-1952 seneleri.) üç tom, (1993); M.Sergeyev.«Grünvald haçı» (1995); B.Mambet «Qoz efsanesi» (1995); A.Puşkin, «Qurañğa taqlid» (1997).

2000 senesi Aqmescitte orta asırlarğa ait qırımtatar şiiriyetiniñ «Gülşen hayalları» adlı antologiyası neşir etildi.
Bu kitapnıñ özgünligini çoqusı cehetten Zarema Trasinovanıñ yapqan illüstratsiyaları belgilediler.
Ressam öyle tasviriy muhitni yarata bilgen ki, bu muhitte ayan şekilge kirgen nazm sözleriniñ nağmesi oquyıcı ve seyircini meftün etici Şarq alemine daldıra.
Z.Trasinovanıñ grafikası janr, tehnika, icracılıq usulı (akvarel, monotipiya, qarışıq tehnika) boyunca ğayet çeşitlidir.
Onıñ tezya grafikası ressamnıñ istidatını bir daha isbatlay.
Trasinova «I.Gasprinskiynıñ portreti», «Namaz» (1990), «Gurzuf hatırası» (1991) kibi eserlerde, bir taraftan, adamlar ve şeylerniñ real tasvirini bere, yani konkret ola, diger taraftan, allegoriyalar ve halq rivayetlerine kendi munasebetini bildirerek, romantizmge dala.
%Trasinova qırımtatar halqınıñ tarihı ve medeniyetini pek yahşı bilgen insandır.
Ressam bir de-bir kitapnı bezetkende ya da grafika tabaqları üzerinde çalışqanda halq kiyimlerini, turmuş eşyalarını, örneklerniñ simvolikasını tafsilâtlı surette ögrene.
İşte, olıp keçken sergiler, onıñ eli astından çıqqan kitaplar, seyircilerniñ alğışları Z.Trasinovanı qırımtatar sanatınıñ klassikleri sırasına qoyalar.
Ressam Alim Useinov (1941 senesi doğdı) haqqında bundan evelki bölükte hikâye etken edik.
Lâkin Useinovnıñ icadınıñ daha bir cehetini grafika janrı teşkil ete.
A. Useinovnıñ akvarel resimleri az sözlü ve zarif yapon gravyüralarına oşap keteler.
Olar bir baqıştan, sade ve mahfiyetliler, lâkin diqqatlıca baqsañ — teren manalı, cazibeli ekenini anlaysıñ.
Useinov azğana bediiy usulnen: bir qaç sızıq ve olduqça az renknen hem suvuq qışnıñ ayazını, hem yağmurlı künniñ rutubetini, hem bahar tereklериniñ çeçeklenüvini köstere.
Onıñ adiy süjetleri artında ressamnıñ etraf muhitke aybetli munasebeti duyula, bunda her şey mühim, qıymetlidir, çünki bütün bu şeyler — seyyaremizdir («Yıl mevsimleri», «Qış peyzajı» türkümleri, 1998-2000).
2000 senesi Aqmescitteki bediiy müzeyde olıp keçken Oırım akvarelleri biyennalesinde A.Useinov konkursnıñ baş mükâfatını qazandı.
Z.Trasinovanıñ qızı Leylâ Trasinova istidatlı grafik, dizayncı olaraq bellidir.
O, 1964 senesi Taşkentte doğdı.

Başta P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunda tahsil aldı, soñra V.Muhina adına Leningrad ressamlıq-sanayı oquv yurtunıñ sanayı grafikası bölügini bitirdi (1982-1987).
işte, o vaqıttan berli Sankt-Peterburgda yaşay ve çalışa.
L. Trasinovanıñ esas eserleri cümlesine «44 senesi» türkümi (1990), dört grafik tabaqtan ibaret «Şeher ve quşlar» türkümi (1990), «Avtoportret» (1990), «Mavı urba kiygen men ve patlaqçanaqlar»» avtoportreti, «Şeherli portreti», «Oırımtatarlarnıñ tipleri» adlı grafika tabaqları türkümi (1991), «Men qafesteki bir quşım» türkümi (1991), «Bu nasıl olğan edi (SSSRde milliy repressiyalar.1919-1952 seneleri)» kitabınıñ Zarema Trasinovanen birlikte yapılğan maketi kireler.
Anasınıñ etnografik cehetten tam, realistik grafikasından farqlı olaraq, Leylânıñ grafika eserlerinde uydurma ve ruyalar tekmil qarışıp ketkenler.
Bir baqıştan tonuq, veciz olıp körüngen resimler asılında hareketli, mundericeliler ve olar müellifniñ tesirçen, ihtiraslı şahs olğanını köstereler.
%Keçmiş tarihiy mevzular, qırımtatar halqınıñ öz Vatanına qaytuvınen bağlı problemalar aynı zamanda em grafiklerni, em de boyalı resimnen oğraşqan ressamlarnı da bir çeşit raatsızlaylar.
Yaya Temirqayayev 1935 senesi Qırımda doğdı, 1944 senesi bütün halqnen beraber sürgün olundı.
1966 senesi P.Benkov adına Taşkent ressamlar oquv yurtunı bitirdi.
1972 senesi ise A.N. Ostrovskiy adına teatr-ressamlıq institutını bitirdi.
1979 senesi SSSR Ressamlar birligine qabul olunğan soñ Özbekistan grafikleri arasında yetekçilerden birisi edi.
Ressamnı hususan 70-80nci senelerde mot olğan plakat janrı tanıttı («Sionizm — bugünniñ faşizmidir», «Diqqat!Atılmasın!», «Livandan eliñizni çekiñiz!»).
Ya.Temirqayayevniñ siyasiy hem de reklama plakatları bütünittifaq ve halqara sergilerde defalarca numayış etildiler (Moskva, 1982-1983).
Temirqayayev icadınıñ mühim bir qısmını Qırım mevzusına bağışlanğan resimler teşkil eteler, Söz kelimi, ressam özü içün aziz olğan bu mevzunı hem grafika janrında, hem ressamlıq janrında aydınlata.
Sürgünlikniñ ne ekenini ta balalıq çağında bilgen Temirqayayev aqlında qalğan, şahsen özü şaat olğan vaqialarnı tantiminen tasvirley.

Ressam mühim tafsilâtlarnı qaçıracağından saqınıp, olarnı birer-birer qayd ete.
İşte, onıñ eserleriniñ tafsilâtlı, taarifleyici mizacı da şundan kelip çıqalar.
Qırım tabiatı, Qırım tarihi, Qırımda yaşağan adamlar haqqında «Ay-Petri» (1990), «Qarılğaç yuvası» (1990), «Mayıs 18 sabası» (1991), «Yoldaki ölüm» (1993), «Bir avuç tuvğan topraq» (1994) kibi resimler, medeniyet erbapları içün ekslibrisler seriyası hikâye eteler.
Umumen, onıñ kötergen mevzularınıñ özü ressamınıñ icadına diqqat etmek içün esas ola bileler.
Amet Seit-Ametov 1935 senesi Yaltada doğdı.
Bütün semetdeşleri kibi, Qırımdan sürgün olundı.
Bediiy tahsilni Özbekistanda aldı, anda 1964 senesi P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunı ve 1972 senesi A.N. Ostrovskiy adına teatr-ressamlıq institutını bitirdi.
Seit-Ametov dizayncı sıfatında mevzuiy ve yübiley sergilerini bezetti, plakatçı sıfatında cumhuriyet ve halqara sergilerde iştirak etti (AQŞ, Şvetsiya, Rusiye, Özbekistan).
80-nci senelerniñ soñlarında Oırımğa köçip kelgen soñ tezya grafikası sahasında pek çoq çalışaraq, esasen akvarel resimleri yapa.
Ressam sıq-sıq seferlerge çıqa, tuvğan topraqnıñ özü içün hep yañı-yañı köşelerini aça.
Ruhiyet cehetinden çeşit-çeşit olğan akvarelleri (kamer, epik, monumental resimler) — Qırımnı büyük sevgi ile tasvirlengen manzaralarıdır («Çufut-Qale», «Ceneviz qalesi», «Ayvasıl», 90-ncı seneler).
A. Seit-Ametovnıñ saf, aydın natürmortları da çevredeki ömürge sevgi ile aşlanğanlar.
Ya.Temirqayayev, A.Seit-Ametovnıñ nesline Remzi Aliyev ve Şevket Dervişev kibi ressamlar da mensüpler.
Remzi Aliyev (1939 senesi doğdı) — P.Benkov adına cumhuriyet ressamlar oquv yurtunıñ ve A.N. Ostrovskiy adına devlet teatr-ressamlıq institutınıñ mezunıdır (1966-1970).
Hal-azırda o, Aqmescit rayonınıñ Mazanka köyünde yaşay ve çalışa.
R. Aliyev eñ evelâ plakatçı sıfatında bellidir.
Onıñ eserleri qırımtatarlarğa — II Cihan cenkiniñ qaramanlarına, qırımtatar medeniyetiniñ erbaplarına bağışlanğan olıp, böyle eserlerden onıñ «Amethan Sultan» (1989), «Alime Abdennanova» (1990) kibi plakatlarını añmaq kerek.
Grafik ressam Şevket Dervişev (1935-2000) de tahsilni P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunda aldı (1955-1960).

1990 senesi Canköy rayonınıñ Zareçnoye koyune köçip keldi ve anda pedagogik hem de icadiy faaliyetnen oğraşıp başladı, cumhuriyet sergilerinde iştirak etti.

1980-nci senelerde grafikanen faal meşğul olğan Ş.Dervişev (1980 senesi Moskvada ötkerilgen Olimpiya oyunları içün plakat, 1980; Olimpiadanıñ embleması, 1980) 1990-ncı senelerde esasen akvarelnen oğraştı («Qara haber», 1984; «Uçucılar ölmeyler» (Amethan Sultanğa bağışlana), 1995; «Dostumnıñ portreti», 1996).

A. Seit-Ametovnıñ balaları — Abdül ve Elmira da baba izinden kettiler.

Abdül Seit-Ametovnı zemaneviy qırımtatar sanatında hiç de körülmegen kalligrafik abstraktsionizm yönelişi celp etti.

Dizayncı ve grafik A.SeitAmetov P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunda tahsil alğan son Harkov bediiy-sanayı institutını bitirdi (1994).

Hattatlıq sanatını Abdül mustaqil menimsedi.

Qırımtatarlarnın ananeviy sanatını ögrenir eken, bu esnada hattatlıq yetekçi yer tutqanını añladı.

Böylece, yaş grafik hattatlıq sanatını canlandırmağa tutundı.

O kendi eserlerinde arap hariflериniñ örmelerini klassik qırımtatar örneklerinen biriktirerek, tekrarlanmaz kompozitsiyalar yarata ki, olar seyircini tek öz dülberligi ve manzaralılığınen meftün etip qalmadan, halqnıñ tarihı, ananeleri haqqında tüşüncelerge dalmağa da mecbur eteler.

Böyleleri sırasında «Kalligrafik abstraktsiya: «A harifi sahrada» (1994), «Kalligrafik abstraktsiya (adsız)» (1994), dört tabaqtan ibaret ornamental kompozitsiyalar türkümi (1995), arap harifleri mevzusında eki tabaqtan ibaret abstrakt kompozitsiyalar (1996), «Quran sureleri» adlı kalligrafik kompozitsiyalar (1997), «Allahınıñ 99 adından birisi» (1997) kireler.

Seit-Ametov özüniñ grafika kompozitsiyalarını çin merekebi, guaşnen icra eterek, aynı vaqıtta suvlama ve süslemelerden faydalana.

Abdül grafikadan ğayrı, ananeviy qırımtatar çölmekçiligini de ögrene ve özü de çamurdan şeyler yasay.

Lâkin bu aqta laqırdı «Manzaralı-ameliy sanat» bölüginde olacaq.

Elmira Seit-Ametova 1973 senesi Taşkentte doğdı.

şimdi Qırımda yaşay.

O, Taşkentteki P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunı bitirdi.

Hal-azırda kitap grafikası sahasında çalışa.

Esasen bala kitapları ve derslikler içün resimler yapa (E.Selâmet.«Altın balta haqqında masal» (1993); C.Kence.«Bala

şiirleri» (1995); «Tuvğan edebiyat» (1998); S.Harahadı.«Elifbe» (2000).

E. Seit-Ametovanıñ grafika eserleri Kiyevde, Aqmescitte ötkerilgen sergilerde numayış etildiler (1993, 1996, 1997).

Elmira Seit-Ametova kibi yaş, lâkin özlerini endi tanıta bilgen ressamlar — Aqmescitteki N.S. Samokiş adına ressamlıq oquv yurtunıñ mezunları Cemal Alibekov (1979 senesi doğdı) ve Ridvan Baliç sanattaki kendi icadiy yollarını daha araştıracaqlar.

2000 senesi olıp keçken Qırım akvarel biyennalesinde C.Alibekov «Çufut-Qale» (1999), «Alupka.Eski soqaq» (2000) adlı akvarel resimlerinden ibaret türküm içün «Debüt» degen nufuzlı mükâfat qazandı.

Ridvan Baliç 1980 senesi Tacikistannıñ Leninabad (şimdiki Hocent) şeherinde doğdı.

2001 senesi N.Samokiş adına ressamlıq oquv yurtu mezunlarınıñ eserlerinden teşkil olunğan sergiden soñ tanıldı.

O sergide Ridvannıñ «Bogdan Hmelnitskiy Qırım hanı İslâm Geray saniy III uzurında» adlı diplom işi nümayiş etilip, serginiñ baş mükâfatını qazanğan edi.

Bundan son Ridvan Ukraina Ressamlar ve mimarlar Milliy akademiyasına yollanma alıp, şu akademiyanıñ talebesi oldı.

R. Baliçniñ «Qırım yalısı» (2001) adlı peyzajı ve «Şarq natürmortı» (1998) ğayet cazibeliler.

Yuqarıda adları añılğan ustalar Qırımda yaşay ve çalışalar,Lâkin Qırımdan tışta da bir çoq semetdeşlerimiz bardır ki, olar özlerini qırımtatar ressamlarınıñ cümlesine qoşalar.

İnessa Cetere dizayn ve kompyüter grafikasınen oğraşa.

Soñki yıllar devamında o, Taşkentte qadın-qızlar içün çıqarılğan «Saida» mecmuasında çalışa.

A.N. Ostrovskiy adına Taşkent teatr-ressamlıq institutınıñ mezunı Zaur İbragimov (1937 senesi doğdı) 1969 senesinden berli Biysk şeherinde (Rusiye) yaşay ve şimdi Biysk devlet pedagogika institutınıñ ressamlıq fakultetinde ocalıq yapa.

O bir çoq cumhuriyet, bütünittifaq ve halqara sergileriniñ iştirakçisi, 1980 senesinden SSSR Ressamlar birliginiñ azasıdır.

Onıñ «metstso-tinto» tehnikası esasında qarandaş, kömür ve akvarel boyalarnen yapqan grafika resimleri Altaynıñ qadimiy medeniyetine bağışlanğandır («Katun özeni», 1985; «Rerih Altayda» türkümine kirgen «Taş mabude», 1989; «Cin qasrları», 1992; «Uspeniye kilsesi», 1990).

1990-ncı senelerniñ ortalarında yaratqan «Balalıq hatıraları» türkümi Zaur Ibragimovnıñ icadında ayrıca yer tutıp, onda qırımtatar halqı içün facialı olğan 30-40-ncı senelernin bütün qarsanbaları aks olunğanlar.

Ressamnıñ «Babamnen vedalaşuv» (1996), «Sürgünlik» (1996), «Mobilizatsiya» (1996), «Mahsus köçürilgenler» (1996) kibi resimleri — «o deşetli devirniñ özüne has yılnamesidir» (88.25-nci sahife).

Ayder Beşirov 1954 senesi Marğılan şeherinde (Özbekistan) doğdı.

1973 senesi P.Benkov adına Taşkent ressamlıq oquv yurtunı bitirdi.

1982 senesi ise Bütünittifaq kinematografiya institutınıñ kino, teatr ve televideniye ressamlığı fakultetini bitirdi.

A. Beşirovnıñ icadındaki esas mevzunı Moskva soqaqlarınıñ urbanistik nefaseti teşkil ete («Moskva soqaçığı», «Kommunalkada»).

Ressamnıñ qarandaşnen, çin merekebi, qalemnen icra olunğan grafika tabaqları defalarca Cumhuriyet ve bütünittifaq sergilerinde nümayiş etildiler.

Beşirov şimdi Moskva şeherinde yaşay ve çalışa.

Matbaa grafikasınen oğraşqan Rustem Abdurahmanov (1961) Ukrainanıñ Melitopol şeherinde yaşay.

O, öz vaqtında Lvov matbaacılıq institutınıñ grafika bölügini bitirgen edi.

Rustem Melitopolde ve Aqmescitte ötkerilgen bir sıra sergilerde faal iştirak etti.

Onıñ eñ yahşı eserleri cümlesinde Andrey Belıynıñ şiirleri esasında yaratılğan «Şimal simfoniyası» (1993) adlı grafik seriyasını, «Dafnis ve Hloya» (1991) türkümini, Bora Gazı Geraynıñ şiirleri mevzusında yapılğan «Dolap» (1997) türkümini añmaq zarur.

Grafik Dilâver Seitaptiyev 1971 senesi Özbekistannıñ Gülistan şeherinde doğdı, P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunı bitirdi, hal-azırda Harkovdaki bediiy-sanayı institutınıñ tezya grafikası bölüginde oquy.

Onıñ ressamlıq stajı pek büyük olmasa da, o bir çoq cumhuriyet sergilerinde iştirak etti.

D. Seitaptiyevniñ esas eserleri sırasına «Sevişkenler» (1991), «Toy» (1991), «Eki içkici» (1993), «Nazlılıq» (1995), «1-nci sanlı manzaralı kompozitsiya» (1995), «2-nci sanlı manzaralı kompozitsiya» kibi akvarel resimleri, «Metamorfoz» (1996) adında manzaralı grafik tabaqlar türkümi kireler.(88.43-44-nci sahifeler).

2.3.3. Heykelcilik, ufaq şekiller plastikası

Heykelcilik sanatı mustaqil janr olaraq Qırımda heppeyi keç şekillendi.
 Lâkın taşnı bediiy işlev sanatı öz tamırlarınen asırlar terenligine barıp çıqa ve biz bu sanatnıñ durğun ananeleri olğanını bilemiz.
Taşnı işlev sanatı — qırımtatar halqınıñ turmuşı ve medeniyetinıñ ayırılmaz bir qısmıdır.
Böyle soy sanatnı añar ekenmiz, közümiz ögünde mezar abideleri (baştaşlar), binalarnıñ manzaralı bezetilüvi, ufaq şekildeki inşaatlar kevdelene.
XX asırnıñ başlarında, yani Qırımda tasviriy sanatnıñ bütün çeşitleri gür inkişaf etip başlağanda, qırımtatar heykelciliginıñ kendi mektebini meydanğa ketirmek içün bütün imkânlar bar edi.
Hem qırımtatar ustaları bu janrda muvafaqiyetnen çalışaraq, devir ve mefküre talap etken eserlerni yarata, mahalliy ve bütün ittifaq sergilerinde iştirak ete ediler.
Keçken asırnıñ 30-ncı senelerinde qırımtatar heykeltraşlarınıñ bir qısmını repressiyalar dalğası yuvup ketti, diger bir qısımı ise sürgünlik yerlerinde ğayıp oldı.
Böyleliknen, qırımtatar sanatında mevcut olğan taş işlev ananeleri üzüldi, hem tek bu degil.
 Umumen halqnıñ cemi medeniy yeñişleri yoqqa çıqarıldı.
Heykelcilik mevzusı — mezkür kitabımızda eñ zayıf aydınlatılğan mevzudır.
Lâkin bunıñ sebebi qırımtatar heykeltraşlarınıñ bediiy seviyesi ve professionalizmi ğayet alçaq olğanında degil, de, kene de şu yuqarıda añğanımız meselelerde ve qırımtatar heykeltraşları pek az sayıda olğanlarındadır.
Bugünde-bugün Qırımda milliy sanatnı canlandıruv ceryanı vira qulaç ala.
Heykelcilik sahasında çalışqan ustalarımız — esasen daha endi ayaqqa turayatqan yaş icatçılardır.
 Olar sanatnıñ bu janrında özleriniñ salmaqlı sözlerini daha aytacaqtırlar.
Qırımtatar ressamları kibi, zemaneviy heykeltraşlarımız da professional tahsilni Qırımdan tışta aldılar.
Vatanğa qaytıp kelgen soñ öglerinde bayağı yüksek içtimaiy ve turmuş harakterindeki sedler peyda olğanına baqmadan, olar kendi icadiy faaliyetlerini usanmadan devam ettireler.
Ayder Aliyev Qırımnıñ yetekçi heykeltraşları sırasına kire.
O, 1952 senesi Mari ASSRde doğdı (onıñ ana-babası Qırımdan anda sürgün etilgen edi), Taşkentteki P.Benkov adına cumhuriyet ressamlıq oquv yurtunı, soñra A.N. Ostrovskiy adına teatr-ressamlıq institutını bitirip (1977), alâ derecede professional bilgiler aldı.

1988 senesi SSSR Ressamlar birliginiñ azası oldı.
Daha Ozbekistanda ekende özüni her hangi materialnen — taş, ağaç, madennen çalışa bilgen usta olaraq kösterdi.
Özbekistanda yaşağan devirinde «Qonuşuv» (1984, tökme maden), «Bereket» (1984, alüminiy), «Analıq» (1985, mermer) kibi acayip eserler yarattı.
A.Aliyev Qırımda 1992 senesinden berli yaşay.
Öz icadında zamannıñ eñ hayatiy mevzularına — sevgi, aile, tuvğan topraq mevzularına toquna.
Aliyev bütünlikli, umumiyleştirilgen obrazlar yaratmağa seve.
Onıñ «Tirilgen hatıra» (1993, dögme maden), «Ustanıñ qaytuvı» (1995, tunç), «Köçüv» («Aile» seriyası, 1995, tunç) kibi eserleri tuvğan medeniyetniñ, qırımtatar Qırımınıñ canlanuvına bağışlanğandır.
Bunıñnen birlikte Aliyevniñ diger bir sıra eserlerini közden keçirir ekensiñ, muellifniñ nazik duyğulı, ince hayaletli bir adam olğanını sezesiñ.
Aliyevniñ qadın personajları hususan heyecanlılar ki, olarnıñ cazibesi, plastikası ayrıca qayd oluna.
Olarnıñ tışqı hikâyesi yoqtır, amma içten ğayet teren manalı, ihtiraslı ve felsefiydirler.
Fikirimizni «Ayneni» (1993, qaburçaq, qarışıq tehnika), «Uçup keteyatqan quşlar» (1996, tunç), «Süt ana» (1997, tunç), «Ada» (1996, tunç), «Dağlı tatar qadını» (1997, tunç), «Model» (1998, tunç), «Oturğan qadın» (1999, alüminiy), «Yatqan qadın» (1999, mermer), «Aile» (1999, Afrika taşı) kibi eserler isbatlay bileler.
Qırımtatarlarnıñ meşhur erbaplarına bağışlap memorial abideler yaratuv -Aliyevniñ icadındaki daha bir mühim cehettir.
Onıñ abidelerini hiç bir qabartuvsız haqiqiy sanat nümüneleri, dep aytmaq mümkün (İ.Gasprinskiyniñ, A.Özenbaşlınıñ mezarlarındaki baştaşlar, 2000).
Diniy qaidelerge tolusınen riayet etilgeni halda yapılğan bu mermer baştaşlar özüni halq ananelerinden ayırıp olamağan zemaneviy ustanıñ içki dünyasını aks ettireler.
Ayder Aliyevniñ monumental eserleri sırasında ulu maarifperverimiz İsmail Gasprinskiyniñ şerefine 1998 senesi Aqmescitte qoyulğan heykelni de añmalımız.
Mermer taştan yapılğan bu abide Qırımnıñ medeniy ömründe büyük bir vaqia oldı, halqnıñ öz oğulları haqqında hatırası silinmegenini kösterdi.
Abide yerleştirilmezden evel leyha işleri boyunca konkurs ötkerilgen ve bu konkursta A.Aliyevniñ teklif etkeni variant ğalip çıqqan edi.

Şunı da qayd etmeli ki, Qırımda qırımtatar medeniyetiniñ canlanmasına bağışlanğan memorial inşaatlar quruv biz içün yañı bir iş olıp, o, tarihiy ve ahlâqiy cehetten ğayet büyük emiyetke malik ola.
Deyik, ilk abidelerni (esasen hatıra nişanları) aveskâr ustalar öz aqçasına yapqanı ve böyle abidelerniñ degeri olmağanı halda İ.Gasprinskiyniñ heykelini tiklev ğayesine cemaatçılıq büyük mesüliyetnen yanaştı.
Bundan ğayrı, 1944 senesi sürgünliginiñ qurbanlarına bağışlanğan abideniñ eñ yahşı leyhası içün konkurs ilân etildi, onda sabıq SSSRnin çeşit ülkelerinde yaşağan ustalar iştirak ettiler.
Konkursqa hepisi olıp 26 leyha taqdim etildi ki, olar Qırımnıñ özünden, Moskvadan, Ukraina, Qazahistandan kelip tüştiler.
Qırımtatar ustalarından konkursta İsmet Şeyh-zade iştirak etti.
Onıñ leyhası dürbe modelinden ibaret olıp, Zıncırlı medreseniñ binasını añdıra edi, çünki kompozitsiyada merkeziy qubbe planından ğayrı, Zıncırlı medresedeki kibi, zıncır da işletilip, o bu yerde temsiliy bir mana taşıy edi.
Leyhanıñ müellifi qayd etkeni kibi, «Halq — bir sarqaç kibidir, onı qayda sürmesinler, o, hepisi bir, özüniñ asıl yerine qaytıp tura.
Hem uzaqlaşuvı ne qadar çoq olsa, tuvğan yemin çeküvi de şu qadar büyük ola» (205.280-nci sahife).
Qırımtatar halqınıñ tarihiy taliyine bağışlanıp, Yaltada qoyulması qırarlaştırılğan abideniñ leyhasını, işte, İ.Şeyh-zade ve N.Yaqubov işlediler.
İlmiy Ametov monumental heykelcilik sahasında çalışa.
O, 1947 senesi Özbekistanıñ Kattaqurğan şeherinde doğdı, 1974 senesi Bakudaki ressamlar oquv yurtunı bitirdi.
90-ncı senelerde Krasnodar ülkesinden Qırımğa köçip keldi.
I. Ametovnıñ faaliyeti, eñ evelâ, ahlâq-etika cehetinden diqqatqa lâyıqtır.
Usta öz ögüne «musulman mezarlıqlarını munasip halğa ketirmek» maqsadını qoydı.
O, Qırım boylap pek çoq seferler yapa, unutılğan mezarlıqlarnı araştırıp tapa.
Ana-babasınıñ tuvğan koyu Taraqtaşta harabege çevirilgen mezarlıqtaki ölülerniñ qalımtılarını yanıdan kömip, bu yerde öz parası hesabına «Yaralı taş» (1994) adlı hatıra nişanı qoydı.
I. Ametov böyle nişanlarnı Qırımnıñ endi bir qaç rayonında yerleştirdi.
Ametovnıñ abideleri janrnıñ bütün qaidelerine riayet etilgeni halda yapılğanlar.

Bular — alçaq negiz üstüne qoyulğan tikme taşlar olıp, olar tabiiy ve mimarcılıq muhitine ğayet uyğun tarzda kirsetileler.
Abideler kendi sert geometrik şekilleri boyunca monumentaller, taş tüsünin özü (işlengen ve işlenmegen mermer) olarğa ayrıca ifade bağışlay.
İnşaatlarnıñ manzaralı bezetilüvi pek sade, tek kimerde bir taşnıñ yekpareligini nasıldır şarqiy örnek ya da temsiliy belgi (tamğa) boza.
İ.Ametov qırımtatar cemaat erbabı Seit oğlu Seydametke (1998) ve general Pyotr Grigorenkoğa (1999) bağışlap heykeller yarattı.
Vladıka Klimentniñ ricasını yerine ketirip, Ukrain avtokefal kilsesi içün taştan haç yasadı (1999).
Bugünde-bugün usta Sudaqta «Qadimiy türk eykelciligi müzeyi» üzerinde çalışa.
Bu muzey açıq avada yerleşecek, onda qadimiy türk mabudeleri, taşnı işlev sanatınıñ numüneleri, qısqası, zemaneviy qırımtatar sanatına ğıda bergen qadimiy medeniyetniñ şaatları numayış etilecekler.
Heykeltraş Şevket Ahtemov (1937 senesi doğdı) şimdi Taşkent şeherinde yaşay.
O ta bala ekende ağaç üstünde oyuvnen meraqlandı, Toqumacılar medeniyet sarayındaki tasviriy sanat tögeregine qatnadı.
Ağaç qayta işlev zavodınıñ mebel tsehinde çalışışır eken, professional heykeltraş olmaq qararına kelip, 1970 senesi A.N. Ostrovskiy adına teatr-ressamlıq oquv yurtunıñ heykelcilik bölügine oqumağa kirdi (1970-1975).
Ahtemov esasen skulptura portretleri yarata.
Onıñ kompozitsiyalarını eki yöneliş teşkil ete.
Birinci yönelişke kirgen soyları — kamer lirik eserlerdir («Ana ve onıñ balaları», 1979, mermer; «Zarema» adlı qızınıñ portreti, 1985, mermer) diпer yönelişke ise medeniyet ve ilimniñ körüli erbaplarına bağışlanğan eserler kireler (Qıbray qasabasında N.İ.Vavilovnıñ barelyefi, 1978; «İsmail Gasprinskiyniñ portreti», 1989, mermer; Aqmescit şeheri içün İ.Gasprinskiy abidesiniñ leyhası, 1991).
Ş. Ahtemov — bir çoq cumhuriyet ve bütünittifaq sergileriniñ iştirakçisidir.
Ressam, Ukraina Ressamlıq akademiyasınıñ mezunı Ali Belâlovnıñ icadında apansızdan bir burulış yüz berdi.
2001 senesi sentâbr 12 künü qadimiy Qarasuvbazar şeherinde qırımtatarlarnıñ klassik şairi, cihanda tanılğan türkşınas alim Bekir Çoban-zadeniñ mermer abidesi açıldı.

Bu abideniñ müellifi, işte, A.Belâlov edi, mezkûr abideni endi monumental heykeltraş adını da qazanğan Ali Belâlovnıñ ğayet muvafaqiyetli eseri, dep bilmek mümkün.
Taşkentteki P.Benkov adına ressamlıq oquv yurtunıñ, soñra ise A.Ostrovskiy adına teatr-ressamlıq institutınıñ mezunı olğan Enver Zaydullayev (1947) realistik portret janrında çalıştı.
Heykeltraşnın icadındaki toqtaluvnı onıñ daha yaqında Qırımğa köçmesinen anlatmaq mümkün.
Rustem Ablâyevniñ taş, ağaç, balçıqtan yapılğan eserleri — folklor, masal personajları ve hayatiy levhalardır.
Onıñ çalğıcı, çoban, türlü-türlü hayvan figuraçıqları ufaq plastika janrına mensüpler.
Heykelcilik — icadatnıñ bayağı paalığa oturğan bir çeşitidir.
%Abideler paalı materiallardan yapıla, aynı vaqıtta tehnologik ceryannıñ özü de bayağı maddiy ve cismaniy masraflarnı talap ete.
Bundan ğayrı, resimlerge köre, heykeller azca satıla, şunıñ içün heykeltraşlarğa öz işiniñ maddiy semeresine ümüt etmege sıra tüşmey.
Ne ise de, qırımtatar heykeltraşları mürekkep iqtisadiy vaziyetke baqmadan icatnıñ yañı usul ve vastalarını araştıraraq, zamannen bir adımlamağa, qırımtatar sanatına özleriniñ münasip hisselerini qoşmağa tırışalar.

Hulâsalar:

Sanatnıñ Qırım içün yañı olğan avropaca numüneleri mında rus medeniyetiniñ tesirinde, ananeviy medeniyet buhranğa oğrağan bir devirde kirip keldiler.
Bu ceryan Rusiyeniñ erkânına kirsetilgen diger musulman ülkelerine baqqanda, deyik, Özbekistanğa baqqanda, Qırımda biraz evelce ve bayağı kenişçe keçti.
Öz faaliyetini XX asırnıñ ilk yıllarında başlağan qırımtatar icatçıları tahsilni çetelde aldılar.
Olarnıñ pek çoqları kendi istidatlarını açıp olamadılar, olarnıñ taqdiri ğayet facialı oldı.
Lâkin olar qırımtatar medeniyetinin tarihında parlaq iz qaldırıp yetiştirdiler.
Ekinci nesilge mensüp icatçılar ise tahsilni Qırımda, esasen N.Samokişniñ studiyasında aldılar.
Kimersi icatçılar hatta kendi-kendine resim ögrendiler.
Olarnıñ taliyi de facialı oldı, olar da bütün halqnen beraber sürgün etildiler.

Cenkten evelki qırımtatar tasviriy sanatı sovet medeniyeti ve mefküresiniñ umumiy bir aqımında inkişaf etti.

Eserlerniñ mundericesini belgilegen sosialistik realizm, bir taraftan, yañı, daha belli olmağan ufuqlrnı açа, diger taraftan ise mecburiy resmiy yöneliş çerçivelerinen icatnı boğa edi.

Cenkten soñ onlarnen yıl devam etken çetin devir halqnıñ güzellikke ıntıluvını yoq etip olamadı, aksine, qırımtatar ressamları, heykeltraşlarınıñ yañı bir nesili yetişip çıqtı ki, olar özleriniñ tekrarlanmaz eserlerini yaratalar.

Teessüf ki, icatçılarımız bir yerde degiller, çeşit memleketlerde, çeşit şeherlerde yaşaylar.

Olarnıñ icadı tanılsa da, çoq yıllar devamında öz toprağı, öz halqı haqqında sanat vastasınen aytmaq imkânından mahrum ediler.

Atta bugünde bile Qırımdan tışta yaşağan bir çoq ressamlarımıznıñ icadı milliy medeniy ayniyetten ayrı halda şekillene.

Faqat qırımtatarlar Vatanğa qaytıp başlağanlarından soñ qırımtatar tasviriy sanatınıñ yañı, soñki yüz yıl içinde endi ekinci canlanuvı hususında laf yürütmek mümkün oldı.

Söz kelimi, 1990-ncı senelerniñ canlanuvı 1920-30-ncı senelerniñ canlanuvından keyfiyetçe farq ete.

Zaten, 1920-30-ncı senelerde «canlanuv» termininiñ özü qırımtatar medeniyeti içün şartlı bir tüs taşığanı halda (çünki medeniyetimiz milliy tamırlar, milliy sanat an aneleri esasında degil de, rus ve avropaca tesir neticesinde inkişaf ete edi).

90-ncı senelerniñ canlanuvı haqiqiy milliy negizge esaslanğanı haqqında ayta bilemiz.

Bu devirde sanatta sürgünlik, avdet mevzuları üstün tura; tuvğan yurtta deyerlik yoq etilgen milliy medeniy asabalıqnı ögrenmek imkânları doğa.

İçtimaiy anda yüz bergen haqiqiy inqilâp bediiy ifadeniñ yañı vastaları doğmasına alıp kele — sahte-patetik sosialistik realizm yerine yañı, qırımtatar sanatında körülmegen yönelişler (simvolizm, kalligrafik abstraktsionizm, milliy romantizm) keleler.

Bunıñnen birlikte menfiy cehetler de yoq degil, kimersi eserlerniñ siyasiyligi professsional seviyeni bastıra.

Şimdiki zamanda zemaneviy qırımtatar sanatında bir qaç yöneliş ayırılıp tura.

Olarnıñ arasında realizm yetekçi yer tuta.

Bu yöneliş Vatanğa qaytıp kelgen ve pek çoq yıllar devamında terennüm etip olamağan tuvğan topraqnıñ, tuvğan adamlarnıñ dülberligini sinirip, soñundan onı aks ettirmege tırışqan icatçılar içün özüne has tayanç noqtası sıfatında hizmet ete.

İşte, bizge faqat Qırım tabiatını, Qırım adamlarını köstergen peyzaj ve portret janrları da şu yönelişniñ baş janrları oldılar (ressamlar, grafiklerden S.Osmanov, N.Yaqubov, R.Netovkin, i.Şeyh-zade, i.Nafiyev ve digerleri).
Emiyeti cehetinden ekinci yerde turğan yöneliş — simvolizmdir.
Bu yöneliş qırımtatar tarihiniñ qocaman problemleri haqqında nasiatlarsız hikâye etmek imkânını bere.
Simvolizm yönelişinde icat etken ressamlar (ressamlardan M.Çurlu, R.Useinov, A.Baraş, E.İzzetov ve digerleri) tosat-tosat sathiylik ve dekorativizmniñ üslübiy usullarından faydalanalar.
Bum bazıda resim sızuvda professional mahirlik yetişmegeninen bağlı.
Meselâ, M.Çurlunıñ resimlerinde professional mahirlik yetişmese de, olarnıñ teren felsefiyligini kimse inkâr etip olamaz), kimerde ise bediiy ifade vastası olaraq añlı surette seçilip alınmasınen (R.Useinov) añlatmaq mümkün.
Yañı, daha doğrusı, endi çoqtan unutılıp, şimdi yañıdan canlanmaqta olğan icat çeşitleri cümlesine hattatlıq sanatı (A.Seit-Ametov) da kire.
Nihaet, milliy romantizm yönelişini A.Belâlov, E.Osmanova, tarihiy romantizm yönelişini yaş ressam R.Baliç küteler.
Bugünde-bugün qırımtatarlar özleriniñ icadiy imkânlarını kendi topraqlarında serbest açıp kostere bileler.
Bu hal ise — qırımtatar milliy medeniyeti muvafaqiyetnen inkişaf eteceginiñ reinidir.

QIRIMTATAR HALQINIÑ MANZARALI-AMELİY SANATI

3.1. İNKİŞAFNIÑ ESAS BASQIÇLARI, BİRİNCİ USTALAR

Qırımtatar halqınıñ manzaralı-ameliy sanatı XX asırnıñ başına barıp, yüz bergen inqirazğa baqmadan, umumen, yüksek professional seviyesi ve asırlıq ananelerini saqlap qaldı.
XIX asırnıñ soñlarından itibaren qırımtatar ustalarınıñ eşyaları eskilik mühlislerini, kollektsionerler, qırımşınas-alimlerniñ keniş dairesini qavrap alğan tedqiqatçılarnıñ diqqatını celp etkeni tesadüfiy degil edi.
Aveskârlıq kollektsiyalar ve cıymalarnıñ arasında ğayet populâr olğanları bu — belli qırımşınas A.A. Bertye-Delagard (Yalta) ve Aqmescitte Tavriya ilimler arhiv komissiyasınıñ kollektsiyaları, Svişçevniñ şahsiy gimnaziyasınıñ toplamı; Qırımdan tıştaki kollektsiyalardan ise Peterburg ve Moskva müzeyleriniñ bölükleri: Rusiye müzeyinde Millerniñ kollektsiyası ve Moskvada

sabıq Rumântsev müzeyinde — al-azırda Halqşınaslıq müzeyinde Yanjulnıñ kollektsiyası belli edi.

Bu kollektsiyalarnıñ esasını nağış ve toqumalar, qısmen, bediiy maden, quyumcılıq eşyaları teşkil ete ediler, episinden zayıf kiramet em de taş ve ağaç üstünde oyuv taqdim etilgen edi.

Bu al — tesadüf degil.

Kollektsiyalarda toplanğan eksponatlar XIX asırnıñ soñunda ve XX asırnıñ başında esnafçılıq istisalı saasında mevcut real vaziyetni aks ettire ediler.

1880-90 seneleri belli etnograf N. Haruzin tarafından ötkerilgen qırımtatar örnekleriniñ ilk tedqiqatları peyda oldılar.

1920-nci senelerde qırımtatar ameliy sanat çeşitlerini sistematik sürette toplav başlana.

Bağçasarayda Hansaray müzeyi halqnıñ maddiy medeniyetini ögrenüv merkezine çevirile.

Qırımtatar milliy esnaflarını ğayrıdan tiklev işine qırımtatar sanatşınası, müzeyşınas, ressam U. Bodaninskiy ğayet degerli isse qoştı, U. Bodaninskiy öz vaqtında Bağçasarayda Hansaray-müzeyiniñ müdiri oldı.

Memleket içün pek ağır vaqıtta o, halqnıñ medeniy baylığını saqlap qaluvda ciddiy iş başlay bildi.

Bodaninskiyniñ faaliyeti sayesinde, "Bağçasaray müzeyinde toplanğan ilmiy baylıqlar muntazam artmaqtalar", — 1924 senesi Qırımnı ziyaret etken akademik Kraçkovskiyniñ qaydı.

Müzey bediiy esnaflar, etnografiya ve arheologiya bölüklerinden, em de qırımtatar edebiyatı kitaphanesinden ibaret edi.

1925 senesi büyük arheologiya-etnografiya ekspeditsiyasına yolbaşçılıq yaptı, onıñ maqsadı qırımtatar medeniyeti ve sanatınıñ vaziyetini ögrenmek edi, onıñ ketişatında müzeyniñ kollektsiyasına qoşulğan unikal turmuş eşyaları toplandı.

1924 senesinden başlap 1929 senesine qadar ekspeditsiya Qırq-Azizler, Eski-Yurt, Eski Qırım, Çufut-Qale, Boykazak ve başqa yerlerni ögrenip çıqtı.

Bodaninskiy teşviqat ve ilmiy işlernen faal ögraşa — o, qırımtatar milliy sanatı boyunca pek çoq lektsiya oqudı, maddiy medeniyet tarihı boyunca bir sıra maqaleler derc ettirdi.

Onıñ areketleri sayesinde qırımtatar halqı sanatınıñ eksponatları (erkek ve qadın-qızlarnıñ urbaları, qaqmalı resimler, nağışlar) 1925 senesi Parijde ötkerilgen manzaralı sanat ve sanayı Halqara sergisine yollandı, mında olar kümüş medalnen taqdirlendiler (U. Bodaninskiyniñ malümatlarına köre, qırımtatar milliy nağışlarına tunç medal berilgen), soñra, 1927 senesi — Moskvağa Bütünittifaq sergisine yollanıldı.

Qırımtatar ustalarınıñ ustalığı cian miqyasında tanıldı".

Qırımtatar halq sanatını ögrenüv boyunca diger büyük merkez, Yaltada Buhara emiriniñ musadere olunğan sarayında yerleşken Şarq müzeyi oldı.
Müzeyniñ başı, İstanbulda, Beyrutta, Moskvada Şarqiy tiller institutında (1913-1914) keniş tasil alğan, yüksek bilgili mütehassıs, 1917 senesi Zıncırlı medreseniñ esasında teşkil olunğan (1917-1925 ss.) Meñli Geray han adına institutnıñ birinci rektorı, Şarq medeniyetini ve tarihını yahşı bilgen mütehassıs, Yaqub Kemal edi.
Soñra o, yaqalanıp (1934 s.), atıp öldürmek ükümi çıqarıldı.
Ya. Kemal qırımtatar ananeviy esnafları boyunca "Qırım hanlığında tsehlerniñ vesiqalı tarihı" adlı kitap yazdı.
Müzey cenübiy yalıboyu qırımtatar em de "öz vaqtında qırımtatarlarnıñ sanatına nasıldır tesir köstergen Şarq halqları" esnaflarınıñ eşyalarını ögrenüv, cıyuv, numayış etüv meselelerinen meşğül oldı.
Öz nevbetinde, Kezlev etnografiya müzeyi karaim ve çöl taraflı qırımtatarlarnıñ sanatını ögrenüv meselelerinen oğraştı.
Bu müzeyge Polina Yakovlevna Çepurina yolbaşçılıq yaptı.
P. Ya. Çepurinanıñ faaliyetini ayrıca qayd etmelidir.
Peterburg arheologiya institutınıñ mezunı Çepurina 1882 senesi Kiyevde doğdı, amma taqdir onıñ ömrüni Qırım ile bağladı.
O — Qırımnıñ ameliy sanatı boyunca pek çoq maqalelerniñ müellifi (196-201), tedqiqatçı-alim, Qırımda bediiy esnaf artelleriniñ teşkilâtçısıdır.
Maqaleleri sanatşınaslarnıñ şimdiki nesili içün de öz aktualligini coymadılar.
Qırımtatar esnaf icadiyatını ögrenmege sebep — ustalarnıñ özlerinen tanışuv ve qonuşuv oldı.
1917 senesi halq ustası, nağışçı, otuzlı Ayşe Mambetova ile tesadufiy körüşüv, onıñ işini közetüv turmuş sanatınıñ bu çeşitiniñ peyda oluv şaraitleri ve sebeplerini ögrenüv meselesine alıp keldiler".
1910 senesinden 1915 senesine qadar devirde Çepurina Qırımnıñ dağlı rayonınıñ bütün Şarqiy qısmını ve, qısmen, cenübiy yalıboyunıñ Kefe ve Sudaq taraflarını ögrenip çıqtı.
Cenübiy-şarq Qırımnıñ uzaq dağlı köylerinde (Ayserez, Arpat, Qapsihor ve ilâhre) tedqiqatçı "resimi, koloriti, tiküv ve toquma tehnikası ceetten acayip nushalar" elde etti.
Olarnıñ arasında İtaliya gemisi tasvirlengen Sudaq nağışı (HVII-HVIII asırlar), Köktebel nağışı ayat teregi tasvirlengen (XVIII asır).
Tedqiqatçı karaim nağışlarınıñ ögrenüvine de büyük emiyet berdi.

"İlmiy-tedqiqat işlerinen sıñırlanmaq mümkün degil.
İşbu örnekli materialnı istisalda işletmeli.
O, Şarq resimleri ğayet zayıf olğan çini-mayolik istisalına ve bizim sanayığa aqiqiy sanatnıñ taze aqımını kirsetir" — dey Çepurina.
Çoq yıllıq tedqiqiy işlerniñ neticesinde Çepurina, kelip çıquvını ve tarihiy inkişafını köstererek, qırımtatar örnekli tikişiniñ, bütün çeşitlerini, tikişlerniñ çeşitlerini tafsilâtlı ögrenip, episini yazıp aldı.
Qırımtatar sanatınıñ ilk tedqiqatçıları büyük sevgi ile toplağan müzey kollektsiyalarınıñ taqdirleri facialıdır.
1944 senesiniñ sürgünliginden soñ, Qırımda qırımtatarlar yaşağanınıñ şaatları olğan er angi maddiy şey yoq etilgen edi.
Taqdir eken, Bağçasaray Hansaray-müzeyiniñ, Yalta Devlet tarihiy-edebiy birleşken müzeyiniñ, Qırım Cumhuriyet ülkeşınaslıq müzeyiniñ unikal kollektsiyaları yoq etilmey, saqlanıp qaldılar.
1993-1995 seneleri Kiyevde, Aluşta, Yaltada; 1996 senesi Aqmescitte ve 2000 senesi Moskvada işbu saqlanıp qalğan nağış, basma ve kostümler kollektsiyaları birinci kere numayış etildiler.
Olarnıñ sırasına 5-6 yıl içinde Qırımtatar sanat müzeyiniñ hadimleri toplağan kollektsiyanı da qoşmaq mümkün.
Qırımtatar manzaralı-ameliy sanat eşyalarınıñ zengin kollektsiyalarına malik çetel müzeyleri sırasında — Rusiye etnografiya müzeyi (Sankt-Peterburg), Şarq halqlarınıñ rus müzeyi (Moskva), Rusiye tarihınıñ Devlet müzeyi (Moskva), Kreml tarihiy-mimarcılıq zapovedniginiñ Silâ müzeyi (Moskva), Berlin etnografiya müzeyi (Berlin), (GOHRAN) Qıymetli madenler müzeyi (Taşkent), Topqapu-saray müzeyi (İstanbul), Etnografiya müzeyi (Anqara), Halq sanatı müzeyi (Konstantsiya, Romaniya), şu cümleden Vena (Avstriya), Tula (Rusiye), Samarqand ve Buhara (Özbekistan) şeer müzeyleri barlar.
Asırnıñ başında ananeviy esnaflar ciddiy inqirazda bulundılar, onıñ sebebi — 1921-22 seneleri Qırımda mevcut içtimaiy-siyasiy vaziyet, yüz bergen büyük açlıqtır.
Esnafçılarnıñ sayısı birden eksildi.
Bu şaraitlerde halq hocalığını tiklev umumiy siyasetiniñ çerçivesinde ananeviy esnaflarnıñ tiklenüvi aktual mesele edi.
Eali ve ustalarnıñ arasında yarıqlandıruv, añlatuv işleri başlana.
Qırımda milliy esnaf sanayısınıñ merkezi Bağçasaray edi.
1920-nci yıllarda mında Şarq halqlarınıñ esnafsanayı tehnikumı açıldı, mında qırımtatarlardan ğayrı, qazantatarlar, astrahan tatarları, azerbaycanlar, özbekler, kavkazlılar (şu cümleden

Dağıstannıñ meşur Kubaçi köyünden) ve başqaları (cemi 22 millet vekilleri) tasil aldılar.
Tehnikumda dört oquv ustahanesi bar edi, bu — beş yıllıq oquv müddeti ile kilim toqumacılıq, nağış, himiya-boyacılıq, tahta işleri boyunca (stolâr) ustahaneler.
Tehnikumda aman-aman 140 talebe oquy ve 20-ge yaqın oca ve instruktor ders bere edi.
Mektepniñ maqsadı — "Şarqnıñ esnaf ve bediiy sanayısı boyunca evelki esnafçılarnıñ yerine ihtisaslı işçiler azırlamaq, (Qılavuzdan, 1929 s. Aqmescit, Qırım devlet neşriyatı s. 92), esnaf istisalını ratsionalleştirmek ve mehanizmleştirmektir.
1929-30-ncı oquv yıllarınıñ başında teh nikum, Bağçasarayda yeterlik oda olmaganı mana etilip, Kefege avuştırıldı, bu ise ahır-soñu onıñ qapaluvına alıp keldi.
30-ncı yıllarda Qırımda (Kezlev, Bağçasaray, Qarasuvbazar ve ilâhre) çeşit bediiy arteller meydanğa ketirile, olar, ekseriyet ananeviy mahsulat işlep çıqaruvnen meşgül olalar (nağış ve tikiş).
Bu artellerniñ episi eksportqa çalışqanlar.
1930 senesi Bağçasarayda qırımtatar milliy nağışınıñ "İlk adım" adlı birinci kooperativ arteli açıla.
Mında instruktor olaraq halq ustası İsmi Mansurskaya çalışa.
Amma qısqa vaqıttan soñ, (1932 s.) oqutqan hadimlerniñ sayısı yeterlik olmağanı sebebinden, toqumacılıq ustahaneleri qapatılıp, tek nağış ustahaneleri qala.
1930 senesi Kezlevde P. Çepurinanıñ yolbaşçılığında "Eski örnek" adlı meşur bediiy artel teşkil olundı.
1935 senesi mayıs 25-te Moskvada Şarq medeniyetleri devlet müzeyinde Çepurina toplağan materiallar ve artelde azırlanğan nümüneleri boyunca Qırım basmaları ve nağışlarınıñ sergisi açıldı.
Bağçasarayda "İleri" bediiy arteli meydanğa ketirildi, mında çölmekçilik sanatı ögretile edi.
Artelniñ ustaları şekli ve vazifesi boyunca çeşit suv savutları azırlaylar.
Olarnı qırımtatar nağışlarından alınğan ananeviy ösümlik örnekleri ile yaraştıralar.
Örnekniñ ifadeliligi onıñ qabarıq olğanından irişile edi (mında Ömer usta qullanğan orta asır qırımtatar relyefli mimarcılıq dekorı işletilgen).
Koloritte yeşil, sarı, qaverenkli tüsler üstünlik etkenler.
"İleri" arteliniñ amfora ve bardaqları Sankt-Peterburg, Aqmescit, Yalta, şu cümleden Qırımtatar sanatı müzeyiniñ kollektsiyalarında bizim künge qadar saqlanıp kelmekteler.

XX asır milliy manzaralı-ameliy sanat inkişafınıñ mürekkep basqıçlarınen qayd oluna.
Esnafçılıq, orta asırlarda olğanı kibi, XIX asırnıñ soñunda ve XX asırnıñ başında da, öz qanun ve qaideleri boyunca yaşağan, pekingen ve keniş sistemadan ibaret olğan.
Bir soy ihtisasnıñ ustaları tsehlerge birleşip, olarğa baş usta yolbaşçılıq yapqan.
Tsehniñ terkibine adiy ustalar, qalfalar, şegirtler kireler.
Tsehte pekingen iyerarhiya, oquv sisteması, ananeviy merasimler (usta unvanını berüv merasimi, tsehniñ memuriyetini saylav ve ilâhre merasimler) mevcut olğan.
Tseh ve onıñ azalarınıñ faaliyeti ustav boyunca qattı nezaret altında bulunğan.
XIV-XVII asırda çeçeklengen qırımtatar manzaralı-ameliy sanatı XIX asırnıñ soñunda ve XX asırnıñ başında bu çeçeklenüvniñ soñuna kele.
Amma biraz vaqıt keçken soñ o, sönip qaldı.
Bunıñ sebepleri çoq.
Obyektiv sebepler — ananeviy esnaflarnıñ XX asırnıñ başında qayd olunğan umumiy inqırazıdır, bu al ise cemiyette yüz bergen içtimaiy-iqtisadiy ve siyasiy deñişüvlernen, cemiyetniñ turmuş ve ananelerini bozğan Ğarbiy Avropa medeniyetiniñ kelip kirüvinen bağlıdır.
Sanayı ve fabrika istisalınıñ ucuzca ve çeşit mahsulatı esnaf eşyalarını bazardan sıqıp çıqalar.
Yüksek qıymetli olğan ananeviy örnek de öz körümini deñiiştire, oña başqa yerlerden kelgen pamuq basmalarınıñ, resimli tabaqlarnıñ örnekleri tesir eteler.
Örneklerge etraf müitten süjetli levhalar kirsetilip başlana.
Soñra, tabiiy ki, eşyanıñ şekil ve dekorativ süslenüvi arasındaki uyğunlıqnı bozğan Sovet devri ömrüniñ levhaları işletile.
Böyleliknen, asırnıñ başında suvuq silâ istisalı, taş ve ağaç üstünde oyuv kibi esnaflar deyerlik bütünley ğayıp olalar.
Qırımtatar milliy esnaflarınıñ merkezi olğan Bağçasarayda, başqa şeerlerde de "evelleri şeerde ğayet inkişaf etken esnaf istisalları pek tez sönip başlaylar, baqır savutları culâlav, atlar içün torba, quyumcılıq eşyaları çıqaruv toqtatıldı, sufyan ayaqqaplar istisalı umumen toqtatıldı".
Kirametçilik umumen ğayıp ola, bu sanat boyalanmağan, örneklenmegen adiy bardaqlar çıqaruv istasalına çevirile.
"Daa keçenlerde, — dep yaza P. V. Nikolskiy, — imperialistik centken evel, Bağçasaraynıñ esnafçılıq ve ticaret ömüri qaynar

çoqraq kibi edi, o, mında kelgen adamnı parlaq renkleri ve özgünligi ile ayrette qaldıra edi.
Tar soqaçıq güya davuşlarnen toldurılğan: doğru soqaqqa açılğan pencerelerinden, ustahanelerden eşitilgen tasırdı ve güdürdiler, satıcılarnıñ çağıruvları, yerlerini avuştırğan büyük aşhanelerde tatlılıqlar ve milliy yemekler taşıycılarnıñ yañğıravuq sadaları — bularnıñ epsi bütün bir gürültige çevirile edi...".
Buña baqmadan, XX asırnıñ başında tericilik istisalı ve teri, kiyizden eşyalar yasaluvı, qaqmalı baqır savutı ve quyumcılıq eşyalarınıñ istisalı, toqumacılıq, şu cümleden, "tsivilizatsiya degerlikleri" daa kelip yetişmegen uzaq rayonlarda saqlanıp qalğan evelki maqat ve nağış istisalı ğayıp olmağan edi.
Ananeler teregi, icadiy faaliyetlerini iç bir allar yıqıp olamağan, parmaqnen sayılacaq bir qaç professional ustalarnıñ sayesinde qurumadı.
Olarnıñ sırasına Amet Qalafatov (1860-1942 ss.) kire, o — silâ sanatkârı, quyumcı, qırımtatar örnekçi-ressamı, Qırımnıñ ameliy sanatında unikal şahıs olaraq bellidir.
Usta divar, basma resimleri içün, nağış, qaqma, neşriyat mahsulatı (kitap ve mecmua qapları içün) içün bediiy seviyeli özgün örnekler yarattı.
Qalafatov daa yaş ekende örnekler çızar, olar qırımtatar nağışçı qadın-qızlar arasında darqalır edi.
O, emek faaliyetini çilengir olıp başladı.
Kaqmacı, silâcı zenaatını menimsegen soñ, Qalafatov av tüfekleri, pıştavlar, pıçaqlar yasağan.
Qaqlamalarnen süslengen, altın qaqlamalarnen işlengen bu eşyalar bediiy tekmillikleri ile ayrette qaldırıp, büyük ihtiyacğa malik ediler.
Eñ taacipli yeri şu ki, usta endi 70 yaşını toldurıp bu işlerden çetleşken zamanda, onıñ örnekçi-ressam istidatı gayrıdan canlandı.
Qoluna tüşken bir tabaq kâgıtnıñ üstüne evelleri ştihel ile madenniñ üstünde sızğan soñra padişa raqısınen temizlep, şablonlarnen qaqıp çıqqan örneklerini qalem ile sızmağa tırıştı.
Böyleliknen, qart usta kene de örnek sanatına muracaat etti.
Qalafatov eki yıl içinde qalem, tuş, renksiz ve renkli qalemlernen sızılğan, üç yuzden ziyade örnekli kompozitsiya yarattı.
Avropa sanatından alınğan bazı bir yañı usullarnı kirsetti, meselâ, rakurstan (qısqa körüniş) faydalanuv, çeçekniñ dörtten üç qısmını tasvirlev (adeti-üzre musulman sanatında çeçekniñ yuqarıdan körünişi ya da köndelen kesilgen şekilde tasvirlene).
Qalafatovnıñ örnekleri, Anadolu ve İran sanatınıñ elementlerini işleterek, eski qırımtatar örnekleri esasında yaratılğanlar.

Amet Qalafatov Parijde (1925 s.) Bütüncian manzaralı-ameliy halq sanatı sergisinde, Moskvada (1939 s.) Bütünittifaq sergisinde ve, şu cümleden, Qırım bediiy sergilerinde (1937-1938) iştirak etti.
1930-ncı yıllar onıñ icadında ğayet semereli oldılar.
Qalafatov yaratqan örneklerden Qırımda aveskâr ressamlar, artellerniñ ustaları, toqumacılar, evde çalışqan nağışçı qadınlar keniş faydalandılar.
1940 senesi, 80 yaşındaki Qalafatov Qırım ASSR Ressamları birligine qabul etildi, oña "Qırım halq örnekçisi" unvanı berildi.
Ustanıñ yaratqan örnek kompozitsiyaları al-azırda Rusiye etnografiya müzeyinde (sabıq SSSR halqlarınıñ etnografiya müzeyi), Qırım Cumhuriyet ülkeşınaslıq müzeyinde, Yaltada birleşken tarih-edebiyat müzeyinde (88, s. 29), Aqmescitte Cumhuriyet qırımtatar sanatı müzeyinde, ciannıñ — Parij, London, Pekin, Moskva, Peterburg — iri müzeylerinde saqlanmaqtalar.
Qırımtatar örneklerini pek yahşı bilgen nağışçı-usta Adaviye Efendiyeva (1879-1944) edi.
O, Kezlevde doğdı.
Örnek yaratuv ustalığınıñ sırlarını öz qartanası, istidatlı ve çeber ustadan ögrendi.
Adaviyeniñ babası yaşağan evniñ bütün donatması onıñ çeber qollarınen yaratılğan edi.
Adaviye 4 yaşında ekende qartanasından onıñ zenaatınıñ bütün sırlarını ögrenip başladı, yavaş-yavaş toqumacılıq ve nağış sırlarını da menimsedi.
Qız 12 yaşında ekende kergef başına oturdı.
Qızı 16 yaşını toldurğanda babası oña toqumacılıq tezyasını alıp berdi ve oña bu zenaatnı ögretecek ustanı davet etti.
Babası halq sanatına yüksek qıymet keserek, qızını oqutmaq içün aqça qızğanmadı.
Adaviye, nağış ve toqumacılıq tehnikasını mükemmel menimsegen soñ, acayip sanat eserleri yaratıp başladı.
1928 senesi Kezlev müzeyiniñ ülkeşınaslıq tögeregi onı milliy nağış ocası olaraq işke davet etti.
1930 senesi artelge işke kirdi, soñra "Eski örnek" artelinde nağış ögreticisi vazifesinde çalıştı.
Efendiyeva istisal içün Qırımnıñ çöl tarafına ait qırımtatar örnek sanatını aks ettirgen 200-den ziyade örnek resimlerini azırladı.
Efendiyevanıñ resimleri ilk olaraq 1935 senesi Moskvada ötkerilgen sergide numayış etildiler, soñra I Bütünrusiye tasviriy sanat aveskârlarınıñ sergisinde de taqdim etildi.

1930-1937 seneleri Efendiyeva Qırımnıñ bütün artelleri faydalanğan yüzlernen örnek kompozitsiyalarını yarattı.
Efendiyevanıñ resimleri boyunca eksport mahsulatı işep çıqıldı.
Efendiyevanıñ örnekleri işletilgen tikicilik eşyaları ve nağışlar Avropa ve Amerikada numayış etildiler.
Efendiyevanıñ icadına has çizgiler, bu — resimniñ açıqlığı, kompozitsiyanıñ özüne haslığı — bunı "Dil-Puş" (1930) yelpaze içün nağış eskiziniñ misalinde közetmek mümkün.
Resim grafikanıñ açıqlığı, nazik şekillerniñ vecizligi ve simmetriyası ile ayırılıp tura.
Eskiz bardaqtaki çeçek klassik kompozitsiyasına üslüpleştirilgen.
Bardaq gügümni añdıra, çekek ise — ince saplı iri, dülber ğonce.
Ğonceniñ etrafında, suv üstündeki tögerekler kibi, dekorativ elementler — alqalar, ğonce ve kertikli yapraqlarnı eki tarafından sarıp alğan yarımay şekilleri yerleşkenler.
% Resim seyircini şekilniñ temizliği ve sadeliginen meftün ete.
"Menim örneklerim — menim fikirlerimdir" — dep ayta turğan A. Efendiyeva özüniñ kompozitsiyaları aqqında.
Efendiyeva 1944 senesi uzaq sürgünlik yoluna dayanalmay, Samarqand civarında vefat etti.
Belli qırımtatar dramaturgı ve cemaat erbabı Seid-Abdulla Özenbaşlı (1867-1924), zamandaşlarınıñ aytqanına köre, çeber, eski nağış ustalarından biri olğan.
Bundan da ğayrı, S. Özenbaşlı acayip çalğıcı ve şair edi.
Teessüf ki, ustanıñ örnekli tikiş istidatı aqqında bizge başqa bir şey belli degil.
O, 1924 senesi vefat etti.
Mezkür işte adı añılğan, qırımtatar kitap naşirciliginiñ "atası" İlyas-mırza Borağanskiy de acayip örnekçi edi.
Toqumacılıq ve qırımtatar ananeviy nağışı boyunca belli mütehassıs Zuleyha Bekirova ananeviy qırımtatar esnaflarını tiklev işinde büyük rol oynadı.
Z. Bekirova 1913 senesi Tavriya guberniyasınıñ Perekop uyezdindeki Mollalar köyünde doğdı.
Tatar mektebini bitirgen soñ, soyları Adaviye Efendiyevanıñ yanına Kezlevge keldi ve "Eski örnek" arteline işke kirdi.
Mında 1930 senesinden 1932 senesine qadar A. Efendiyevadan ğayrı, çeber usta K. Ya. Rıbalskaya da oña ustazlıq yaptılar.
O, 1932-36 seneleri yollanma boyunca Moskvada bediiy-sanayı institutında tasil aldı.
% 1936 senesi tehnikumnı bitirgen soñ 1940 senesine qadar Moskva bediy sanayi institutında çalıştı.

Z. Bekirova Qazahistan, Turkmenistan, Şimaliy Ösetiya ve sabıq SSSR cumhuriyetleriniñ kilim toqumacılıq istisalı içün milliy örneklerniñ eskizlerini işlep çıqtı.
Olarnıñ arasında — Nyu-Yorkta (1939 s.) ötkerilgen Bütüncian sergisine toqulğan "Develer" tüklü kilim; "Ösetiya" (1951 s.) tüylü kilim bellidir.
İttifaq cumhuriyetleriniñ ustahane ve fabrikaları içün eskizler yapar eken, Bekirova olarnıñ milliy örneklerini tafsilâtlı ögrenir edi.
Bu maqsat ile o, Orta Asiya ve Qazahistanda ekspeditsiyanen bulundı.
1940-1948 seneleri Bekirova Moskvada ameliy ve manzaralı sanat institutında tasil aldı.
Mında o, V.S. Kondratyev ve B.Yu. Lange kibi ocalarnıñ qolunda oqudı.
İnstitutnı bitirgen soñ, 1948-1968 seneleri Bekirova Moskvada bediiy-sanayı tehnikumında ihtisaslı fenler boyunca oca olaraq çalıştı, ilmiy işnen (Turkmenistanda kilim toqumacılıqnıñ tedqiqatı) ve ressamlıq işlerinen meşğül oldı.
1937 senesinden itibaren 3. Bekirova bütünittifaq ve halqara sergilerde iştirak etti, şu cümleden: Nyü-Yorkta (1939 s.), Kyivde (1939 s.).
Onıñ işleri Qırım, Moskva, Sankt-Peterburg, Saransk, Aşhabadnıñ müzey kollektsiyalarında saqlanmaqtalar.
Aqlı raatlıqqa çıqqan soñ, Bekirova öz ömrüni gobelen sanatına bağışladı.
Usta "Baar kele", "Emek", "Aydınlanuv", "Küz", "Gençlik", "Salüt", "Ay ile natürmort" adlı gobelen kompozitsiyalarını yarattı.
1990 senesi 3. Bekirova Qırımtatar medeniyetini ğayrıdan tiklev boyunca Koordinatsion merkeziniñ daveti ile Moskvadan Aqmescitke keldi, mında o, kurslarğa yolbaşçılıq yapıp, qızlarğa qırımtatar kilim toqumacılıq ve nağış sanatını ögretti.
Soñki yıllarda Bekirova ğayrıdan canlanayatqan qırımtatar tüklü kilim toqumacılıqnıñ örnek mevzuları ve kompozitsiyalarını işlep çıquv meselesi üzerinde çalıştı.
1998 senesi Aqmescitte Qırımtatar sanat müzeyi Qırım etnografiya müzeyinen birlikte Z. Bekirovanıñ 85 yıllığına bağışlanğan şahsiy sergisini teşkil etti.
Zuleyha Bekirova 1999 senesi Moskvada vefat etti.

Esma Mansurskaya aqqında tafsilâtlı malümatlar yoq.
Bizim malümatlarğa köre, o, soyadına köre belli qırımtatar dvorân qabilesinden ola.

Bağçasarayda "İlk adım" adlı 1-nci kooperativ artelinde instruktor olıp çalışqan, örnek ve tikiş tehnikasını yahşı bilgen.
1930 senesi Qırımda sanayı kooperativleri tarafından yañı açılayatqan nağış-toqumacılıq artelleri içün Mansurskayanıñ yardımı ile instruktor-tehnikler azırlağan birinci kurslar teşkilâtlandırıldı.
Kurslar üç ay devam etip, ihtisaslı mütehassıslar azırlanğan.
Qırımda milliy manzaralı-ameliy sanatnı sarıp alğan inqıraz (XX asırnıñ başında) neticede esnaf istisalınıñ zayıflaşuvına alıp keldi.
İhtimal, bu inqiraz keçip de keter edi, amma soñra halqnıñ özüniñ taqdiri faciağa çevirildi.
1944 senesi qırımtatarlarnıñ birini qaldırmayıp Qırımdan sürgün etkenleri, halq icadiyatı ananelerini ve onıñ yutuqlarınıñ deyerlik ğayıp olunmasına sebep oldı.
Sabıq SSSRniñ çeşit regionlarına sepilgen qırımtatarlar, ükümetniñ olarğa nisbeten er ceetten tazıyığına baqmadan, ameliy sanat eşyalarını hatırlatqan, degerliklerge çevirildiler.
Qırımda doğğan qırımtatar halqınıñ üyken nesili halqnıñ asırlıq ananelerinde östi ve terbiye aldılar, olar öz ecdatlarınıñ turmuş medeniyeti, ömür tarzı ve ananeleri aqqında hatıranı özlerinen taşıdılar, üyken nesil qırımtatar halqı sanatınıñ bazı çeşitlerini, meselâ, kilim toqumacılıq (Özbekistanda Palvantaş qasabası), nağış ananelerini saqlap qaluvda büyük rol oynadı.
Qırımda doğğan nesil sürgünlikte halqnıñ turmuş ve medeniyet ananelerini saqlap qalmağa tırıştı.
Qırımğa, özlerine qaytmaq qısmet olmağan eski ustalarnıñ, olardan ananeviy esnaflarnı ögrengen balaları, şegirtleri qaytıp kelmekteler.
Şu cumleden, quyumcılıq sanatını Ayder Asanov, baba-bala İzzet ve Enver Ablayevler tiklemekteler; Asan Galimov qaqlamanen oğraşa; kiramet ve ufaq plastika ile Fevzi Seit-Halilov, Abdül Seit-Ametov, Rustem Yaqubov, Rustem Skibin, Şamil İlyasov, Mamut Çurlu ve başqaları meşğüller, taşpıçuv sanatını — Ayder Aliyev, İlmi Ametov; tüklü kilim toqumacılıq işlerini — Zeynep Musayeva, Gülnara Asanova, Reyan ve Ediye Bekirovalar, kilim toqumacılıqnı — Arzı Patel, Mamut Çurlu, Sabriye Eyupova ve başqaları tiklemekteler; altın suvlu ve örnekli tikişnen Elmira Muratova, Elvira Osmanova, Elmira Çalbaşeva, Tamara Klüçkina ve Ayşe Osmanova meşğüller.
Qırımtatar milliy manzaralı-ameliy sanatınıñ başqa çeşitleri maddiy sebeplerge köre em de Qırımda mütehassıslar olmağanından, bugünde-bugün daa tiklenmeyler.
Türkiye, Almaniya, Romaniya, Gollandiya ve AQŞta yaşağan qırımtatar diasporası, em de Türkiye ve Ukrainanıñ devlet ve

cemaat teşkilâtları manzaralı-ameliy sanatınıñ esas çeşitlerini ğayrıdan tiklev işinde büyük yardımda bulunmaqtalar.
Bugünde-bugün Aqmescit, Qarasuvbazar, Bağçasaray, Kezlev şeerleri, Kokköz, Taraqtaş, Bağay köyleri — Qırımda milliy manzaralı-ameliy sanat merkezleridir.
Yarımasırlıq sürgünlikten qaytayatqan qırımtatar halqı bugünde-bugün tuvğan topraqlarında öz tillerini, medeniyetlerini tiklev ceryanında misilsiz qıyınlıqlarnı yeñmekteler.
Özgün sanatını saqlağan halq onı kelecek nesillerge miras etip qaldırmağa tırışa.
Qırımtatar halqınıñ maddiy medeniyetine ait yadikârlıqlarnı toplav ve saqlavına, manzaralı-ameliy sanat eşyalarını toplav işine büyük emiyet berilmekte.
Bu maqsatnen Qırım Cumhuriyet qırımtatar sanatı müzeyi meydanğa ketirildi.
Müzeyni teşkil etüv tarihı 1992 senesinden başlandı.
Qırımtatar milliy sanatınıñ degerlikleri keniş kölemli ve acele sürette toplanmalı, olarnı saqlav meselelerinen oğraşılmasa, tez arada toplamağa da, saqlamağa da şey qalmaycaq.
Vaqıt elden qaçırılacaq.
Bundan itibaren çeşit vaqıtlarda yarımadadan alıp ketilgen milliy maddiy medeniyet ve sanat eserlerini ve eşyalarını kene de Qırımğa qaytaruv işine ayrıca diqqat ayırılmaqta.
Orta Asiya memleketlerinde, Romaniya, Bulğaristan ve Türkiyede qırımtatarlar toplu yaşağan yerlerde qırımtatar diasporasınıñ vekillerinen birlikte ekspeditsiya işçleri alıp barıldı ve ileride de böyle işler alıp barmaq közde tutula.
Qırımdan tışta yaşağan qırımtatarlar, Qırımda müzey teşkil olğanını bilgen soñ, olarnıñ ecdatları Qırımdan alıp ketken ve şimdi qorantalarında yadikârlıqqa çevirilgen şeylerni öz teşebbüsleri ile muracaat etip, müzeyge bermek istegini bildireler.
Meselâ, 1998 senesi Romaniyada yaşagan qırımtatarlarnıñ delegatsiyası Qırımda ziyaretnen bulunganda, qırımtatar manzaralı-ameliy sanat eşyalarınıñ kollektsiyasını müzeyge taqdim ettiler.
1999 senesi dekabr ayında müzey Konstantsiyadan 1850-1950 seneleri içinde Qırımda ve Dobrucada yaşagan qırımtatar ustaları tarafından işlengen 56 nağış aldı, bu kollektsiyanı Kemal Müsret toplağan.
1999 senesi Qırım iliminde ilk olaraq, Dobruca (Konstantsa, Rumıniya) qırımtatarlar toplu yaşagan yerlerge ekspeditsiya ötkerildi, onı Cumhuriyet qırımtatar sanatı müzeyinen birlikte Romaniyanıñ Demokratik Türk-tatar birligi teşkilâtlandırdı.

Çoq sayılı qırımtatar diasporası yaşagan Konstantsa (Romaniya) şeerinde Halq sanatı müzeyiniñ fondlarında qırımtatar ameliy sanat eşyalarınıñ (küpeler, gerdanlıqlar, quşaqlar, baş ziynetleri, urbalar, altın tikiş, nağışlar) unikal kollektsiyası saqlanğan.
Müzeyniñ fondlarında XVIII asırnıñ soñlarına ve XX asırnıñ başlarına ait qırımtatar manzaralı-ameliy sanatnıñ 2500-den ziyade nushası saqlanmaqta.
Müzeyniñ yanında restavratsiya işlerinen oğraşqan ustahane çalışmaqta.
Müzeyniñ hazinehanesi eñ zemaneviy donatmalarnen teminlengen.
Bazı esnaflarnıñ ananeleri (eñ evelâ kilim toqumacılıq ve nağış) romaniyalı qırımtatarlarnıñ arasında alâ daa kütülmekteler.
Teessüf ki, sovet devirinde qırımtatar sanatı eserleriniñ ekseri qısımı ğayıp etildi ve coyuldı, bundan itibaren, Cumhuriyet qırımtatar sanatı müzeyiniñ fondlarında tek biñge yaqın unikal nusha mevcut.
Olarnıñ da çoqusı Qırımdan tışta toplanıldı.

3.2. BEDİİY MADEN VE QUYUMCILIQ SANATI

Maden, aqlı olaraq, manzaralı-ameliy sanatınıñ klassik materialı sayıla.
Savut-saba, merasim ve turmuş çanaq-çölmek, silâ eşyaları, quyumcılıq eşyalarını yasavda onıñ yeri ayrıca olğan.
Esnaf inkişaf etip başlağandan berli qırımtatarlarda da madenni bediiy işlevniñ öz ananeleri ve qazançları olğan.
Qırımtatar ustaları yasağan eşyalar şekillerniñ çeşitleri ve özgünligi, işniñ yüksek keyfiyetile ayrılıp turğanlar em de olar ekseriyet eksport mahsullar olaraq şarq ve ğarp memleketlerge tüşkenler.
Şeerlerniñ çoqlaşuvı, madenden işlengen eşyalarnıñ inkişafına siltem berdi.
Qırımdaki maden külçeleri, em de başqa yerlerden alıp kelingen büyük miqdardaki baqır külçe ve başqa renkli madenler buña yardım ettiler.

"Bu sanat ne qadar darqağanı aqqında, şekillengen böyle detallerge baqıp aytmaq mümkün, bu — qapı aşıq-petilleri, örnekli qalaylanğan ve yapıştırılğan baqır ziynetler, kesilgen ince örnekli sarı baqır kilitler, demir parmaqlıqlar — olarnı şimdi de Qarasuvbazar, Kezlev ya da Bağçasaraynıñ eski evlerinde rastketirmek mümkün.

Şu cümleden, çoyun, baqır qandiller, çıraq ve fenerlerni, meselâ, "Mihari-Suleyman" büyük panikadilosı, Bağçasaraynıñ Hansaray camisindeki Solomon çırağı ya da Kezlevniñ Şukurla-Efendi camisindeki fenerni qayd etmemek mümkün degil".
XVII asırnıñ ortalarında Qırımda bulunğan türk seyaatçısı E.Çelebi Çoyunçi (Şimdi Urojaynoye köyü, Aqmescit rayonı) köyüni böyle tasvirley: "Balha, Buhara, Samarqand, Luristan, Multanda meşur tökme demir qazanlar yasaylar; olarğa kerek külçe Qırım memleketinde, Çadır-Dağda qazıla".
Qırımda bu esnaf inkişaf etken merkezler Qarasuvbazar, Bağçasaray edi.
Rus seyaatçısı Kondaraki, XIX asırda bu şeerlerni ziyaret etkende şunı qayd etti ki, esnafçılar arasında eñ zenginleri qılıç, tüfek, pıçaq ve baqır savut yasağan soyları eken.

Esnaf tsehleri tar ihtisaslıqqa qattı riayet eter ediler.
Böylece, tüfekçiler, çilengirler, baqırcılar ve qalaycılar kibi zenaatlarnı ayıra turğanlar.
İşletilgen materiallarnıñ tabiiy hususiyetlerini bilüv qırımtatar ustalarına onı ğayrıdan işlevde eñ kelişken usullardan faydalanmağa imkân bere, em de onıñ özünde gizlengen iqtidar ve estetik imkânlarını da kenişçe açmağa imkân bere edi.
Maden eşyanıñ şekil ve etraf çevresiniñ ifadeligi işletilgen dekorativ vastaları ile, üstü çeşit-türlü işletilgeni ile arttırıla edi.
Qırımtatar eşyaları öz vazifeleri ve şekilleri boyunca çeşit-türlüdir: lengerler, tekne, tabaq, tepsi, çanaq, filcan, qade, meşrebe, tava, sılapçı, legen, manğal, saan, sini ve ilâhre.

Keniş darqalğan eşyalardan biri, büyük suv savutı — gügümlerdir.
Gügümler Qırımnıñ dağ rayonlarınıñ sakinleri çoq faydalanğan savutıdır.
Gügümlerniñ tübü keñ ve qaviy ola, onı omuzlarğa yerleştirmek içün sapı pek oñaytlı edi.
Gügümniñ şekili kesilgen konusnı añdıra, mıtlaqa yüksek qapağı ola edi.
Şahsiy ve müzey kollektsiyalarında pek çoq gügüm toplanğan.
Gügümler ekseriyet quş, balıq (postvizantiya tesiri) selbi ve çeçekler tasvirlengen kompozitsiyalar qaqmalı örneklernen süslendirilgenler.
Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyiniñ fondlarında abdest almaq içün acayip savutlar saqlanmaqta, qumanlar (qapaqlı, uzun sümekli ve bükülgen saplı) baqır ya da qalaydan yasalğan.

Sarı altın tüsteki qalaylı eşyalar, temiz baqırnıñ hususiyetlerini saqlayaraq, pek qaviy ola turğanlar.
Bu soy madenden çoqusı qave degirmenleri, cezveler, yıbrıqlar azırlay ediler.
İıbrıq armut şeklindeki türk stakanını añdıra.
Böyle şekildeki savutnıñ içindeki şingenlik çoq vaqıtqace suvumay ve öz dadını saqlap qala.
Sinilerniñ şekli ve dekorı da çeşit-türlü: oval, dörtköşe, qıyıştırılğan köşeli, dos-doğru çetli ya da tögereklengen.

"Meryem-ana qazanı" savutınıñ kelip çıquvı Qırımnıñ yalıboyu ve dağlı qırımtatarlarnıñ hristian keçmişinen ve İsa peygamberniñ anası — Meryemniñ adınen baglıdır.
Bu savut loqsalarğa aş-suv taşımaq içün qullanılğan.
Bu savut alçaq tsilindr şekilinde olıp, çetleri qaytarılğan, özü de ösümlik ve geometrik şekildeki qaqmalarnen, ve qoruyıcı temsillernen süslendirilgen.
Qırımtatar tarihı ve medeniyetiniñ belli tedqiqatçısı Refat Qurtiyev savutlarnıñ birinde analıqnı qoruyıcı, qadimiy türk allası Umaynıñ adını açıqlay bildi.
Qırımtatarlarnıñ ziyade sevgen materialı qızıl baqır edi.
Ondan aşhane savut-sabaları, sofra donatuv eşyaları, yarıqlatuv kedikleri, amam savutları ve saire eşyalar azırlay ediler.
Baqır sıcaqnı yahşı keçirgeni içün, ondan çeşit türlü qazanlar yapıp, içlerini, bazıda tışlarını da qalalay ediler.
Savutnı yerge qaqılğan uzun qazıqlar üstünde qalaylağanlar.
Qırımtatarlar turmuş ve merasim adetlerini kütüvde qullanğan baqır ya da qalaylı savutlar pek oñaytlı, temiz em de ealiniñ aşağı ve orta tabaqaları içün fiyatı ceetten pek kelişken edi.
% Tatar aristokratiyası ve asılzadeler kümüş eşyalardan faydalana turğanlar.
% Qırımtatarlarnıñ medenden yasalğan savutları özleriniñ funktsionalligi ve dülber tışqı körünişinen ayırılıp tura ediler.
Örnekli qaqma, basma resim ve oymalı örnek ananeviy usullarnen yapıla edi.
Zengin örnekli savutlar interyerni yaraştırmaq içün hızmet eterek, onıñ saibiniñ eyiallığını bildirir edi.
Maden tabaq üstünde yapılğan çekanka — qaqma resim culâlavnıñ eñ mürekkep usulı sayıla, çünki bu usulnen çalışqan vaqıtta resim, onıñ relyefi ve fakturasını bivasta iş ceryanında yaratmalı.
Örnek küçük çöküç ve mahsus qalem vastası ile yapıla.
Çoqusı qaqma resim oymalı resimnen süslendirile.

Oymalı resimlerniñ esasını üçköşelikler, romblar, tögerekler teşkil etip, sinilerniñ çetlerini, küçük bardaçıqlarnıñ kenarlarını yaraştıra, olarğa ayrıca güzellik bağışlay ediler.
Çilterli oyma yarıqta pek yarışıqlı, körümli ola, şunıñ içün de onı yarıqlatuv kediklerinde — qandil, şamdanlarnı süslendirüvde işlete ediler.
Türk seyaatçısı Evliya Çelebi, qırımtatar dürbesiniñ içindeki donatmalarnı qayd eterek, eyecan ile tarifley: "Er bir... qubbe sanki dünya devirilgen yer.
Bu — yüz türlü qandil, lüle (çubuq), altın ve kümüş şamdanlarnen yaraştırılğan qubbeler".

Madenni bediiy işlevde keniş darqağan usullarından biri gravirovka.
Oyma resimdir, açıq ve ince çızıqlı resim yaqın mesafeden yahşı körüngeni sebebinden, basma resimlernen savut-saba ve quyumcılıq eşyaları yaraştırıla turğan.
Aşhane savutları arasında hususan siniler ayrıca örneklengenler.
Kilim ve minderlerniñ üstünde oturmağa alışqan qırımtatarlar açılğan dörtayaqlıqqa siniler yerleştirip, olarnı massa yerine qullanır ediler.
Savat (qarartma) tehnikası kümüş eşyalarnıñ tegiz ve resimli üstlerine ayrıca aenk bere edi.
Qarartılğan eşya tınıq parıldayaraq, oña ayrıca güzellik, tamlıq bağışlay.
Cumhuriyet qırımtatar sanatı müzeyiniñ fondlarında bu tehnika ile süslendirilgen bir qaç eksponat mevcut.
Olarnıñ arasında — zem-zem suvu içün savutlar toplamı bar.
Toplam sini ve eki filcandan ibarettir.
Eşyalarnıñ küçükligi ve olarnıñ şekilleri, üstleri basma resim, qarartuvlarnen süslengeni, savutlarnıñ tantanalı, merasimli vazifelerini qayd eteler.

Kertme tehnikası XVII-XVIII asırlarda eşyalarnı manzaralı culâlavda keniş qullanılğan usul edi, ayrı bir nushalarda ise XX asırnıñ başına qadar işletilgen.
Kertme sanatı o derecede kenişlegen edi ki, altın ve kümüş telçikler ile evde qullanılğan er şey (meselâ, ayaqqap kiymek içün qaşıqqa barğance) yaraştırılğan.
Bağçasaray tarihiy-medeniy müzey-qoruğınıñ fondlarında saplı büyük şamdanlar saqlanmaqta.
Olar kertme tehnikası ile aynurlı ösümlik örneklerinen yaraştırılğan olıp, özleriniñ qocamanlığını yoq etip, acayip yengillik asıl eteler.

Kertme tehnikası ile ğayet zengin ve inceliknen yaraştırılğan eşyalarnıñ arasında silâ eşyaları — pıçaqlar, qılıçlar, tüfek qundaqlarını qayd etmeli, olarnı büyük partiyalar ile Rusiye, Poloniya, Frantsiya, Kavkazğa alıp kete ediler.
Tüfekçilik saasınıñ çeçeklenüvi ile renkli madenlerni altın ve kümüşnen qaplav sanatı bağlıdır, bu ise eşyanıñ bediiy qıymetini arttıra.
Altın künesuv vastasınen qaplana, ya da madenniñ üstüne ince yaldızlı altın tabaçıqlar yapıştırıla turğan.
Esnaflar bu tehnikanı öyle ustalıqnen menimsegen ediler ki, olar yapqan eşyalarnı kerçek de altın ve kümüş şeylerden ayırmaq qıyın ola edi.
Qırımtatarlarnıñ silâ sanatı — halqnıñ tarihı ve medeniyetinde eñ parlaq ve ayrıca bir saifesidir.
Sıq-sıq olğan cenkler, hanlıqnıñ sıñırlarında toqtamağan çarpışmalar silâcılıqnıñ inkişaf etmesine yardımcı oldılar.
Silâ esnafı qırımtatarlarnıñ ömür tarzınen de sıqı bağlıdır.
Atqa minmek, silâdan faydalanmaq kibi hususiyetler balalarğa yaşlıqtan ögretile edi.
Yahşı at ve zengin silâ — erkek adamnıñ menliginden delâlet berip, onıñ ömür qazançlarını belgiley ediler.
Saray resmiy merasimler — çetelli elçilerni qarşılav, ordularnı körüv, avğa çıquv — ötkergende olarnıñ silânen yaraştırıluvına büyük emiyet berilgen.
Silâ esnafçılığı hususan şeerlerde inkişaf etken.
Ebet, bu saada Bagçasaray ve Qarasuvbazar meşur ediler, bu şeerler qadimiy zamanlardan berli hanlıqnıñ iqtisadiy ve esnaf merkezleri ediler.

Qırımtatarlarnıñ "beyaz silâ" dep adlandırılğan suvuq silâları büyük şan-şüret qazandı.
Pıçaq, qama, hancerler bütün Şarqta şüret qazanğanlarından ğayrı, bu silânı Moskva da satın ala edi; bu malnıñ ticaret partiyaları bir yılda 400 biñ nushağa bara edi.
Qırımtatarlarnıñ beyaz silâsına, eñ evelâ onıñ qaviyligi ve demirleriniñ dülber şekline yüksek qıymet kesilgen.
Lâkin silâ mühlisleriniñ diqqatını onıñ yaraşıqlığı da celp etken.
Sapları morj kemigi ve qazıqtişlerinden qaqlamalarle süslendirilgen, eşyanıñ demirleri ise — altın ve kümüş kertmeler ile yaraştırılğan.
Böyle eşyalar Avropada, ekseriyet Frantsiyada satıla edi.
İstanbulda ise olarğa oşatıp sahte eşyalarnıñ istisalı teşkil olunğan, bu eşyalarnıñ üstüne Qarasuvbazar ve Bağçasaray

ustalarınıñ tamğalarını basqan soñ, olarnıñ fiyatı keskin köterile edi.
Eşyalarnıñ demir qısmı meşur damassk bolatından yasala edi.
Cumhuriyet qırımtatar sanatı müzeyiniñ fondlarında saqlanılğan pıçaq — özünde em vazife em estetik keyfiyetlerini birleştirgen qırımtatar silâsınıñ aydın misalidir.
Pıçaqnıñ ince, nazik şekli bar, sapı da, demiri de basma resim ve qarartmalarnen süslendirilgen.
Eşya deşetli silâ olaraq degil de, milliy kostümni yaraştıracaq bir qısmı, ya da milliy turmuşnıñ bir yaraşığı olaraq qabul etile.
Teessüf ki, qırımtatarlarnıñ zemaneviy turmuşında, qırımtatar silâcıları yasağan eşyalarnı tapmaq deerlik mümkün degil.
Dissertatsiyanıñ müellifi avcı-çobanlar qullanğan pıçaqnı tapmağa nail oldı.
Onı demirci Ayyar Cemaleddin oğlu (1926 senesi Küçük-Özen köyünde doğğan) yasağan.
Pıçaq çüy şeklinde olıp, damassk bolatına oşağan bağçasaray bolatından yapılğan.
Demiri sapına kirsetilip, tunç "qaş" vastasınen pekitilgen.
Onıñ üstü yıltırağance tegizlenip, örnekli kertiklernen yaraştırılğan.
Sapnıñ yuqarı qısmı eki qulağı olğan üslüpleştirilgen baş şekilinde, bu soy pıçaqlar qulaqları qara olğanı içün "qaraqulaq" adını aldılar.
% Qaraqulaqlarnı esasen odaman çobanlar taşığanlar.
Qırımnıñ cenübiy yalıboyu tatarları arasında sapı çızma şekilinde yasalğan "çızma" adlı pıçaqlar da qullanılğan.
Pıçaqlarnıñ sapları boynuz, kemik, bazıda bütün bir tunç parçasından, ya da Afrikadan ketirilgen fil kemiginden yasala edi.
Demirlerniñ ucları qayırılğan qırımtatar qılıçları Qırımdan uzaqlarda da belli ediler.
Qılıçnıñ yengilligi, em de parlav, kesüv, sançuv darbelerini birleştirgen cenkâver qılıçqa ağır hancerge nisbeten üstünlik berile edi.
Qırımtatar askeri qoşma silâsı olaraq uzun ve keñ baltalar — "ay baltalar" qullana edi.
Olar yarımay şeklinde olıp, örnek ve yazılar ile qaplana edi.
Bazıda bu baltalar eki ağızlı ola edi.
Qırımda ateş açıcı çeşit silâlar da azırlay ediler.
Bağçasarayda onlarnen tüfek ustahaneleri olğan.
Tüfek ve pıştavlar dülber, yahşı atqan, alıp yürmesi oñaytlı olğan.
Qıymetli ağaç cınıslarından yasalğan qundaqları zengin qaqlamalarnen süslendirile edi.

Çaqmaqlı tüfekler damassk bolatından köşeli ya da tomalaq şekilde, tegiz ya da oymalı olaraq, pek qaviy yasala ve şunıñ içün de pek çoq memleketlerde ihtiyacı büyük edi.
Qısqa qundaqlı qırımtatar karabinlerine de yüksek qıymet kese ediler.
XIX asırnıñ soñunda ve XX asırnıñ başında Bağçasarayda yasalğan bir karabinniñ fiyatı altı yahşı atnıñ fiyatınen bir kele edi.
Qırımnıñ ateş açıcı silâları eksport eşyalarına kire, tek memleketten tışqa çıqarmaq içün yılda 2000 nusha işlep çıqarıla edi.
İşi, siyaset ile, qırımtatarlarnıñ hocalığı ve ömür tarzınen sıq bağlı olaraq, ameliy sanatnıñ başqa çeşitleri kibi, yarımadada silâcılıq yüz bergen siyasiy, iqtisadiy deñişmelerniñ neticelerini öz üzerinde sınadı.
Silâcılarnıñ XIX asırnıñ soñuna ve XX asırnıñ başına ait mahsulatı, ekseriyet dekorativ vazife taşıp, qırımtatar silâsınıñ namını, onıñ anane ve hususiyetlerini saqlamaga areket etildi.
Bu devirde tüfek, pıçaq, qılıçlar av ve turmuş ihtiyacları içün çıqarıla, qıymetli ve fahriy ediyeler sıfatında qullanıla ediler.
Kütleviy olğan silâ istisalı, şahsiy sımarışlar seviyesine tüşti.
Eşyalar öz utilitar vazifesini coyaraq, müzey ve şahsiy kollektsiyalarda saqlanıp qaldılar.
Bugünde-bugün qırımtatar silâ sanatınıñ eserleri Bağçasaray tarihiy-medeniy zapovednigi müzeyiniñ fondlarında, Rusiye etnografiya müzeyiniñ kölletsiyalarında, ayrı nushalar Moskva Kremliniñ Silâ müzeyinde, Şarqiy Avropa müzeylerinde, Türkiye müzey kollektsiyalarında saqlanmaqtalar.
Silâcı ustalar yaratqan pek çoq eşyalar Qırımdan tışqa alıp ketildi ve ğayıp oldılar.
% Saqlanıp qalğan nushalar, qırımtatar ustaları tarafından mükemmel menimsenilgen usullarnıñ keniş işletilgenini köstereler: yañı örnekli oyma, qaqma, altın ve kümüş kertme, sadet ve kemiknen mıqlama, savatlama, yıldızlama.
Bu — basma resim, qarartuv, altınnen qaplav çeşitleri, madenden işlengen eşyalarnıñ örnek mevzularında qadimiy dinlerniñ parlaq obrazları, çeşit qabilelerniñ merasim obrazları (asırlar devamında olar biri-birini almaştırıp, qırımtatar etnosı medeniyetiniñ şekillenüvine tesir ettiler), öz aksini tapqanlar.
Ustalar lâle, gül ğoncesi, qaranfil, gül çerepi, çeşit meyvalar, ösümlik mevzularını büyük mearet ile işlete ediler.
Olarnıñ episiniñ temsil manası olıp, qolay añlaşıla edi.

Qırımtatar halqınıñ etnogenezinde "substrat" rolüni oynağan Qırımda yaşagan türk qabileleriniñ totematik tasavurları halqnıñ hatırasında qaviy pekindiler.
İslâm ideologiyası çoq vaqıtqace onı yeñip olamadı.
Qırımtatar manzaralı-ameliy sanat eserlerinde qoyun başınıñ ya da burmalı boynuzlarınıñ üslübiy tasviri çoq vaqıtqace saqlanıp qaldı; türk halqlarnıñ añlamında qoyun muqaddes ayvan olğan ve onıñ tasviri qorçalaycı temsil taşığan.
Buğa da muqaddes mana taşığan, o, erkek küçüniñ temsili olğan.
Sığın ve bars tabiatnıñ aydın ve qara küçleriniñ temsilleri edi.
Maden eşyalarnıñ dekorında epigrafik örnek keniş işletilgen,o, bütün musulman sanatınıñ hususiy çizgisidir.
Yazılarnıñ mündericesi çeşit olğan, ustanıñ adından baş arifi qayd etilüvden başlap, işlengen yeri (bu ğayet qıymetli malümat), ve daa çeşit istekler, sağ-selâmetlik, baylıq tilev, şiir ve Qurandan surelerge barğance yazılabile.
Ekseriyet örnekniñ içine çeşit şekildeki medalyonlar ve geraldik belgiler kirsetile turğan.
Qırımtatar quyumcılıq sanatı inkişafınıñ evrimini közetir ekenmiz, şunı qayd etmek mümkün ki, birinci ziynetler, başqa halqlarda olğanı kibi, utilitar vazife (urbağa iliştirilgen, saçlarnı toplap tutqan ve ilâhre) taşığanlar; soñra, devamlı tarihiy inkişaf yolunda ziynetlerni çeşit apotropeik añlamlar ile baglanğanlar, olar merasim vazifesini taşıp, qoruyıcı ve nazarlıqlar rolüni oynaganlar; niayet, XX asırğa barıp, ziynetlerniñ dekorativ hususiyetleri üstünlik etip başlaylar.
Bizim künge qadar qırımtatar quyumcılıq ziynetleri pek az qaldı.
Bu eşyalar başqalarına nisbeten hırsızlıqqa ziyade oğradılar, bundan itibaren müellif öz tedqiqatında ekseriyet vesiqalı, fotosüretli, ağzaviy materialğa ve saqlap qalınğan nushalarnıñ az bir miqdarına esaslanmaqta.
Qırımtatar quyumcılıq eşyalarınıñ hususiyetlerine Mısır, Yunanistan, Roma, Bizanstan ketirilgen ananeler büyük tesir taşladılar, lâkin şekil, üslüp, süslendirüvde musulman Şarqı medeniyetiniñ tasiri açıq sezilmekte.
Ananeviy esnaflar ustalarınıñ sırasında quyumcılar ayrıca yerde turmaqtalar.
Olarnıñ tükân ve ustahaneleri er vaqıt şeerniñ merkezinde ya da büyük maalelerde yerleşken.
Qırımda quyumcılıq sanatınıñ qadimiyligi aqqında XIII-XV asırlarğa ait hazineler delâlet bereler.
Orta asırlarnıñ ve XX asırnıñ başlarına qadar Qırımnıñ eñ büyük quyumcılıq merkezi Bağçasaray edi.

Qırım quyumcılarınıñ eñ sevgen madeni kümüş olıp, evel-ezelden onıñ Ay ile tılsımlı bağı olğanını qayd ete ediler.
Altın ile çalışqan ustalarğa "altıncı" dey turğanlar.
U. Bodaninskiyniñ fikrine köre, quyumcılar ve altıncılarnıñ tsehi Qırımğa İran, Kavkaz ve Orta Asiyanı keçip İndistandan kelgen.
Altın eşyalar istisalınen qırımtatarlardan ğayrı, özlerini İndistandan çıqqan ariyler sayğan, çingeneler ögraşa ediler.
Ebet, İndistan ile bağları olarnıñ tek hatıralarında saqlanıp qalğan, lâkin quyumcılıq esnafınıñ ustalığı, eşyalarnıñ üslübine baqqanda, İranda menimsenilgen.
İran quyumcılıq mektebiniñ qırımtatar quyumcılıq sanatına bu qadar büyük tesiri — bu umumqırım quyumcılıq sanatınıñ devamlı inkişafınıñ neticesidir, o, ulu İran qabileleriniñ sanatına ait quyumcılıq eşyalarından başlana.
Añılğan qabileler — kimeriy, skif, skolot, sarmat, iran tilli aslar, alan ve gotalanlar, olar çoq vaqıt Qırımda yaşağan, yarımadada ebediy yaşamaga qalğan bu qabilelerniñ bir qısımı soñra cenübiy yalıboyu ve dağlı qırımtatarlarnıñ etnogenezinde iştirak ettiler.
Orta asır tseh teşkilâtlarınıñ qattı qaideleri quyumcılıq işleri ananeleriniñ saqlap qaluvına qoltuttılar.
Quyumcılıq eşyaları milliy qadın-qızlar ve qısmen erkek kostümleriniñ ayrılmaz terkibiy qısmı olıp, öz saipleriniñ içtimaiy vaziyetinden delâlet bere ediler.
Ziynetlerniñ episini üç esas gruppağa ayırmaq mümkün: baş, boyun-köküs, qol ve bundan da ğayrı — bel ziynetleri, dualıqlar.

Qırımtatar qadınları fes kiygenler.
XX asırnıñ başında qadife fesler altınnen tikilip, çetleri pullarnen yaraştırılğan.
Fes şekili, türk, Kavkaz, İran halqlarında keniş darqağan fes — "töpelikni" añdıra.
Qırımtatar fesi tögerek tübü ve qattı qasnaq quşaqtan ibaret olğan.
Fesniñ quşağı pullarnen süslendirilgen, tübü ise kümüş ya da altın töpeliknen yekünlengen.
Töpelik qırımtatar quyumcılıq sanatında populâr örnek mevzuları — çeçek ya da yıldız şeklinde örnekli tepsiçikke oşay.
Başnı çeçekler ile (gülçember) bezetüv adeti qadimiy zamanlardan kelgen, çeçek de yıldız kibi, em temsil, em de bediiy emiyetke maliktir.
Qırımtatarlarnıñ mañlay taqınçağına "baş altını" denilgen.
Bu taqınçaq festen aşağı pekitilip, relyefli örnek, çeçek ya da yıldız tepsiçik ve çoqsayılı iri küpeler kombinatsiyasını teşkil ete edi.

Baş altını taqınçağı saibiniñ içtimaiy vaziyetini bildirip, onıñ maddiy baylığından delâlet bere turğan.
Qocağa çıqqan qadınnı ayırdı etken alâmeti zulüfler edi.
Olar baş kiyimge pekitilir, ve şekilleri de çeşit-türlü ola edi.
Olar, ekseriyet, kümüşten işlengen olıp, basma resim ve taşlarnen süslendirilgen, ya da ufaq daneçiklernen süslendirilgen filigranlı bütün pilâkilerden ibaret edi.
Qırımtatar qadın-qızlarnıñ baş kiyimleri qulaqlarını qapatmağan, bundan itibaren küpe ve başqa taqınçaqlarğa büyük emiyet berilgen.
Küpeler konus şeklinde, dörtköşe, burulğan ola ediler, lâkin eñ keniş darqağan yarımay şekli edi.
Qırımnıñ çöl tarafından biri-birine zıncırçıq ile pekitilgen, uzun sırğalar taqa ediler.

Köküske taqılğan taqınçaq — gerdanlıq ya da köküslik anteriniñ oymasını qapata ve urbanıñ ziynetli qısmı olaraq hızmet ete.
Gerdanlıq filigranlı pilâkiler, pullar, yarıqıymetli taşlar ve zıncırçıqlardan ibaret ola.
Qırımtatarlarnıñ eñ populâr ziynetlerinden biri toqalı quşaqlar olğan.
Olarnı erkekler de, qadınlar da, balalar da taqqanlar.
Quşaqlar maden (biri-birine pekitilgen ayrı-ayrı pilâkilerden), meşin, parça, qadifeden yasala.
Quşaqnıñ tığız negizine bazıda bant ya da çeçek şeklinde maden sülükler tizile.
Quşaqnıñ kümüşten yasalğan başı ayrıca süslendirile.
Başları çift ola — tomalaq, badem şeklinde, kobelek qanatları şeklinde ola.
Adeti üzre, toqa şekliniñ esasında — biri-birine küzgü aksinde yerleştirilgen, çetleri kertikli eki yüzüm yaprağı, olarnıñ üstüne eki çeçek yaprağı qoyulğan ve, niayet, bularnıñ episi çeçek şeklinde tepsiçiknen pekitilgen.
Neticede kölemli, üç qatlı (yipişli) kompozitsiya asıl ola, bazıda onıñ çekisi 400 grammğa yete edi.
Bu soy yipişli quşaqlarnen bir sırada oyma resim ile süslendirilgen ve zıncırlı küçük hancer ile pekitilgen qaqmalı toqalar da rastkele.
Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyinde 30-ğa yaqın qırımtatar quşaqlarından ibaret zengin kollektsiya mevcut.
Qırımtatar milliy kiyimlerini yaraştırğan qısımlarından daa biri dualıqlardır.

Şekil ceetten — dörtköşe, üçköşe, boru şeklinde olıp, quvuş içlerine dualar qoyulğan, dualar insannı yaman köz ve çeşit belâlardan qorçalağan.
Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyiniñ eksponatları arasında filigran tehnikası ile işlengen boru şeklinde dualıq mevcut.
Başqa bir dualıqnıñ dörtköşe ösümlik örneginiñ tögerekli sızıqlarınen ve qadife aenkindeki qarartuv tökmeleri ile yımşatılğan, böyle süslendirüv kümüşniñ külrenk-kök üstünde pek dülber körüne.
Madenden yasalğan dualıqlar qadın-qızlarnıñ saçlarına örüle turğan, olar zıncırçıqlar ya da ince maden yipçiklernen pekitilgenler, olarğa saç-qaside deyler.
Qırımtatar quyumcıları bediiy maden dekorlarınıñ çeşit soylarını işlete ediler, lâkin filigran — çilter tehnikasına üstünlik berile edi.
Esasen, filigranniñ eki çeşiti qullanılğan: zeminli örnek azır pilâkiniñ üstüne yapıştırıla; ve çeltekli — çeşit qalınlıqtaki tegiz ve burulğan yipler çeltekli örnek asıl eteler.
Filigranlı kompozitsiyalar bürtükli topuzçıqlarnen toldurıla, olar örnekniñ esas buğumlarını qayd eteler, ya da bütün taqınçaqnıñ üstüni qaplap, ışıq-kölge oyununı yarata ediler.
Quyumcılıq taqınçaqlarnıñ ösümlik mevzuları tek yipişli, ya da oymalı örneklerniñ esasını teşkil etmekten ğayrı, eşyanıñ şeklini de belgiley ediler, meselâ, quşaqnıñ toqası çeçek şeklindemi, özüm yaprağımı ya da badem şeklinde yasalacağı belgilene edi.
Astral mevzular — yıldız, küneş, ay da qırımtatar quyumcılıq eşyalarında çeşit şekilde ğayet nazik ve dülber tasvirlengen, olarnıñ manzaralı-estetik hususiyetlerinden ğayrı, çeşit belâlardan qorçalayıcı vazifeleri de olğan.

Quyumcılıq eşyalarınıñ çeşitligi, er biriniñ ayrı vazifesi, parlaq süslenüvi, eşyalarnıñ er tipiniñ individual variantlarınıñ çoqlugı, em de asırlar devamında asıl olğan qullanuv medeniyeti qırımtatar ameliy sanatınıñ bu çeşitiniñ qadimiy ananeleri olğanı aqqında aytalar.
XIX asırnıñ soñu ve XX asırnıñ başına ait nushalar qırımtatar ustalarınıñ yüksek professional seviyesini ve bediiy damlarını numayış eteler.
Buña baqmadan, 1920-nci senelerniñ soñunda ve 1930-ncı senelerniñ başında, eski ananeler ğayıp oluvı, ömür şaraitleri deñişkeni, turmuş sovetleştirilgeni sebebinden, quyumcılıq eşyaları ve bediiy madenniñ başqa çeşitlerine de ihtiyac keskin eksildi.
Eger asırnıñ başında, misal olaraq, kelin ciyezlik qalaylı savut-saba, bir taqım qadın taqınçaqları ve ilâhre ziynetlerni azırlamaq

kerek olğan ise, (bu adetler quyumcılarnı da, qalaycılarnı da işen teminlep tura edi), endi toy merasimleri bayağı sadeleşip, adiy ZAGSnen yekünlene.
Yalıñız yüzük, küpelerge ihtiyac daa bar edi.
Quşaq, zülüf, gerdanlıq, dualıqlar deerlik yasalmay edi.
Qıymetli madenlernen çalışuv imkânı olmağan soñ, quyumcılıq zenaatı da ğayıp oldı.

Asırnıñ ortalarına barıp, quyumcılıq ziynetleri çıqaruv istisalı bütünley toqtatıla, yalıñız XIX asırnıñ soñu ve XX asırnıñ başında icat etken quyumcılarnıñ acayip işleri qırımtatar quyumcılarınıñ evelki şan-şüreti aqqında hatıranı saqlamaqtalar.
Az qalğan ustalarnıñ özleri de ömürniñ yañı şaraitlerine uyıp, "sovet emblemalarınıñ" istisalına keçmege mecbur oldılar.
Sürgünlik yılları devamında Qırımda quyumcı bir usta bile qalmadı, bediiy maden, sanat çeşiti olaraq, deerlik ğayıp oldı.
Al-azırda onı tiklev yolunda birinci eminsiz adımlar atılmaqta.
Bu esnafnıñ taqdiri öz sanatına sadıq ressamlarnıñ qolundadır.
Yazıq ki, olar pek azlar.

Ayder Asanov (1928 senesi doğdı) — quyumcılıq esnafınıñ sırlarını bivasta babası ve qartbabasından ögrengen qırımatarlar arasında birden-bir ustadır.
Ayder, erkek ecatlarınıñ nesilleri madenni bediiy işlevnen oğraşqan qorantada östi.
Bağçasarayda babasıñ öz ustahanesi olğan, soñra "Quyumcı" artelinde çalışqan.
Ayder 9 yaşından babasına yardım eterek, yavaş-yavaş quyumcılıq sanatınıñ sırlarını ögrenip başladı, ya o, aileviy ananelerniñ devamcısı olmaq kerek edi de.
Amma 1944 senesi gençniñ taqdirini tamamile deñiştirdi.
1956 senesi A. Asanov Moskva elektrotehnika tehnikumınıñ filialını bitirip, "madenni suvuq işlev" ihtisasını menimsedi.
Baba-dedelerinden qalma ustanıñ bundan soñki bütün ömüri başta Taşkent elektrotehnika zavodı ile, soñra Gülistanda tamir-mehanika zavodınen bağlı oldı.
Amma Asanov öz boyun-borcunı ve balalıqta alğan derslerini bir vaqıt unutmadı.
Özbekistanda yaşagan yıllar devamında o, quyumcılıq işlerinen meşğül olıp, yüzük, bilezlik, küpe, dualıqlar yasadı.
Bu sergi ya da bediiy nümüneleri degil, olar sımarış boyunca yapılğan taqınçaqlar edi.
Lâkin bu iş ustaga tehnikiy bilgi ve ameliy pişkinlik berdi.
1990 senesi A. Asanov Qırımğa qaytıp keldi.

Bundan sonki on yıl da yerleşüv ve iş araştıruv areketlerinen keçti.
Niayet, 2000 senesi onıñ tuvgan şeeri Bağçasarayda "Qırımnı ğayrıdan tiklev" fondu tarafından halq esnaflarını tiklev boyunca merkez teşkil olundı.
Bugünde-bugün Asanovnıñ zvi, öz ustahanesi bar, quyumcılıq sanatınıñ inceliklerini öz şegirtlerine ögrete ve qırımtatar quyumcılıq sanatınıñ ananeleri ğayrıdan tiklenecegine ümüt beslep yaşamaqta.
Asanov ve onıñ şegirtleri azırlağan quşaqlar, dualıqlar, töpelikler — bu qırımatar halqı turmuşınıñ ananeviy eşyalarıdır.
Asanovnıñ şegirtleri filigran tehnikasını işleteler, lâkin kümüş ve melhior yerine şimdilik baqır tel işleteler.
Esnaflarnı tiklev boyunca merkezi daa yaş, onıñ talebeleri de daa yaşlar, olar sanatta öz sözlerini endi aytacaqlar.
Asan Galimov 1951 senesi Gülistanda doğdı, al-azırda Aqmescitte yaşay, Qırım Ressamları birliginiñ azası ola.
A. Galimov Taşkentte irrigatsiya institutını bitirdi, amma, buña baqmadan, quyumcılıq sanatına nisbeten merağı yavaş-yavaş ömrüniñ eñ esas işine çevirildi.
Belli qırımtatar ustası A. Qalafatovnıñ torunı, Özbekistanda cınıs ağaçlarınen çalışqan usta Enver Galimovnıñ oğlu, Asan sanat yoluna mıtlaqa ayaq basmaq kerek edi.
70-nci yıllarda Galimov örnek sanatınen mükemmel oğraşıp başladı.
Onıñ ilk örnek kompozitsiyaları drantahtası üstünde tuş ile işlengen edi.
Ressam olarda evelki Şarq örnekçileriniñ tecribe ve qazançlarından faydalana ve tek qırımtatar sanatına ait mevzu ve şekiller araştıra.
Vaqıt keçken sayın, örnek kompozitsiyalarınıñ üslübi şekillene.
A. Galimov öz eserlerinde, zemini büs-bütün qaplanğan ösümlik örnegini: "bardaq içinde çeçekler klassik kompozitsiyanı; çerçive içinde medalyon, kibi kompozitsiyalarnı işlete.
Soñra ressam, real çeçekler (lâle, qaranfil, papadiye) tasvirinden abstrakt resimlerge keçe.
Renkli, iri çeçek mevzularınıñ yerine quyumcılıq eşyalarnıñ telli süslenüvini añdırğan, parçalanğan örneklerini işlete; örnekniñ strukturası salmaqlı ve nizamlıca ola.
Ressamnıñ yetekçi eserlerindeki elementleri — çeçek-tepsiçik ve pıtaqnıñ sarmaşqan filisi.
1991 senesi A. Galimov öz icadına yekünleyici seçim yapa — o, Taşkente "Feniks" firması yanında bediiy-culâlav kurslarını bitire, Özbekistan Ressamları birliginiñ ustahanesinde belli quyumcı ve

eykeltıraş Amon Azimovnıñ yolbaşçılığında şegirtlik yapa, soñra oquv yurtunda tasil alıp, quyumcı ihtisasını elde ete.
1995 senesi A. Galimov Qırımğa köçip keldi.
Qalafatovlar sülâlesiniñ ananelerini tiklev maqsadınen öz qartbabasınıñ evinde mektep-studiyasını meydanğa ketirdi.
A. Galimov qırımtatar ressamlarınıñ sergilerinde muntazam iştirak etip kelmekte.
Onıñ eserleri — örnekli baqır savutlar (cezve, çığırıq ve ilâhre), melhior quyumcılıq taqınçaqları — quşaq toqaları, bilezlikler, yüzükler, küpeler.
Galimov bütün şekil ve kölemlerge üstünlik bere.
Filigran tehnikasına nisbeten qaqma usulından ziyade faydalana.
Eşyalarnıñ tegiz üstünde basma örnekler pek yahşı körüneler.
Usta, ananeviy eşyalarnıñ şekillerinden faydalanaraq, olarnıñ üstünde yañı örnek kompozitsiyalarını işlep çıqara, bazıda sadef, smalta, cam işlete.
Ustanıñ işleri klassik quyumcılıq nushalarından daa uzaqtalar, olar eski şekil ve tehnologiyalarnı menimsev devrine aitlerdir, er alda.
Buña baqmadan, ustanıñ icadı Qırımda ananeviy quyumcılıq ğayrıdan tiklenüvi ve inkişafı içün istiqballer açmaqta.

Zemaneviy belli quyumcı-ananeci İzzet Ablayev "İzzet usta" fahriy unvanını taşıy.
0, 1940 senesi Qırımda Bağça-Eli (Qarasuvbazarda) köyünde doğdı.
4 yaşında Perm vilâyetine sürgün olundı.
1962 senesi Taşkentke köçti.
İ.Ablayev Taşkent şeerinde Toqumacılar medeniyet sarayı yanındaki tasviriy sanat studiyasını bitirdi.
1971 senesi Taşkentte ameliy sanat boyunca eksperimental-icadiy kombinatqa işke kirdi.
İ. Ablayev qouyumcılıq sanatı ile 1972 senesinden berli oğraşa, amma o yıllarda ustanıñ icadındaki yeteçki janr kiramet edi.
90-ncı yıllarnıñ başından berli İ. Ablayev Qırımda yaşamaqta.
Qırımğa qaytuv ressamnıñ tek tercimeiyalında degil, onıñ icadında da yañı bir basqıç oldı.
İ. Ablayev — Qarasuvbazar ustalarınıñ neslindendir.
Onıñ qartbabası ve babası belli quyumcılar ediler.
Ablayev nesiller arasındaki bağlarnı saqlayaraq, bütün ğayretini qırımtatar quyumcılıq sanatınıñ ğayrıdan tiklenüvine bere.
İ. Ablayev qırımtatar ustalarınıñ ziyade sevgen ve ananeviy tehnikası.

İnce maden yipi ile örnek yaratmaq tek büyük ustanıñ qolundan kelgen iştir.
Ablayevniñ eserleri — bediiy ve tehnikiy ceetten tam nushalardır.
Kümüş ve melhior bilezlikler, küpeler, quşaq toqaları ve ilâhre eşyalardan usta acayip dülberlikte taqınçaqlar taqımını toplay.
Olarnıñ şiiriy adları yalıñız olarnıñ taşığan manasını ve müellifniñ ilham vaziyetini bildireler ("İnce bel", "Bağça-eli", "Leylâ").
Ablayev ananeviy olğan çeçek tepsiçikler, sarmaşqan filisler şekillerini ve örnek mevzularını şahsiy özüniñ şekillerinen yañılata.
Meselâ, usta bazı taqınçaqlarğa "Bağçasaray çeşmesi" mevzusını kirsete — alqa şeklindeki küpeniñ ortası kök taşçıq — köznen süslendirilgen, ondan aşağı ise salqımçıqlar — tamçılar salınıp turalar.
İ. Ablayevniñ icadında dualıqlar ayrıca yer almaqtalar.
Bir zamanlarda qırımtatar milliy urbalarnıñ müim bir qısmı olğan dualıqlar, usta tarafından ğayrıdan tiklenip, kene de halqnıñ ananeviy turmuşına kirmekteler.
İ. Ablayevniñ eserleri Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyinde, Qırım cumhuriyet ülkeşınaslıq müzeyinde, Berlinde Cian halqları medeniyeti müzeyinde saqlanmaqtalar.
2000 senesi Aqmescitte İ. Ablayevniñ ötkerilgen şahsiy sergisiniñ ekspozitsiyasında seyircilerniñ diqqatını "Altın beşik" filigranlı miniatürası özüne celp etti.
Bu eserniñ peyda oluvı temsiliydir.
Bu müellifniñ yalıñız dülber qırımtatar efsanesine taqlit degildir; bu, yañıdan canlanayatqan ve Vatanına qaytqan halqnıñ öz-özüni tasdiqlaması içün zarur olğan medeniyetniñ de obrazıdır.
Halq ustalarınıñ qadimiy qanunları boyunca, usta esnaf ğayıp olmaması içün, özünden soñ şegirt qaldırmaq borclu edi.
İ. Ablayevniñ şegirtleri bar, olardan birisi onıñ oğludır.

Enver Ablayev 1973 senesi doğdı, P. Benkov adına Cumhuriyet bediiy oquv yurtunıñ kiramet bölügini bitirdi, al-azırda Qırım etnografiya müzeyinde maden boyunca restavrator olıp çalışa.
2000 senesi mayıs ayında kence Ablayevniñ olıp keçken şahsiy sergisi, Enver aileviy ananelerniñ devamcısı olmaqle bir sırada, em mustaqil, professinal quyumcı-ressam olğanını tasdiqladı.
E. Ablayevniñ icadına em ananeviy, em avangard üslüpleri hastır.
O, evelki ustalarnıñ eyi qazançlarından faydalanaraq, olarğa zemaneviy insannıñ dünya-baqışı ve damını kirsete.
Ablayevniñ baqır ve melhiordan işlegen topuzları, küpeleri, kulonları özleriniñ özgünligi ve zemaneviy dizaynı ile diqqatnı celp eteler.

Onıñ çelterli eşyaları — bu nazik filigran örnekleri olmaqnen bir sırada, ifadeli, tılsımlı örnek asıl etken, canlı sızıqlardır.
E. Ablayev öz eserlerinde ümüt etilmegen çeşit materiallarnı birleştire, meselâ, madenniñ elegantlığını, kirametniñ sıcaqlığınen birleştire.
Neticede özgün ve endi şekillengen ustanıñ yañı ve özgün taqınçaqları peyda olalar.
Qırımdan tışta tasil alğan qırımtatar quyumcıları milliy ananelerden üzülgen alda şekillendiler.
Bundan itibaren soñki yıllarda öz Vatanına qaytayatqan ameliy sanat ressamları qadimiy qırımtatar quyumcılıq sanatınıñ ananelerini ögrenmege ve ğayrıdan tiklemege areket eteler.
Al-azırda eñ müimi üzülgen devirler bağını ğayrıdan tiklemektir, eski ustalar mükemmel menimsegen şekil ve tehnologiyalarnı ögrenmektir.
Madenden işlengen eşyalar qırımtatar halqı turmuşınıñ ayırılmaz bir qısmı edi.
Sürgünlik devirinde halqta olğan bütün maden, şu cümleden altın ve kümüş taqınçaqlar da çekip alındı.
Qırım müzeylerindeki quyumcılıq eşyaları kollektsiyalarınıñ taliyi bundan eyi degil edi.
1944 senesinden soñ qırımtatar quyumcılıq sanatınıñ unikal kollektsiyaları Yalta tarihiy müzeyinden, Bağçasaray Hansaray müzeyinden gayıp oldılar.
Halq sanatınıñ başqa bir çeşiti — toqumacılıq episinden yahşı saqlanıp qaldı.
Bediiy toqumacılıq keniş darqağan esnaf çeşiti olaraq, saqlamaq içün oñaytlı, ayrıca şaraitler talap etmegeni sayesinde, eyi alda saqlanıp qalmaq qısmet oldı.
Qırımtatar toqumacılıq eşyaları sabıq SSSR müzeyleriniñ toplamlarında şimdi de mevcuttır, olar anda çeşit yollarnen tüşkenler — qırımtatar sanatı açıq-aydın ögrenilgen zamandaki ekspeditsiyalarnıñ neticesinde; ya da Qırımnıñ kollektsiyaları yuqarıdan berilgen emirlerge binaen, boşatılğan zamanda, o vaqıt bu eksponatlar çeşit başqa müzeylerge, ekseriyet Moskva ve Leningrad müzeylerine berile turğan.
Qırımtatar medeniyetiniñ diger maddiy şaatları kibi, toqumacılıq eserleri de çoq yıllar devamında müzeylerniñ zapasniklerinde saqlanıp, yat közlerden gizli tutulğan.
Amma şimdi de, olarnıñ üstünden yasaq müüri alıp taşlanğan olsa da, olarnı körmek qolay degil: tedqiqatçılarnıñ, iqtisadiy sebeplerge köre, mezkür problemanı ilmiy ceetten toluca ögrenmek içün icadiy komandirovkalarğa barmağa imkânları yoq.

3.3. TOQUMACILIQ VE NAĞIŞ

Örnekli basmalar ve nağış istisalı yarımadanıñ deerlik bütün rayonlarında belli, qırımtatarlarnıñ eñ keniş darqağan ve esas esnafıdır.
Toqumacılar ("bezaci") ve nağışçılarnıñ ("kezaci") tseh birleşmeleri Qırımda qadimiy zamanlardan berli bellidir.
Bu tsehler hanlar sarayını, asılzadelerni, ruhaniylerni teminlegenler; mahsulatnıñ bir qısmı Aqdeñizboyu memleketlerine, Anadolu, Rusiyege yollanılğan.
Tseh teşkilâtları Qırımnıñ er bir iri şeerinde mevcut olğan — Kefe, Kezlev, Qarasuvbazar şu cümledendir.
Bağçasaray eñ büyük esnaf-ticaret merkezine çevirilgen.
Toqumacılıq ustahanelerinde pamuq, keten, yipek ve yünden basmalar işlep çıqarıla edi.
XX asırnıñ başında Qırımnıñ çöl, dağlı, şarqiy rayonlarında bu istisal da mevcut edi.
Er bir rayonnıñ basmalarınıñ öz hususiyetleri bar edi.
Muselâ, asırnıñ başında "tegiz, yolaqlı ve sade örnekli basmalar Kırımnıñ çöl tarafında inkişaf ete.
Bundan da ğayrı, olar basmanıñ mükemmelligi ile ayırılıp tura ediler, basmalar Kavkazartından, Türkiyeden ketirilgen, yipek kibi ince ösümlik yipinden ("rami" cınsınıñ "şire" yipi) işlep çıqarılğan.
Mürekkep örnekler ve istisalnıñ mürekkep tehnikiy usulları Qırımnıñ dağ etekleri ve dağlı rayonlarına aittir, mında biz bediiy ve tarihiy qatlamlarnı çoq rastketiremiz.
Yalıboyu basmalarında İstanbul toqumacılıq istisalınıñ tesiri ziyade sezilmekte.
Bazı basma ve nağışlarda beyaz-qara tüslerge kümüş yip qoşuluv alları rastkele, böyle birikmeler qırımtatar manzaralı-ameliy sanatı içün tipik degil.
% Bu basmalarnıñ örnekleri nazik ve inceliknen işlengen, got ve yunanlarğa barıp çıqqan qırımtatarlar toquylar.
Bu basmalarda Bizans medeniyetiniñ çizgileri sezilmetke.
Toqumacılıq ve nağışçılıq ananeleri mükemmel saqlanıp qalğanınıñ sebebi şunda ki, örnekli toqumacılıq eşyaları ev turmuşınıñ, milliy urbalarnıñ, diniy merasimlerniñ (nişan, toy ve ilâhre) bir qısmı edi.
Bundan da ğayrı, anane ve melekeler büyüklerden küçüklerge keçe — qartanalarından miras olıp qalğan şeylerniñ örneklerini ögrenip, torunları öz eşyalarında tekrarlay turğanlar.

Böyleliknen, XX asırnıñ devamında toqumacılıq ve nağış işlerinde ananeviy çizgiler, tehnologiya, asırlarnen işlengen ve nesilden-nesilge keçken kompozitsiya çeşitleri, örnekler saqlanıp keldiler.

Sanayı istisalı çıqarğan basmalar ketirilüvi toqumacılıq esnafını bayağı zayıflaştırdı, eşyalarnıñ bediiy qıymetini ve keyfiyetini tüşürdi.
Nağışçılıq (manzaralı yüzbezler, urbanıñ qısımları ve saire) evelden evde toqulğan pamuq basmaları üstünde işlengen, soñra ketirilgen azır — qadife, atlas işletilip başlandı, olarnı yipek, yün, bazıda altın, kümüş yiplernen ya da fabrikada işlengen altın sicimnen nağışlağanlar.
Qırımtatar nağışınıñ sanatında 10 türlü örnek tikişi mevcut, olardan altısı — esas, dördü — yardımcı tikiş.
Qırımtatar toqumacılıq sanatınıñ ğayretli tedqiqatçısı P.Ya. Çepurina olarnıñ episi aqqında tafsilâtlı malümat berdi:
— "tatar işlemesi" — ekitaraflı tegiz tikiş;
— çilterli ekitaraflı tınıq nağış, ruslarnıñ "tikişli nağışı" kibi.
Halq arasında oña "esap işleme", mütehassıslar ise — "osmanlı işleme" deyler;
— "telli" örnek nağışı — kümüş, altın (ya da altın suvlu, kümüş suvlu) yipnen ince çanaçıqlar nağışlana.
Olarnıñ çevre-çeti işlemeniñ yerine köre, çeşit ola;
— "mıqlama" — tübünde töşemesi olğan, qatlı basma üstünde altın, kümüşnen işlengen nağış; Qırımnıñ deerlik er yerinde bu nağışnı "mıqlama" deyler (rus bediiy nağışçılıq nomenklaturasında oña "yüksek altın nağışı" deyler).
Tek Qarasuvbazar ve onıñ etraflarında oña "sımakeç" deyler;
— "bükme" — qattı basma üstünde altın, kümüş sicimler ile, siyrek allarda renkli yipek yiplernen işlene;
— "qasnaq" örnekli nağışı — bediiy nağış mütehassısları oña "tamburlı" deyler.
XIX asırnıñ soñunace mahsus maşinalar peyda olğanğa qadar Yaqın Şarqta nağışnıñ bu çeşiti qasnaq üstünde işlengen;
— applikatsiyalı nağış, tatarca adı belli degil;
— "pullu" nağış;
— boyuncaq ve incinen;
— qıymetli taşçıqlarnen işlengen nağış.
Nağışlarnıñ bütün bu çeşitleri XX asırnıñ başınace saqlanıp kelgen edi.
Basma üstüne nağış nağışlav tehnologiyası asırlar devamında deñişmegen.
Er bir köyde, şeerde resim sızğan usta qadınlar bar edi, olar öz örnekleri ile bütün etraf köylerni teminley turğanlar.

Ustalar örnek kompozitsiyaları yaratıp, resimni basmanıñ üstüne keçirgenler.
Bu ustalar aqiqiy professional, ananeviy örneklerni yahşı bilgen, yüksek inkişaf etken kolorit duyğulı, nağış tehnikasını mükemmel bilgen halq mütehassıları olğanlar.
Resim sımarışçınıñ istegine binaen yaratılğan.
Onı basmağa keçirmezden evel, örnekniñ esas qısımları qattı kâğıttan kesilip, nağış işlenecek yerge yerleştirilgen.
Soñra, zger kompozitsiya eskizini sımarışçı begense, şablonlarnıñ çevresini sızıp, basmağa keçirilgen.
Ufaq-tüfek yaraşıqlı çızıqlar doğrudan-doğru basmanıñ üstünde sızılğan.

İşniñ böyle usulı hatalardan qaçınıp, basmağa nisbeten nağışnıñ kölemini doğru esaplamağa yardım etken.
XIX asırnıñ soñu ve XX asırnıñ başına ait eşyalar, işlev tehnikası ve seviyesi boyunca çeşitler. Bu ise örnekli toqumacılıq ve nağış, hususan ekseriyet şeer yerlerinde keniş tarqağan altın telli ve qıymetli taşlarnen nağışlar yüksek inkişaf seviyesinde bulunğanlarından delâlet bere.
Altınnen nağışlanğan eşyalar şunı da bildireler ki, müşteriler asılzadeler, allıtaqatlı, eyiallı insanlar olğanlar.
Qırımtatarlarnıñ merasimlerinde el işlerine ayrıca emiyet birilgen.
Meselâ, kelin nişanğa öz elinen işlegen bir taqım eşya mıtlaqa azırlamalı: uçqur (nişanlanğan vaqıtta bağışlana) tiz bez (kiyev yemek vaqtında tizlerini qapata), yemeni (poşusı), eki kise (tütün qoymaq içün, birisi kiyevge, birisi de onıñ yaqınlarına bağışlana), küçük kise, o kümüş sıcımnen yaraştırıla, tübüne ufaq altınlar tikile; köşeleri kümüş ya da renkli yipek yipnen nağışlanğan kiyev yavluğı; nağışlanğan çorap bavları...
Bu şeylerge daa yipek kölmekler, çorap, saat qapı, nagışlanğan yastıqlarnı qoşmaq mümkün edi.
Kelin azırlağan şeylerni kiyevniñ tuvğanlarına, itibarlı musafirlerge, toy qoşusı ve küreşniñ ğaliplerine bağışlay edi.
Toydan evel kelinniñ evinde çalğı çalınıp, ciyez asuv merasimi ola edi: odanıñ merkezinde tavannıñ astında alqa pekitile, ondan er bir tarafqa yipler bağlana, olarnıñ üstüne ise kelinniñ öz elinen azırlağan ciyezi asıla edi.
Soñra bu şeyler, köşeleri nağışlanğan boğçağa bağlana edi.
Adeti üzre, qırımtatar qızları ciyezni doquz yaşından azırlap başlay ediler.
"Doquz" raqamı türk halqlarında temsiliydir: doquz yaşından "doquzlıq" — doquz eşya azırlamaq adeti olğan.

Amma bu asırnıñ 20-nci yıllarında ananeviy milliy urbalar büyük deñişüvlerge oğradılar.
Ömür tarzınen sıqı bağlı olğan ananeviy nağışlarnıñ deyerlik bütün çeşitleri yoq olıp başladılar.

30-ncı yıllarda nağış sanatı ev esnafı saasından esnaf kooperatsiyası saasına keçe.
Artellerniñ teşkilâtçıları qayd etkenleri kibi, olar "icadiy küçlerni seçüvde, em de tatar ealisiniñ keride qalğan qadınlar kütlesinen siyasiy inkişafında büyük rol oynadılar".
Teessüf ki, bu arteller çoq faaliyet kösterip olamadılar ve tezden darqatıldılar.

Toqumacılıq eşyaları örneklev harakterine köre, eki esas gruppağa bölüneler: ösümlik örnegi (üslüpleştirilgen lâle, qaranfil, nilüferler — Qırımda eñ çoq rastkelgen çeçekler) ve geometrik örnekler.
Eger toqumacılıq örnegi geometrik şekillerine qattı riayet etken ise, nağış tehnikası qıyış sızıqlı örnekler yaratmağa imkân bere edi.
Bundan itibaren tesaduf degil ki, nağış elementleriniñ deerlik gruppasını dalğalı çızıqlarnen işlengen ösümlik ve çeçek örnekleri teşkil eteler.
Çeçek mevzuları manzaralı örtülerni, milliy urbalarnı da yaraştıralar.
Bazıda çeçek resimlerinde qaranfil, gül, zambaq, ebenkömeç ve ilâhre çeçeklerni tanımaq mümkün.
Lâkin, ekseri allarda, olar ğayet üslüpleştirilip, örnek belgisine çevirileler.
Çeçekler bardaqnıñ içinde, bazıda tabaqnıñ üstünde, yalıda, nazarlıqlarğa sarılğan şekilde tasvirlengenler.
Çeçeklerniñ, ince pıtaçıqlarnıñ, bükülgen yapraqlarnıñ çoqluğı qırımtatar nağışlarına iç bir şeynen teñeştirilmeycek naziklik ve güzellik bağışlaylar.

Orta asırlarda Qırım nağışınıñ tedqiqatçıları qayd etkenine köre, deñiz boylap ketirilgen meyva ve sebzeleri: armut, kestane, pomidor, kiraz, soğan, qabaq, ananas — soñra deñişken ananeviy ösümlik örneklerine tesir etemey qalmadılar, bu şekiller musulman örnek sanatında çoq rastkeleler.
Halq ustaları ketirilgen basma ve kilimlerniñ abstrakt ösümlik mevzusınıñ resimini tasvirlemege tırışıp, vaqıt keçken sayın,

körgen şekillerini endi olarğa yahşı tanış olğan şeylernen baglaylar.
Muselâ, burulğan mevzular badiçlerge oşaylar, İran ve Türkiye kilimlirine ait iri çeçek, palmettaları, sadeleştirüv neticesinde kesilgen qabaq ya da pomidorğa beñzeyler...
"Kelmeşek" mevzularnıñ deñişüvini közetmek meraqlıdır.
Spasskaya qayd etken badiçler, onıñ fikirince, "haçlanğan hancer ya da qılıçlarnıñ" deñişken resimidir.
Lâkin, türk toqumacılığında rastkelgen "haçlanğan hancerler" örnegi de "kelmeşektir".
Onıñ prototipi İrannıñ kilimleri ve basmalarında sıq rastkelgen ösümlik örnegidir.
Onıñ şekili, kerçekten de, qayırılğan hancerni añdıra.

Deñiz alemi mevzusınıñ kelip çıquvı da aynı böyledir.
Tedqitqatçılarnıñ arasında belli "balıq", "qırqayaq", "örümçek", "qurt", elementleri, kene de abstrakt ösümlik mevzularıdır.
Spasskaya qayd etkeni kibi, balıq badiçke oşay, örümçek — ekzotik çeçekke, qırqayaq — deñizotuna...
Amma, ihtimal, musulman dinini nisbeten keçҫe qabul etken cenübiy yalıboyu qırımtatarlarnıñ esas zenaatları deñiz esnafları olğanı sebebinden, aksi olabile.

Nağış ve toqumacılıq eşyalarnıñ örnekleri, bazı bir deñişüvlerge oğrap, asırdan-asırğa avuşqanlar; örneklerniñ eski adları ve manaları unutılğan.
Amma real dünyanıñ elementlerine oşatıp, olarğa yañı adlar berilgen.
Bundan sebep, örnekniñ adına baqıp, onıñ manasını añlamaq areketleri istenilgen neticege alıp kelmeyler.

Kompozitsion yerleştirüv ceetten ösümlik dekorı ğayet oñaytlıdır.
Sarılğan uzun filisler, yapraqlarnıñ nomaylığı — bularnıñ episi resim sızğan ustağa nağışlanacaq boş yerlerni toldurmağa büyük imkânlar bere.
Buña baqmadan, kompozitsiya ne qadar serbest yerleşse bile, onıñ mıtlaqa merkeziy simmetriyası ola — kompozitsiyanıñ bir qısmı ekinci qısmını tekrarlay.

Nağışta sıq işletilgen mevzular; yıldız, küneş, bazıda yarımay; süslengen baqır savutlarnıñ tasviri — quman, yıbrıq, gügüm, sini.

Basma ve nağış eşyalarınıñ keniş darqağan süslendirüv elementi romb — "köbek"tir.

Bu şekilniñ vastası ile ustalar er vaqıt yañı-yañı, tekrarlanmağan kompozitsiyalar yaratqanlar.
Bir sıra halqlarnıñ ameliy sanatında rombnıñ kütleviyligi onıñ şekil em mündericesi ceetten universalligi ile añlatıla.
Rombnıñ şekili struktura teşkili ceetten pek oñaytlı, onıñ geometrik şekili toqumacılıqnıñ tehnologiyasına kelişe.
Ekinci taraftan ise, romb öz içine mifoepik tasavurlarnı qavrap alğan, universal temsil belgisi olğan.
Qırımtatarlar rombğa "köbek" deyler, onıñ manası — özek, yerniñ merkezi; "köbekni" tavannıñ, örtülerniñ merkezine, ortasına qoyğanlar.
Qırımtatar tatlılıqlarınıñ şekiline oşatıp, "loqum", "pahlava" adları da populâr edi.
Rombğa bazıda gül dey ediler, bazıda filis ve boynuzğa beñzegen elementleri olğan romb şekiline "qısqaç" dey ediler.
"Tabiiy ki, — dey Çepurina,— örnekke bu adnı yalıboyu köylerinde bereler".

Kölemlice baqqanda, romb — yer bereketi ğayesiniñ temsiliy ifadesidir.
O, sadelik, tertip, aqiqatnı aks ettirgen temelli strukturanı tasvirlegen.
L.V. Petrenko qayd etkeni kibi, turkmen ve kavkaz kilimlerindeki romblar qırımtatar evciyarlarında rastkelgen romblarğa oşaylar.
Kerçekten de, Avrasiya türk tilli qabileleriniñ umumiy bediiy mirasınen bağlı olaraq, elementlerniñ tamırı birdir, lâkin, adı añılğan müellif qayd etkeni kibi, elementniñ "tarantulnen" alıp berecegi yoq.
"Filisli" rombnıñ negizinde — ayvanlarnı (quş ve qoylarnı) qorçalayıcı mevzular ile qadimiy qabile temsilleridir.
Bu elementler ayvanasrayıcı türk tilli qabilelerniñ sanatına hastır.
Qırımtatar toqumacılığında olarnıñ saqlanıp qalınuvı qırımtatar sanatınıñ çeşit qatlamlı çöl medeniyeti ananeleriniñ qaviyligini tasdiqlamaqta.
Örnekler eski tiplerini saqlap qalaraq, dekorativ deñişmelerge oğradılar, ve bunıñnen bütün qırımtatar sanatınıñ hususiyetlerini aks ettirdiler.

Daa bir keniş darqağan mevzu — "üçköşelik" (halq arasında — "üçköşe"), yerniñ meyva bergen küçleri erkek ve qadın cınıslarnıñ temsili olğan rombdan peyda ölgan şekildir.
Meselâ, kelinniñ ciyezi sarılğan boğçalarnıñ köşelerinde de üçköşelikler nağışlanğanı tesadüf degildir.

Örnekli toqumacılıqta ekseriyet doğru, yatıq, dalğalı sızıqlar işlete turğanlar.
Antik devirlerden belli "meandra" mevzusı da sıq rastkele.
Qırımtatarlar bu örnekke "aylanğan suv" dep, oña soñsuzlıq temsilini bere ediler.

Köçebe çöl medeniyetiniñ miraslarına tamğa elementleri de kireler.
Daa yaqın keçmişte olarnı belli bir qabilege ait olğan ayvanlarnı belgilemek içün faydalana ediler.
"Olarnıñ bazıları, 1926 senesi O. Aqçoqaraqlı derc etken qırımtatar tamğalarına ve orta asırlı Qırımnıñ nişanlarına oşaylar".
Olar ayvanasravcılar turmuşına ait eşyaları — nal, yay ve ilâhre eşyalarnıñ üslüpleştirilgen tasvirlerinden ibarettir.
Nağışlarda tamğa endi qabile emiyetini ğayıp etip, qorçalayıcı temsilni alğan.
Qadimiy zamanlarda, usta öz eşyasını örneklerken, tasvirniñ mana ve temsiline büyük emiyet bergen, çünki qabile, qorantanıñ maddiy vaziyeti, qısmeti, sağlığını bu temsillernen bağlay ediler.
Vaqıt keçken sayın örnekniñ tılsımlı emiyeti silinip, toqumacılar bazıda olarğa şiiriy ya da şaqiy adlar bergenler, meselâ — tavuq ayağı, yılan izi, horaz kikirigi, sıçan tiş ve ilâhre.

Niayet, nağışlarda rastkelgen epigrafik örnekni de qayd etmeli.
Ekseriyet, bu — Qurandan parçalar, şiiriy satırlar, "inşalla", "maşalla", "hayırlı olsun" degen isteklerdir, olarnı medalyonlarnıñ içinde ya da şeritlerde yerleştirgenler.

Ameliy sanat eşyalarınıñ üstüne yazılar yapmaq adeti IX-XI asırlarğa ait İran kirametinen beraber kelgendir.
Yazılar qırımtatar yaşyalarında da peyda oluvını İran sanatı tesiriniñ neticesi kibi qabul etmelidir.
Arap nash yazısı ile işlengen yazılar öz üslübi boyunca ösümlik dekorından farq etmey — olarnı dalğalı, nazik sızıqlarnıñ nomaylığı birleştire.
Lâkin yazılar er vaqıt renkli olğanınen ayırılıp turğan.
Yazılarnıñ bazıları oqula, bazılarını ise oqumaqnıñ çaresi yoq edi.
Oqulğan yazılarnı, ihtimal erkekler yazğandır, soñra olarnı,belki de, bazı sebeplerge köre, yazmağa bilmegen qadınlar ya da qızlar işlegendir.
Oqulmağan yazılarnı ise (arifleri, sözleri qaçırılğan, hatalı, yañlış yazılğan) qadınlarnıñ özleri yazıp, özleri nağışlağanlar.

Neticede yazı öz manasını ve emiyetini yoq etip, adiy örnekke çevirilgen.
Şunı da qayd etmeli ki, böyle allar tek caillikniñ neticesinde olmayıp, sanatnıñ başqa çeşitlerinde de em yalıñız qırımtatarlarda degil, başqa musulman halqlarnıñ sanatında da yüz bergen.
Mimarcılıq dekorında, kilim ve kirametlerde yapılğan arap yazıları vaqıt keçken sayın üslüpleştirilgen ve oqulmağan harakter taşıp başlaylar.
Olarnıñ oqulması mecbur degil edi.
Bu alnı "yazı belgi olaraq, yañğırağan nutqqa nisbeten, ziyade emiyetke malik edi... arap yazısınıñ belgiler vazifesine konkret malümatnı bermekten ğayrı, onıñ daa büyük vazifesi bar — Qurannıñ sözlerinden mücessemleşken, samimiylik tili olğan arap yazılarnıñ muqaddes vazifelerini eda etmekteler.
İlle arap elifbesi, onıñ formal hususiyetleri oquycını ya da adiy seyircini başqa seviyedeki degerliklerge yollaylar...".
Qırımtatar milliy nağışlarındaki yazılar, mimarcılıq dekorındaki yazılar kibi, olarnıñ mündericesine baqmadan, em süslendirici rol oynağanlar, em "bu yadikârlıqlar ille musulman diniy cemiyetlerge ait olğanını tasdiqlağanlar".

Bazıda yazılar terbiyeviy harakter de taşığanlar.
Meselâ, Ye. Spasskaya yüzbezlerdeki yazılarnıñ tercimelerini bere: "Ekiyüzlü, fikirsiz, ahmaq insan şeyniñ tek tışqı qıyafeti ve şeklini begene", "Biz, bütün degerliklerniñ negizi olğan qadınlar, onıñ içün bir şey degilmiz", "Bar da, böyle ahmaq ve cailge özüñni begendir, muqaddeslikniñ dadını bilmegen kimsege bütün muqaddes varlığıñnı ber".
Böyle yazılar olarnıñ tek musulman sanatına ait olğanını tasdiqlamaqtan ğayrı, qadınnıñ cemiyetteki vaziyetini harakterizley.
Şuña emin olmaq mümkün ki, bu yazılarnı bilgili, şeerli qadınlar yapqanlar, böyle al köyde olabilecegine inanmaq küç.

Kolorit — qırımtatar nağış istisalı devriniñ işançlı şaatıdır: resimniñ boyası qattı reglamentirlengen edi.
Mavı, sarı, beyaz tüsler XVIII asırnıñ eşyalarına ait; mavı, sarı, qırmızı — HVIII-HIH asırlarğa; qırmızı, sarı, qara — XIX asırnıñ ekinci yarısına ait edi.

Bunıñnen birlikte, Ye. Spasskaya qayd etkenine köre, "tatar qadınlarınıñ sevgen tüsleri — nazik renklerniñ açıq aenkleri: gülgüli-yeşilli, mavımtılı-sarılı, dep saymaq mümkün; qaramtıraq

renkler de rastkeleler, lâkin olarnı da açıqça, altın ve kümüş yiplernen yımşatalar...
Örnekniñ ayrı elementi bir ya da birqaç tüsnen nağışlanması mümkün edi.
Meselâ, çeçekniñ bir yaprağı bir tüs, qalğanları — başqa tüsnen işlene bile".
Bu qaydlar, qırımtatar nağışınıñ koloristik harakteristikaları sıñırsız olıp, nağışçı usta qadınlar temelleşken qaidelerge riayet etmeknen bir sırada, öz isteklerine köre, çeşit renklerni işletip mustaqil icat etkenlerini tasdiqlamaqta.

Kolorit qırımtatar nağışınıñ eñ müim estetik degerliklerinden birisi ola.
XIX asırnıñ eşyaları XX asırnıñ başlarındaki eşyalardan aynı koloritleri ile büyük farq ete ediler.
Ayvan ve ösümliklerden asıl olğan tabiiy boyalar azırlav sırları qırımtatarlarğa yaqın tanış edi.
Boyalarnı ösümliklerniñ tamır, pıtaq, qabuğı, yapraq, çeçek ve meyvalarından azırlay ediler.
Boyanıñ keyfiyeti, tüsniñ qoyulıgı ösümlikniñ cıyılğan vaqtına (yıl mevsimi, sutkanıñ qaysı saatinde), saqlav şaraitlerine, işletilgen tehnologiyağa bağlı edi.
Taze ösümliklernen boyalansa, ötkür, intensiv renkler ola; qurutılğan otlarnen ise — renkler tınıq ola edi.
Boyanı tutturmaq içün köktaş, saçqıbrız, şap ya da ekşiliklerden faydalanğanlar.
Aynı bir boya çeşit tutturıcılar ile iştelgen alda başqa-başqa tüsler asıl etken, tutturıcı az miqdarda işletilse açıq tüs, ziyade işletilse — qoyu tüsler olğan.
Boyalanmağan yiplerniñ tüsü — bej ya da açıq-qaverenkli olğan.
Boyacı ustalar yerli ösümliklerden pijma, çobanotu, qılıçotu, ebengömeç ve saire otlardan faydalanğanlar.
Toqumacılıqta sıq rastkelgen sarı tüs — şafran boyasınıñ neticesidir, amma onıñ paalılığından sebep, ekseriyet barbaristen işlengen boyadan faydalanğanlar, bazıda adiy soğan qabuqlarını işletkenler.
Qara boya nar qabuqları ya da cevizniñ yeşil qabuqlarından asıl olğan.
Qırmızı boyanı sandal teregi ya da çeşit aşeratlardan yapqanlar.
Ustalar yerli ösümlik ve ayvanlardan asıl olğan boyalardan ğayrı İndistan, Turkestan, Türkiye, İrandan ketirilgen çeşit-türlü boyalarnı da çoq işletkenler.

Bu boyalarnıñ çeşit kombinatsiyaları, çeşit tüslerni bir-birine keliştirüv neticesinde, basma ve yipler acayip renkler alıp, yıllar devamında ağarmayıp öz güzelligini coymay ediler.
XX asırnıñ soñunda Avropa ve Rusiyeden ketirilgen anilin, himiyaviy boyalarğa keçüv boya azırlav ve yip boyalav ceryanını bayağı yengilleştirdi, amma toqumacılıq eşyalarınıñ dekorativ hususiyetlerine menfiy tesir kösterdi.
Boyacılıq ustalığı yavaş-yavaş öz ananelerini ğayıp etip başladı, kolorit keskin, qaba oldı, vaqıt keçken soñ boyalar ağarıp başlay edi.
Bularnıñ episi toqumacılıq esnafınıñ umumiy keyfiyetine tesir etti.

Toqulğan ve nağışlanğan çeşit bezler, tüb ve üst urbaları, ufaq-tüfek turmuş eşyalarınıñ negizi olaraq — tegiz ya da yolaqlı "atma" basma işletile edi.
Bu pamuq ya da keten yiplerden toqulğan yengil basma edi.
Pamuq ve keten Qırımnıñ cenübiy yalıboyunda ve bazı çöl rayonlarında östürilgen.
Yipler elde işlengeni içün olar er vaqıt tegiz olmağan.
Köylerde ekseriyet kendir ve qıcıtqan yipi işletilgen, şunıñ içün basma qattı ve qaraca olğan.
Atmanıñ eni tahminen 30-70 santimetr olğan.
Atma toqumacılıq esnafında çöl qırımtatar qadınlarına yetecek olmağan.
Yüksek keyfiyetli yipler Buharadan, Kavkazdan da ketirilgen.
Öz qaviyligi, tegizligi, inceliginen İstanbul burma yipi belli edi.
Ondan krepdeşinni añdırğan atma toquy ediler.
Fırlanta, quşaq, şallarğa işletilecek atma adeti üzre tegiz olğan.
Kölmek, şalvarlarğa ise yolaqlı atma işletilgen.
Yipler başta boyalanmağan.
Tabiiy renkli — beyaz ve krem tüslü olğan.
Yelaqlı basmalarda qırmızı ve qaverenkli yipler işletilgen.

XIX asırnıñ soñunda ve XX asırnıñ başında örnekli toqumacılıq esasen aşağıdaki eşyalar ile taqdim etilgen.
Bu — beyaz çarşaflar, örtüler, paçavralar, maramalar, şerbentler, basma quşaqlar, iç kölmekleri, çeşit bavlar.
Bu eşyalar kelin ciyeziniñ bir qısımını teşkil etkenler.

Örnekli toqumacılıqnıñ bir qaç çeşiti mevcut olğan.

Örnegi "saçma atma — bezler, quşaqlar, şarflar toqulacaq basmanıñ çetleri bu tehnikiy usulnen yekünlene edi.

Örnekniñ yipleri negiziniñ yiplerinden qalınca olıp, açıq-bej renkli yolaqlı örnek yarata ediler.
Bu örnek Qırımnıñ çöl tarafına ait edi.
Amma dağlı ve yalıboyu tarafında da (qaverenkli-qaralı tüsler) rastketirile turğan.

"Atma qıbrız" tehnikası Qıbrızdan kelmelidir.
Qıbrız çeşiti Qırımnıñ yalıboyunda keniş işletilgen, onıñ vastasınen çoq tüslü mürekkep kompozitsiyalar yaratılğan.
Örnek yipleri basmanıñ üstüne tegiz yatıp, onıñ üstüni tolusınen qapata ediler — "maqat" toqumacılığı adı da bundan kelip çıqqandır.
Buña beñzegen toqumacılıq tehnikası Şarqiy Aqdeñiz boyunda yaşağan deerlik ep halqlarda rastkele.

Qırımnıñ dağlı-yalıboyu qısımında "tahtalı" tehnikası keniş darqalğan edi.
Bu tehnika çeşitinde, de yüz, de ters tarafından almaşıp renkli yipler töşemesinden örnek teşkil etken, tahtaçıqtan faydalanıla.
Örnek qabarıq olğanı içün, o nağışqa oşay.
Bu tehnikanı sofra örtüleri, peştmallar toquğanda işletkenler.
"Tahtalı" tehnikasınıñ daa bir çeşiti "çilter" edi,— renkli yipler biri-birinden küçük teşiçiklernen ayırıla edi.
"Çilter" tehnikası ösümlik ve mimarcılıq kompozitsiyalarnı toqumağa pek oñaytlı edi.

"Töpeli" tehnikası çeşiti yuqarıda qayd etilgen çeşitler sırasında eñ az ögrenilgendir.
Saqlanıp qalğan vesiqalı menbalar ve fotomateriallarğa köre malüm ki, bu tehnikada biri-birine yaqın yatqan yiplerden eki taraflı örnek yaratılğan.
"Töpeli" tehnikasınıñ "atma qıbrız" tehnikasından farqı şunda ki, mında örnek qoşulğan alda degil de, negizniñ sade yiplerinen ayırılğan alda toqulğan.
Şunıñ içün de o, "tahtalı" tehnikasına yaqındır.
"Töpeli" tehnikası urbalar ve dekorativ basmalarnı yaraştırmaq içün işletilgen.

"Evciyarlar" — bezetici bezler qırımtatar örnekli toqumacılıq ve nağışınıñ parlaq nümüneleri olalar.
Yalta devlet tarihiy-edebiy müzeyiniñ fondlarında 1 biñge yaqın basma mevcut, olarnıñ ekseriyetini evciyarlar teşkil eteler.
Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyiniñ fondları da unikal toqumacılıq eşyalarınen zenginleştirildi.

"Evciyar" sözüniñ bir qaç manası bardır.
Arap tilinde — faydalı olmaq, qırımtatar tilinde — evni yaraştırmaq (cıymaq) manasını añlata.
Bezlerniñ bu çeşiti hususan qırımtatar turmuşında keniş darqağan edi.
Evciyarlarnen savut rafları, odalarnıñ divarları ve ilâhre yaraştırılğan.
Evciyarlar kelin ciyeziniñ bir qısımını teşkil etip, kelinniñ ustalığı ve eyiallığı aqqında malümat bergen.
Zengin kelinniñ boğçasında 400-500, fuqareniñ — 200-300 nağışlı bezi olğan.
Qorantada qız bala doğğanınen, ciyezi azırlanıp başlana edi, söz kesim ve toy arasında ise bu ceryan avcına yete edi: bu devir tahminen yarım yıl devam ete, qorantanıñ bütün qadınları işke kirişip, zarur sayıda nağışlar azırlanğan.

Yüksek keyfiyetli işlev tehnikası, resimniñ ifadeligi ile ayırılıp turğan, eñ keyfiyetli toqulğan evciyarlar Qırımnıñ daglı Şarq tarafında yapıla ediler.
Evciyarlarnıñ esasını, endi qayd etilgeni kibi, atmalar teşkil etkenler.
Esasen geometrik örnek ile bütün basma toldurıla; ortasında — siyrek, çetlerinde sıq örnekler işlengen.
Evciyarlarnıñ kolorit renkleri ananeviy: qara, beyaz, qırmızı, sarı, bazıda qoşma olaraq, yeşil, mavı, kultyus ola edi.

Qırımtatarlarnıñ dekorativ ve turmuş bezleri pek çoq edi, bu — yüz bezler, tiz bezler, divar bezleri, sofra bezleri...
Olar toquma ve nağış örneklerinen yaraştırılğan.
Bezlerniñ tar çetleri nağışlanğan, eki ucundaki örnek bir-birini tekrarlağan.
Ösümlik nağışlarına, ciddiy geometrik örnekke nisbeten, tasavur ve işlevde serbestlik bergen.

Qırımtatar sanatınıñ hususiy çizgileri — ölçü duyğusı, toqtamalıq ve şekilleriniñ inceligi qadın-qızlarnıñ baş örtüleri marama ve şerbentilerde öz aksini taptılar.
Pamuq, keten, yipek maramalarnı qocağa barğan qadınlar örtkenler.
Maramalar öz ifadeligi ve dekornıñ baylığı ile ayırılıp tura ediler.
Maramanıñ örnegine maden de kirsetilip, basma daa ağırca ola edi.
Dalğalanğan çetlerini gırjıva ve püsküllernen yaraştıra ediler.
Qadınlar maramanı fesleriniñ üstüne taşlay ediler.

Yuqarıdaki eki köşesini çeñgeniñ astına ketirip bağlay ediler, aşağıdaki eki ucu ise arqalarında salınıp turğan, zaruriyet peyda olğanda, qadınlar maramanen betlerini qapata bilgenler.
Qırımtatar sanat müzeyiniñ fondlarında bulunğan maramalarğa köre, olarnıñ renkleri ananeviy — beyaz zemin üstüne qırmızı-qara örnek qoyulğan.
Maramanıñ tar tarafları ğayet yaraştırılğan.
Örnekniñ esas elementi — qaranfilniñ üslüpleştirilgen şekili.
Çeçekler üç sırağa üçer dane qoyulğan olıp, dörtköşelik asıl eteler.
Dörtköşelikler ise maramanıñ ucunda keñ şerit asıl eteler.
Örtüniñ keñ tarafları biri-birini almaştırğan büyük-küçük romblarnıñ üç qatlı basamaqlar — nazarlıqlar harakterniy taşığan geometrik şekillernen yaraştırılğan.

Baş örtüsi — şerbenti (iran tilinden "sarband", sar — baş, band — bav) qocağa daa barmağan, yaş qızlarğa qararlaştırılğan.
Olarnı Kavkazdan, Türkiyeden ketirilgen ince tülbentiden tikkenler.
Negizi ince, yengil olğanı içün nağışı da ince pamuq, yipek yiplernen işlengen.
Toqumacılıq eşyalarnıñ mükemmel geometrik örneklerinden farq eterek, nağışlanğan eşyalarnıñ ösümlik örnekleri basmanıñ üstünde serbest yerleşip, yarışıqlı kompozitsiyalarğa çevirilgenler.

Bugünde-bugün Qırımda qırımtatar milliy toqumacılıq ve nağışı tiklenüviniñ faal ceryanı ketmekte.
90-ncı yıllarnıñ başında Qırımnıñ bir sıra rayonlarında kurslar açılıp, qırımtatar qızları ananeviy sanat sırlarını ögrendiler.
Bu aktsiyalarda professional ressamlarımız da iştirak eteler.
Halq sanatını yahşı bilgen belli usta Mamut Çurlu eki taraflı ananeviy nağış ile işlengen toquma pannolar seriyasınıñ müellifidir.
Çurlu öz eserlerini, ekseriyet, istidatlı ustalarnen birlikte yarata, olar müellifniñ ğayelerini amelge keçirip, eşyaga öz üslüp ve ustalıqlarını kirseteler.

Altın tikiş qırımtatar manzaralı-ameliy sanatınıñ gururıdır.

Altın ya da kümüş yiplernen işlengen nağış kolorit çeşitliginen ayırılmasa da, yipler qalın olğanı sebebinden qabarıq nağışnıñ özü ifadeli yarıq-kölge effektini bere.

"Altın tikiş ustası tikişni açıq-aydın işlegeni ve örnekleri ustalıqle yerleştirgeni neticesinde yüksek bediiy semerelerge irişe, olar renkli yiplernen işlengen nağışlardan qalışmaylar.
Altın nağışnı bediiy cetten dülberligi ve baylığı boyunca yüksek qaqma sanatı ya da gravörniñ işinen teñeştirmek mümkün", — dep yazğan P. Çepurina.

Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyiniñ fondlarında qırımtatar altın nağışlarınıñ unikal nümüneleri mevcut.
Olarnıñ arasında — kiseler, yeñ qapaqları, baş kiyimleri, yelekler, erkek ve qadın-qızlar urbaları bardır.

XIX asırnıñ soñuna ve XX asırnıñ başına ait qırımtatar qadın-qızlar anteriniñ bir qısmı — altınnen nağışlanğan yeñqapaqlar edi.
Çıqarılğan yeñqapaqlar trapetsiya şekilinde olıp, paalı basmalardan, ekseriyet, qoyu-vişne tüsteki qadifeden tikile edi.
Astarı atlastan tikile, bilekni qattı sarıp tutması içün, yeñ qapaqnıñ içine kâğıt qoyulğan.
Yeñqapaqlar ösümlik örneklerinen (beş, yedi, sekiz yapraqlı üsüpleştirilgen lâleler) mıqlama ve qasnaq tehnikasında işlengen.
Yeñqapaqlarnıñ çetleri altın yipli sıcım ile çevrelengen.

Altınnen işlengen urbalar onıñ saibiniñ içtimaiy ve maddiy vaziyetiniñ köstergiçi edi.
Erkekler, qadınlar, balalar kiygen qısqa tonçıqlar pek zengin süslendirilgenler.
Tonçıqlar qadifeden tikilgenler.
Altın nağış yeñlerinde, arqasında, omuzlarında, köksünde işlengen örnegi ananeviy ösümlik tasvirleri edi.
Burğuçlanğan filisler bütün zeminni qaplap, bazıda ayrı badem ve çeçeklerge ayırıla edi.

Tedqiqatçılar burğuçlı örnekte Bizansnıñ tesirini köreler.
İran ve Türkiye sanatınıñ tesirini ise, olarda keniş darqağan "badem" örnegi mında da mevcutlığınen añlatalar.

Ananeviy baş kiyimi — fesler de altınnen işlengenler.
Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyinde mevcut altın fes bütünley altınnen işlengen, töpeliginde sekiz yapraqlı çeçek, çetlerinde de aynı bu çeçek, amma ufaqça, yanında da iri kertikli yapraqlar işlengen.

Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyiniñ qıymetli eksponatlarından biri — XX asırğa ait bayramlıq anteridir.
O, qoyu-mor yipek atlastan tikilgen, "qasnaq" tehnikasında altın sıcımnen işlengen.
Sıcım elde bükülgen ve anterniñ üstüne ösümlik örnegi şeklinde tikilgen.
İşleme yolaqnen anterniñ bütün ögünden yaqasına köterile, oymasını aylana; aşağısında anterniñ eki kenarındaki yırtıqları da altın sıcımnen yaraştırılğan.

Erkek urbaları da altın sıcımnen yaraştırılğan.
Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyiniñ kollektsiyasında XX asırnıñ başına ait milliy erkek kostümi mevcut — yüksek yaqalı qısqa tonçıq, doğru balaqlı ştan.
Tonçıqnıñ bütün ögü ve yeñqapaqları altın sıcım ile ğırcıva kibi işlengen.
Örnekniñ esas elementleri — boyunda işlengen dalğalı sızıqlar, olarğa qoşma olaraq adiy çeçekler işlengen.

Altınnen işlengen ğayet populâr eşyalardan biri — kiseler edi.
Kiselerni, adeti üzre, qadınlar, yaş qızlar öz aqayları ve nişanlılarına tikkenler, şunıñ içün de kiseler ekseriyet qadın şeklinde olğanı tesadüf degildir.
Sanatta qadın şekliniñ tasvirlenüvi tarihiy tamırlarnen bağlıdır.
Buña oşağan mevzular keniş Avrasiya regionınıñ terrakot plastikasında közetileler, olar Allanıñ qadın qıyafeti ğayesinen bağlıdır.
Qırımtatar sanatında bu şekilniñ saqlanıp qaluvı islâmdan evelki sanat ananeleriniñ qaviyliginiñ delilidir.
İhtimal, bu ananeler, antik devirde Qırımnıñ qadimiy ealisi tabınğan Qıznıñ obrazına barıp yetedir.

Kise, adeti üzre, dört qısımdan ibaret ola.
Ög ve art qısımı ve eki yan tarafı, olar içine tikilgeni içün körülmeyler, amma kisege kölemli şekil bereler.
Kiseniñ yuqarı qısımına, onı quşaqqa bağlamaq içün, yip tikile.
Şunı mıtlaqa qayd etmeli ki, kiseniñ ğayet mürekkep zemini burğuçlı ve ösümlik örnegi büyük ustalıqnen işlengen.

Altın işlemenen yaraştırılğan kiselerniñ sırasında, XX asırğa ait qadifeden tikilgen ve ufaq boyuncaqlarnen yaraştırılğan kise ayrıca turmaqta.
Böyle eşyalarnı Kezlevde işlegenler.
Kiseniñ zemini çiftlengen boyuncaqlarnen nağışlanğan.

Tikici usta boş yer qaldırmamağa tırışqan, çünki islâm tasviriy ananeleri boyunca, boşluq yasaq etilgen.
Mezkür kiseniñ örnegi, qırımtatar manzaralı sanatı ananeleriniñ üzülmegenini ve çeçek ya da bardaq içinde çeçek tasviri orta asırda eñ keniş darqağan mevzu olğanını tasdiqlay.
Bunıñle birlikte, örnekniñ belli bir derecede sadeligi sanat saviyesiniñ yavaş-yavaş tüşkeni aqqında da delâlet bere.

1991 senesi Aqmescit şeerinde "Qırımtatar nağışı — qadife üstünde altın işlemeni ğayrıdan tiklev" leyhasınıñ çerçivesinde "Örnek" küçük işhanesiniñ bazasında onıñ teşkilâtçısı S. Memetovnıñ ve Qırımtatar medeniyetini ğayrıdan tiklev boyunca koordinatsion merkeziniñ teşebbüsi ile milliy nağış kursları açıldı.
Moskvadan davet etilgen 3. Bekirova Aqmescitten, Bağçasaraydan, Canköyden, Sudaqtan istek bildirip kelgen yaş ustalarğa ders berdi.
Bugünde-bugün Aqmescitniñ "Elâl" etnomerkezinde altın işlemeli suvenirler istisalı ayaqqa turmaqta.
Ustalarnıñ esas maqsadı — eşyalarnıñ unutılğan şekillerini, ananeviy örnek ve nağış tehnologiyasını ğayrıdan tiklemek, işlemeli eşyalarnı tek milliy suvenir olaraq degil de, zemaneviy turmuş ve kostümnıñ bir qısmı derecesine kötermektir.
Altın işlemeli eşyalarnıñ bir qısmı Mamut Çurlunıñ eskizleri boyunca yapılğandır.
Olar grafik harakter taşıylar, filigranlıqtan marum etilgenler, lâkin buña baqmadan, qırımtatar milliy örneginiñ harakteri sezilmekte.

Zemaneviy altın işlemelerniñ acayip nümüneleri, dep Elvira Muratova (1970 s. d.) ve Elvira Osmanovanıñ (1961 s. d.) eşyalarını saymaq mümkün.
Bundan evel nağış qızlarnıñ aveskârlıq eglenceleri edi, amma Qırımğa köçip kelgen soñ altın nağış kurslarını bitirip, endi bir qaç yıldır ki, olarnıñ eserleri Qırımda, Moskvada, Kiyevde, Türkiye ve Almaniyada ötkerilgen manzaralı-ameliy sanat sergilerini yaraştıralar.

Altın işlemeler boyunca istidatlı usta Dilâra Galaktionova (Hasanova), (1929 s. d.) — halq ustası Amet Qalafatovnıñ torunı al-azırda Taşkentte yaşay.
Onıñ eserleri tek Otra Asiya müzeylerinde degil de, Baltıqboyu, Almaniya, Amerikada da özüne lâyıq yer almaqtalar.

D. Galaktionova kilim ve gobelenler kibi pek çoq altın nağışlı eserlerniñ müellifidir.
Usta, qırımtatar toqumacılıq ananelerini devam eterek, öz eserlerine zemaneviy professional ressamnıñ dünyabaqışı ve ğayelerini kirsete.
"Baht quşu", "Cennet quşları" kibi renkli kompozitsiyalar — bu örnekli, temsilli mevzularnıñ quş, ayvan, çeçeklerniñ real tasviri ile birleştirilgen eserlerdir.

Tedqiqat etilgen materiallarnıñ talili qırımtatar nağışı üslübiniñ esas çizgilerini belgilemege imkân bere.
Bu — örnek mevzularını seçüvde, çeçek, ösümlik elementlerine — yapraq yollağan ince pıtaçıqlarğa, üslüpleştirilgen çeçek tepsiçiklerine — üstünlik berile.
Musulman sanatınıñ hususiyetleri, işte, bunda ifadeleneler.
Alla yaratqan dülberlikniñ temsili olğan çeçek mevzuları, cennet bağçası yeteçki rol oynağanlar.
Qırımtatar çeçek örneginde yengil abstraktsiya olmaqnen bir sırada, özüniñ hususiyetleri de bar.
Meselâ, mevzudan ğayet tış İran örneginden farq eterek, onıñ resimlerinde Qırım tabiatınıñ prototipleri tanılıp turmaqta.
Nağışnıñ kompozitsiyası simmetriya qanunlarına qattı riayet ete, simmetriyanıñ merkezi çeçek, umumiy kompozitsiyada neytral zeminge müim rol ayırıla, bu ise nağış resimine hafiflik ve yengillik bağışlay.

3.4. KİLİM TOQUMACILIĞI

Ayvanasravcılıq hocalığı, zengin hammal bazası (yüksek keyfiyetli yün mevcutlığı) Qırımda kilim toqumacılıq saasınıñ inkişafını belgilediler.
Al-azırda biz tek çeşit kilimler aqqında tasavurğa malikmiz.
Bu tüksüz, palasqa oşağan kilim.
Yazma menbalar ve körgen-bilgenlerniñ malümatlarına köre, Qırımda tüklü kilimler de toqulğan, lâkin asırnıñ başında bu esnaf yalıñız tüklü asma torbalar yasav derecesine tüşti.
Qırım müzeylerindeki tüklü kilimlerniñ tedqiqatı neticesinde, olar qırımtatar degil de, Kavkazda toqulğan, kilimler olğanı belli oldı.
Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyiniñ hadimleri kilim toqumacılıq nümünelerini qıdıruv boyunca iş alıp barmaqtalar.
Bu mevzu açıq ve ciddiy ögrenüv seviyesinde bulunmaqta.
1996-1997 seneleri TİKA Türkiye investitsiya agentligi ve Qırımtatar halqı Meclisi tarafından tüklü kilim toqumacılığı

kursları teşkil etilip, işbu bir yıllıq oquvnı tahminen 20 adam bitirdi.

2000 senesi Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyiniñ hadimleri L. Tevfiqova ve L. Ğafarova ananeviy qırımtatar örnekleri esasında zemaneviy qırımtatar tüklü kilimi içün bir sıra örnek eskizleri işledi.
Kurslarnı bitirgen ve yüksek dağlar arasında yerleşken Kokköz köyüniñ "Kokköz" adlı Qırımtatar esnaflar müzeyinde kilim toqumacı olıp çalışqan Zeynep Musayeva Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyiniñ hadimleri işlegen eskizleri boyunca, ihtimal soñki 100-150 yıl içinde ilki qırımtatar tüklü kilimini toqudı.
Onıñ kölemi 160 sm x 220 sm.
Ebet, tüklü kilim toqumacılığı esnafını tiklev boyunca işler endi başlanmaqta.
Bu işte Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyi ve "Kokköz" qırımatatar medeniy-etnografik merkezi esas rol oynamaqtalar.

Kilim toqumacılığı yalıñız qırımtatar esnafı degil.
Bugünde-bugün kilim istisalı Orta Asiyada, Kavkazartında, Ukrainada, Türkiyede, Mısırda, Bulğaristanda, Romaniyada, Moldovada bellidir.
Olarnıñ mevcutlığını ta XI asırda Mahmud Qaşğarlı qayd etken, o, kilim — bu örnekli çarşaf, kilimnen pol ve divarlarnı qapatalar, dep yazğan.

Kilim atqı yipleri negiz yipleriniñ arasından kirsetilip, mürekkep çatışuvlar vastasınen toqula.
Ekseriyet yün, bazıda ise pamuqtan toqula.
Kilim içün geometrik örneklerniñ etrafında araçıqlar harakterlidir.
Bu teşiçikler negiz yipleri atqı yiplernen sarılıp, atqı yipleri öz yönelişini deñiştirgen yerlerde asıl olalar.
Başqaca aytqanda, örnek yaratmaq içün, atqı yipleri örnekniñ şekline köre bir-birine yaqınlaşalar ve biri-birinen bağlanmayıp, kene de ayrı keteler.
Neticede, er bir sırada, atqı yipleri bir-birine yaqınlaşqan yerlerde — çilter peyda ola.
Atqınıñ bir-birinen çatışmağan yipleri bir qaç aylanmadan son boyuna ve diagonal yönelişlerde öz yerlerini avuştıralar, bunıñ neticesinde örneknin çevresinde basamaq şeklinde yüksekligi 5-7 ya da 7-10 mm olğan teşiçikler peyda olalar.

Örnek çevresindeki çilter büyük ve küçük örnek mevzuları ifadeli ve grafik çerçivesiniñ rolüni oynamaqnen bir sırada, toqulğan eşyağa örme effektini bereler.

Kilim toquma tehnologiyası onıñ örnek şekillerini de belgiley.
Bu — geometrik örnekler — romb, üçköşelikler ve ilâhre.
Kilimde ösümlik, deñiz ya da başqa tasviriy mevzular işletilse bile, olar geometrik şekillerini qabul eteler.
Qırım kilimlerinde, ekseriyet, sade geometrik şekillerindeki örneklerni rastketiremiz.
Bu, kilim örnegi mında inkişaf olunmağanını, inkişaf olğan ise bile, yalıñız resimni sadeleştirüv tarafına olğanını tasdiqlaylar.
Umumen, XX asırğa ait qırımtatar kilimleriniñ örnekleri bundan evelki devirge ait kilim toqumacılıqnıñ ananeviy elementleri ve kompozitsiyaları esasında işlengenler.
Olar eski eşyalardan tek renk aenkleri ile (tabiiy boyalar fabrika istisalınıñ boyalarınen deñişkeni tesir etken) ayırılalar.

XX asırnıñ başında Qırımda tek töşeme kilimler, namazlıqlar, örnekli ve sade kiyizler, eybeler, torbalar toqulğan.
Olarnıñ azırlanuvı em hocalıq-turmuş em de merasim ihtiyaclarınen bağlı edi.
Meselâ, bay kelinniñ ciyezinde 2-3 odanı töşemek içün kilimler ola edi.
Ekseriyet olarnıñ kölemi — 1,5 h 3,5m; 2 h 4 m, namazlıqlar 0,9 h 1,5 m kölemince ola turğan.
Kilimler pek tığız olmay edi, çünki olarnı gorizontal tezyalarda toquğanlar.

Müellif öz tedqiqat ve hulâsalarını 1945-1990 seneleri devrine ait kilimlerniñ talili esasına bazanıp yapmaqtadır.
Ameliy sanatnıñ diger çeşitlerinde olğanı kibi, kilim toqumacılıqnıñ özüne has tehnik ve bediiy usulları bar.
Olar qadimiy zamanlarda peyda olıp, ondan soñki asırlarnıñ sınavından keçkenler, şunıñ içün de olar ğayet qattıdır.
Bu esnafnıñ maddiy delilleri ğayıp oldı, bazı elementleriniñ adları, kilim örnekleriniñ resimleri unutıldı.
Ya asırnıñ başında elde toqulğan eşyalarğa ihtiyac eksildi de, halqnıñ facialı taqdiri neticesinde de onıñ bütün medeniy degerlikleri bütün dünya boylap sepildi de.
Buña baqmadan, sürgünlik yerlerinde de kilim toqumacılığınen oğraşqan usta qadınlarımız bu icadiyatnıñ nümünelerini bizim küngece alıp keldiler.

Özbekistanda Andijan vilâyetiniñ Palvantaş köyünde özüne has kilim istisalı boyunca merkez meydanğa ketirildi.
Onıñ esasını Qırımnıñ Sudaq rayonından çıqqan ustalar teşkil ettiler.
Orta Asiya halqları, özleri de qadimiy kilim toqumacılıq ananelerini taşığan halqlar olaraq, şübesiz ki, qırımtatar ustalarınıñ icadına tesir ettiler.
Buña baqmadan, taqdim etilgen nümüneler qırımtatar kilimleri olaraq baqıla, çünki olar Qırımdan çıqma milliy çizgilerni saqlap qalmaqtalar.

Evde toqulğan kilim.
Kilimniñ kompozitsiyası çilterli, basamaqlı romblardan ibaret, olar zeminsiz boşluqta sıralarnen yerleştirilgenler.
Örnekni asıl etken basamaqlar kilim toquv tehnikasınıñ neticesinde asıl olğanlar.
Romblarnıñ er bir sırası digerinden renk ceetten farq ete.
Beyaz zeminli romblarnıñ üstünde kölemi küçükçe feruze tüslü romb, onıñ üstünde qoyu-gülgüli romb, onıñ ortasında feruze tüste küçük dörtköşelik yerleşken.
Ekinci sıra ise — feruze, onıñ üstünde qara, qaranıñ üstünde qoyu-gülgüli romb, onıñ ortasında feruze dörtköşelik yerleşken.
Kompozitsiyanıñ belli bir merkezi yoq, onı istegeniñ kibi devam ettirmek mümkün.
Kilimniñ tar çetlerinde bördür yolaqlar toqulğan, olar beyaz çızıqnen belgilengen olıp, üstünde bir-birini almaştırğan portaqal tüs, yeşil, qoyu-gülgüli "pahlava" örnegi toqulğan.
Yipler anilin boyalarnen boyalangan.
Bunı ötkür renkler isbat eteler.
Yün tegiz boyalmağan.

Aynı bu örnek muvzusı da, umumen kompozitsiyanıñ özü de bu ya da biraz deñişken variantı çeşit halqlarda, şu cümleden Orta Asiyada, Kavkazartında, İranda da mevcuttır.
Bu örnek em ayvanasravcılıq, em de yerleşken, topraq işlerinen oğraşqan qabileler arasında rastkele; onıñ tamırları qadimiy sanat elementlerine barıp yete.
Buña beñzegen basamaqlı romblar şekilindeki mevzular Turkmenistan ve Özbekistannıñ territoriyasında tapılğan eneolit kirametinde de işletilgenler.
Qırım kilim toqumacılığına olarnı Sudaq rayonında yerleşken oğuz-selcuklardan kelip çıqqan türkiy köçebe qabileleri alıp kelgenler, olarnıñ kilimlerinde bu mevzular ğayet keniş darqağan edi.

Elementniñ temsili topraq.
O ev, qadın ve umumen meyva bergen başlanğıç ğayesinen bağlıdır.
Rombnıñ ortasında noqtalar (bizim misalde — küçük dörtköşelik) urluq manasını bildire bile.
Ustalarnıñ özleri mevzunıñ manasını bilmeyler, o, yaraştırıcı belgi olaraq qabul etile.
Ustalar ifadeli renkler vastasınen örnekniñ ritm ve dinamikasını köstere bilgenler.

"Qıbrız" tehnikasında toqulğan kilim.
Negizi — pamuq, atması — yün, kilimniñ kompozitsiyası çilterli.
Bir sıra tişli medalyonlarnı romblar sırası deñiştire.
Başqa türkiy halqlarnıñ kilim toqumacılığında yardımcı rol oynağan elementler bu kilimde esas elementlerdir.
Tişli medalyon — biraz deñişken sekiz köşeli tepsiçik sanatta eñ qadimiy solârium temsillerinden biridir.
Tepsiçik zeminindeki romb, yuqarıda qayd etilgeni kibi, bereket ğayesinen bağlıdır, bu ğayeni şekilniñ ortasındaki noqta — urluq da tasdiqlay.
Örnekniñ umumiy manası aqqında aytacaq olsaq, o, endi yuqarıda aytılğanı kibi, bereket tilev ğayesinen bağlı.
Lâkin kilimni toquğan ustalar içün kompozitsiya tek yaraşıq olaraq qullanılğan.
Kilimniñ eki tar tarafı "pahlava" örneginen sıñırlanğan, "pahlavalar" kontrast tüslü.
Kilimni toquğan usta esas diqqatını onıñ kolorit çezimine ayırğan.
Qara zeminde qoyu-gülgüli ve feruze-kultyus tepsiçikler ve beyaz çerçiveli romblar zıncırı pek yaraşıqlı körüneler.
Romblarnıñ özleri kontrast renklernen ayırılıp turalar.
Kilimniñ dekorativligini elementlerniñ ritm ve ifadeligi qayd etmekte.

Evde toqulğan kilim, negizi pamuq, atması yün.
Kompozitsiyası yuqarıda baqılğan kilimge oşay, lâkin biraz deñiştirilgen.
Romblar zıncırınıñ yerine kilimniñ çevresi boylap altıköşelikler zıncırı çekilgen.
Ötkür renkler printsipi saqlanıp qalğan.

Yuqarıda baqılğan eki kilimniñ kompozitsiyası da İran, Kavkaz, Orta Asiyada ayvanasravcılıq qabilelerniñ kilim toqumacılıq istisalında rastkele.

Qırım sanatında ise olar, mında assimilâtsiya olğan ayvanasravcılıq qabilelerniñ kirsetken çeşit qatlamlarını aks ettireler.

Evde toqulğan kilim, negizi pamuq, atması yün.
Onıñ resimi Sudaq rayonı içün tipiktir.
Kilimniñ kompozitsiyası ağlıdır.
Onıñ esasında — altıköşelik ve romblardan ibaret bir-birine tiygen zıncırlar, olarnıñ içinde ise — daa küçük örnekler.
Altıköşeliklerniñ qara zemininde — ufaq altıköşelikler, olarnıñ da quvurçıq ilmekleri bar.
Altıköşelikniñ ortasında — 5 belgisi yerleştirilgen.
Romblarnıñ içinde — boynuzlı geometrik şekil.
Kilimniñ tar çetlerinde — bördür yolağı, onıñ zemininde sıranen 5 belgileri yerleştirilgen.
Bu belgi toqumacılarnıñ arasında "arslan ağzı" adınen bellidir.

Mezkür resim keniş malümat taşımaqta.
Onıñ kompozitsiyası, şu cümleden onıñ elementleri de, turkmenlerniñ yomud kilimleriniñ ğayet sadeleştirilgen resimidir.
Quvurçıq ilmekli altıköşelik — bu yomud tüylü kilimleriniñ esas medalyonıdır.
Rombnıñ ortasındaki geometrik şekil ise — ayvanasravcılıq qabilelerniñ sanatındaki klassik elementler, o, qoyun boynuzlı rombdan ibarettir.
İlmek şekildeki elementler "tırnaq" adınen bellidir.
Quş "tırnaqları", turkmen qabilesiniñ totemlerinden birisidir.
5 belgisiniñ manası aqqan suv ğayesinen bağlıdır.
Kilimniñ resimi eñ evelâ etnogenetik ceryanlar noqtiy-nazarından meraqlıdır.
Onıñ Qırım kilim toqumacılığında saqlanıp qalğanı şunı bildire ki, selcuk qabile birleşmesiniñ terkibine kirgen turkmen yomud qabileleri Qırımda assimilâtsiyağa oğranğanlar.
Yomud kiliminiñ örnegi sadeleşkenini, qadimiy qabile belgisi öz manasını yoq etkenini köz ögüne alsaq, Qırımda turkmen kilim resimleriniñ ananeleri yavaş-yavaş zayıflaşqanı aqqında hulâsa çıqara bilemiz.

Usta bu kilimni toquganda esas emiyetni onıñ süslenüvine bergen.
Qoyu zeminde örnekniñ elementleri ifadeli grafik belgiler kibi qabul etileler, olar qarama-qarşı renklernen ayırılğanlar.
Açıq tüslü elementler qoyu zeminde, qoyu tüsler — açıq zeminde.
Bu resimge açıq-aydınlıq, ifadelik, grafik çizgilerini bere.

Ağlı kompozitsiyanıñ özü ise sarı çevre sızığı ile qayd etilgen.

Evde toqulğan "taraqlı" kilim, negizi pamuq, atması yün.
Bu yerde bir-birini almaştırğan yolaqlar printsipi esasındaki kompozitsiyanı köremiz.
Kilim toqumacılıqta kompozitsiyanıñ bu çeşiti eñ eskisi sayıla.
O, palas kibi tüysiz kilimlerde saqlanıp qaldı; ağ-medalyonlı kompozitsiya tipine has olğan kilimlerde pek siyrek rastkele.
Kilimniñ boyu eki çeşit yolaqlardan ibarettir.
Keñce yolaq — romb ve "taraq" elementlerinden ibaret.
Kilimniñ ortasınla çift "taraq", kilimniñ eki eni bir yerge tikilgeni neticesinde peyda ola.
Yuqarıda qayd etilgeni kibi, bu element qırımtatar temsilinde büyük emiyetke malik olğan, çünki o, Çıñğızlarnıñ tamğası olğan.
Olarnıñ nesilleri — Geraylar Qırım hanlarınıñ sülâlesidir.
Tarca yolaq "pahlavalarnen" süslendirilgen, olarnıñ boyuna tek çevresi sızıqnen ayırılğan sade yolaq qoyulğan.
Resimniñ temsiliy manası aqqında bir şey aytmaq qıyın.
Kilimni toquğan usta oña tanış olğan ve onıñ tasavurında nasıldır manası olğan örnek mevzularını bir yerge toplap, kompozitsiya yaratqan.
Umumen, kilimniñ kompozitsiyası geometrik şeklindeki resim olaraq qabul oluna.
Usta qoyu-qırmızı, feruze, erılğan, altıntüsli, qara (zemin) kibi beş tüsni işletip, renk ifadeligine irişken.

Namazlıq, evde toqulğan, palas tehnikasında toqulğan.
Negizi pamuq, atması yün.
Esas elementleri — "taraq", "arslan ağızı".
Kompozitsiya — yolaqlı namazlıqnıñ qoyu-kultyus zemininde — keñ yolaq ve "taraq" — "arslan ağzı" — "taraq" üçlüginen ve çevresi sızıqlı, örneksiz eki renkli yolaqlarnen nevbetnen almaşalar.
Örnekniñ elementleri — bir tüslü, iri, açıq-aydın, ifadeli.
Namazlıqnıñ esas renkleri — qoyu-kultyus (zemini), feruze, qoyu-gülgüli.

Namazlıqnıñ kompozitsiyası namazlıqlarğa has kompozitsiyanen bağlı degil.
Namazlıqlarda mihrab tasviri olması şart edi.
İhtimal, qırımtatarlarnıñ arasında vaqıt keçken sayın namazlıq kompozitsiyasınıñ elementlerine qattı riayet etüv mecbur olmağandır.

Devirler keçken sayın namazlıqlarnıñ örnekleri pek deñişti, amma buña baqmadan, qırımtatarlarnıñ arasında namazlıq tek kölemi cetten farq ete, o, yatıp namaz qılğan insannıñ qıyafetine qararlaştırılğan.

Evde toqulğan namazlıq, palas tehnikasında toqulğan.
Negizi pamuq, atması yün.
Örnekniñ esas elementi — "taraq".

Mezkür kilimde, kompozitsiyanıñ merkezinde yerleştirilgen üç tişi eki tarafqa baqqan çift "taraq" elementleri, namazlıq boyu keñ yolaqnen sozulıp, mihrab şeklini açıq-aydın yaratalar.
Amma resimniñ eñ "ikâyeci" elementi — qarşımızda namazlıq olğanını tasdiqlağan eñ yuqarısında toqulğan küçük qara üçköşeliktir.
Bu üçköşelik namaz qılğan insan qaysı tarafqa secde etmek kerekligini, başını qayerge egmek kerekligini köstere.
Secde etkende baş ve qollarnıñ yerini "kösterip" toqumaq usulı Orta Asiyada da, Kavkazda da halq arasında işletilgen.
Bundan da ğayrı, üçköşelik — nazarlıq şekli olıp, qara küçlerden qorçalanğan.
Bu faktnıñ meraqlılığı şunda ki, islâm dinine ait diniy eşyanıñ üstünde putperestlik temsili saqlanıp qalğan.
Üçköşelik yerleşken yolaq bütün kompozitsiya içinde yeşil tüslü birden-bir element olğanı da tesadüf degildir.
Yeşil tüs — islâm dini tüsü eşyanıñ diniy harakterli olğanını bir daa tasdiqlamaq içün hızmet ete.
Kilim halq arasında diniy merasim — namaz qılmaq adeti saqlanıp qalğanınıñ delili olaraq, etnografik noqtaiy-nazardan büyük meraq doğurmaqta.
Onıñ dekorativ hususiyetleri gayet sadedir, mında işletilgen qoyu-qırmızı ve portaqal renkler, ihtimal, yalıñız bu boyalar olğanından sebeptir.
Biz baqıp çıqqan kilimlerniñ episi bediiylik noqtaiy-nazarından teñ qıymetli degildir.
Lâkin tarihiy, etnografik ceetten meraqlı olaraq, olar qırımtatar kilimlerine has çizgilerni ögrenmege ve belgilemege imkân bereler.

Böyleliknen, biz kilimniñ resimi, oğuz-selcuk qabilelerniñ migratsiya dalğasınen kelip kirgen, ayvanasravcılıq qabilelerniñ kilim toqumacılıq sanatına has örneklerniñ ğayet sadeleşken element ve mevzularını saqlap qalğanını köremiz.

Tarihiy keçmişleri oğuz-selcuk qabilelerinen bağlı ölgan turkmen, özbek, qırğız, azeybarcanlarnıñ kilimlerinde de böyle elementler darqaluvı bu faktlarnı isbat eteler.
Resim qattı geometrik harakter taşımaqta, örnekniñ er bir elementiniñ evel temsiliy manası ölgan, soñra o, coyulıp, dekorativ, eyilik tilegen temsilge çevirilgen.

Koloriti çeşit, renklerniñ sayısı yedi-sekizge çıqa — feruze, qırmızı tüslerniñ çeşit aenkleri işletilgen.
Böyle tüsler qırımtatar toqumacılığına has degil.
Mında asırdan-asırğa tek tabiiy boyalar işletilgen, olar ise böyle ötkür, keskin renkler bermegen.
Anilin qullanılğanı sebebinden, kolorit pek ötkür, renkler öz terenligi ve temizligini yoq eteler.
Elementlerniñ çevresi qayd etilmey, olar yerleşken zemininiñ qarama-qarşı tüsünen biri-birinden ayırılalar.
Tar şeritleri ğayet açıq örneklengen.

1990 senesinden berli Qırımda kilim toquvnıñ tehnik ve bediiy usullarını ğayrıdan tiklev boyunca programma işlep çıqılmaqta.
Qırımtatar qadın-qızlar birliginiñ teşebbüsi ile, Kaunterpart Konsortsium (Almaniya) fondunıñ qoltuvuvında Sudaq şeerinde kilim toqumacılıq merkezi teşkil etildi.
Programmanıñ yolbaşçıları — F. Asanova (al-azırda Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyiniñ ilmiy hadimi) ve soñra M. Çurlu bu programmanıñ yolbaşçıları oldılar.
Mezkür programma 1994-1995 seneleri amelge keçirilip başlandı.
Novorossiyskte saqlanıp qalğan yekâne qırımtatar tezyası tapıldı.
Onı Qırımğa alıp keldiler ve onıñ konstruktsiyası esasında daa 45 tezya cıyıldı.
Böyleliknen, Qırımda kilim toqumacılıq esnafını ğayrıdan tiklemek içün zemin yaratıldı.
Bugünde-bugün ananeviy kilim ciddiy tedqiqat, ecnebiy investitsiyalarnı celp etüv saasına çevirilmekte.
Ukrainada yiplerni tabiiy boyalarnen boyalavnıñ unikal tehnologiyası ise Qırım kilimlerini çet elde belli toqumacılıq merkezleriniñ eşyalarınen bir sırağa qoya.

Bugünde-bugün Qırımnıñ bir sıra rayonlarında kilim toqumacılıqnen oğraşalar.
1994 senesi Mamut Çurlu yolbaşçılığında Şarqiy Qırım boylap ötkerilgen ekspeditsiya, bu esnaf ğayrıdan tiklengenini ve inkişaf etkenini tasdiqlağan pek çoq materiallar qayd etti.

Bundan da ğayrı, albomda Razdolnoye (Aq-şeyh) rayonından (1997 s.) usta Niyara Reşatovanıñ kilimleri de taqdim etilgen.
Reşatova öz işinde anilin boyalarınen boyalanğan yün, sintetika, pamuq yipler qullana.
Ustanıñ kompozitsiya seçüvde fantaziyası sıñırsızdır.
O, çeşit geometrik şekillerni nevbetnen almaştırıp, çeşit kompozitsiyalar yarata.
Ananeviy "taraq" mevzusı, sınıq sızıqlar, yolaqlar, çift üçköşelik örnekleri muntazam tekrarlanğan rapport yaratalar.
Resimniñ lakonizm ve ifadeliligi Reşatova toquğan atta küçük kilimlerine açıq ifadelengen monumentallik bağışlaylar.
Koloriti açıq, sarı-altın renkler üstünlik etip, olarğa beyaz, qaverenki, portaqal, kök-yeşil tüsler qoşulğan.

Razdolnoye rayonından Gülnara Abduveliyeva ve Sundus Batırovanıñ kilimleri (1997, 1998 ss.) özlerine has kompozitsion çeziminen ayırılıp turalar.
Olar ananeviy örnek mevzularını, qarama-qarşı renklerni işletkenler.
G. Abduveliyeva toquğan namazlıqta boynuz örneginen yekünlengen ananeviy mihrab resiminen birlikte, aşağıda keñ şeritte de mevcut.
Mihrabnıñ qara zemininde bir-birini almaştırğan bir sıra elementler ayırılıp turalar-basamaqlı romb, altı köşeli medalyonlar, üslüpleştirilgen sekiz ışıqlı tepsiçikler.
S. Batırovanıñ kiliminiñ örnegi dekorativ elementler kibi qabul etilgen tırnaq şeklinde elementli medalyonlarnıñ transformatsiyasına esaslanğan.

Ekspeditsiya bağçasaraylı usta Vasfiye Zeytullayevanıñ kilim toqumacılıq eşyalarını (1997 s.) qayd etti.
Bu yerde de standart kompozitsiyalarda (sıranen yerleşken medalyonlar) ananeviy mevzular — basamaqlı ve tişli romblar, 5 belgisi ile küçük medalyonlar, "taraq" elementi işletilgen.

Alime Çauş (Kezlev ş.) ve Sabriye Eyupovanıñ (Saq rayonı) namazlıqları qırımtatar kilim toqumacılığında temelleşken kompozitsiyaları ile süslengen, amma örnek mevzularını çeçek örneklerinen birleştirip, er keresi yañı variantlar yaratılğan.

Ananeviy töşeme kilimlernen bir sırada küçük şekiller mahsulatı da keniş darqay.
Bu — toqulğan yastıqlar, qoltuq (kreslo, divan) örtüleri.

Zemaneviy qırımtatar kilimleriniñ talili şunı köstere ki, umumen alğanda, ustalar evelki toqumacılıq sanatınıñ ananeleri ve qazançlarına bazanalar.
Örneklerde geometrik şekiller, tamğa, yıldız ve küneş nişanlarını işleteler.
Koloriti keskin, ötkür tüslerden qaçınıp, eski eşyalarnıñ yımşaq, açıq aenklerine yaqınlaşmağa tırışalar.
Zemaneviy kilim toqumacılıqnıñ eñ eyi nümüneleri bu — ananelerge sadıqlıq ve şahsiy icadiy til araştıruvdır.

Bugünde-bugün qırımtatar professional ressamları kilim eşyaları içün eskizler yaratmaqtalar.
1996 senesi küzde Aqmescitte qırımtatar kilimleriniñ ilk sergisi ötkerildi.
Kilimlerniñ ekseriyeti Mamut Çurlunıñ eskizleri esasında toqulğan.
Olarnıñ örnekleri qırımtatar toqumacılığına has ananeviy örneklerdir, lâkin ressam olarğa yañı ve özgün mana bergen.
Kilimlerniñ koloriti sarı, bej, açıq-yeşil, kultyus, gülgüli, açıq-qırmızı renklerniñ birleşmesine esaslanğan.

Mamut Çurlu qırımtatar kilim toqumacılığı meselelerinen çoq vaqıttan berli ve maqsatlı sürette meşğüldir.
O, ta Özbekistanda yaşağan devirde Özbekistanda toqulğan qırımtatar kilimleri boyunca material toplav ve ögrenüvine, em de Orta Asiya halqınıñ manzaralı-ameliy sanatını ögrenüv meselelerine çoq küçüni sarf ete edi.
1983 senesi Mamut Çurlu Baku şeerinde olıp keçken Halqara simpoziumda "Ferğana vadiysiniñ bugünki tüklü kilimleri" maruzanen çıqışta bulundı.
1987 senesi Andijan vilâyetiniñ Palvantaş qasabasında qırımtatar kilimleriniñ istisalı mevcutlığı aqqında haberi oldı.
1987 senesi Leningradda ötkerilgen kilim toqumacılığı boyunca Halqara simpoziumında iştirak etti ve "Turkmenistan, Özbekistan ve Qırğızistannıñ zemaneviy halq kilimleriniñ bazı hususiyetleri" mevzusında maruzanen çıqışta bulundı.
Mamut Çurlu Palvantaş, Marğılan, Kirgilide (Özbekistan) qırımtatar kilimleri boyunca ekspeditsiya teşkil etti.

Onıñ tedqiqiy faaliyeti Qırımda da devam etmekte.
1994 senesi Çurlu Qırımtatar milliy galereyasınıñ qırımtatar kilimlerini araştıruv boyunca ekspeditsiyasına yolbaşçılıq yapa.
1995 senesi o, "Qırımtatar kilimi" mevzusında tedqiqiy iş yazdı.

Mamut Çurlu qırımtatar toqumacılıq eşyalarınıñ zengin kollektsiyasını topladı.
Olar bir qaç kere Moskvada, Kiyevde, Aqmescitte, Kefede numayış etilip, seyircilerniñ büyük merağını doğurdılar.
90-ncı yıllarda o, Kaunterpart Konsortsium fondu finansirlegen, qırımtatar halq kilim toqumacılığını ğayrıdan tiklev programmasında iştirak ete.
1996 senesi Mamut Çurlu Qırımtatar kilim toqumacılığını ğayrıdan tiklev leyhasına yolbaşçılıq yapa.
Qırımtatar toqumacılıq eşyalarınıñ örneklerini ögrenüv esasında ressam balalar içün "Qırımtatar örnekleriniñ mevzusı boyunca dekorativ resim ve applikatsiya" qullanmasını neşir etti.
Em de kilim toqumacılığı ustaları içün tehnikiy şablonlar sistemasını işlep çıqtı.
Bu qullanmanıñ emiyeti ğayet büyüktir.
Ayrıca şunı qayd etmeli ki, böyle neşir çıqarılğanı ilkidir, bu vaqıtqace qırımtatar halqınıñ manzaralı-ameliy sanatınıñ qazançları ile oquyıcı ve seyircilerni tanış etken ne kitap, ne de albom bar edi.
Qullanmanıñ eñ büyük emiyeti şunda ki, mındaki materiallarnıñ işletilüvi ğayet keniş ola bilecek, material amelde işletilmek içün qararlaştırılğan.
O, Qırım balalarını çoq asırlıq tamırları olğan qırımtatar medeniyeti ile tanış ete.
Tablitsalarnıñ materialları, balalarnen alıp barılğan ameliy işlerniñ neticeleri çoqtan-çoq müddetli ve daimiy sergilerniñ eksponatlarına çevirile bileler.
Sergiler ise öz nevbetinde, er bir qırımtatar doğğan kününden başlap körgen müitni (er bir qırımtatar evi toqumacılıq ve nağış eşyalarınen tolu olğan), amma soñki yüzyıllıq içinde ğayıp etilgen milliy müitni belli bir derecede yaratmağa yardım eterler.
Qullanmada toplanğan örnek materialları çeşit dekorativ resim, tasviriy sanat, nağış ve toqumacılıq tögerekleriniñ işinde qıymetli yardımcısı ola bilirler, urbalarnı süslendirüvde, interyerlerni yaraştıruvda, ve bunıñ kibi de, stsenografiya ve bala em de büyükler içün basma mahsulatında semereli işletilirler.

Qullanma eki qısımdan ibarettir.
Birinci qısmı — Mamut Çurlunıñ kiriş sözü ve Tatyana Sarkedovanıñ metodik işinden ibaret broşüradır.
Kiriş sözünde tarihiy, etnografik malümatlar ve bediiy-metodik tevsiyeler berilgen.

Mamut Çurlu örnek elementleriniñ ve örnek shemalarnıñ sistemasını teklif ete, olarnıñ yardımı ile er kes resimniñ yañı variantını yarata bile.
İşbu sistema qırımtatarlarnıñ halq sanatında örnek variantları yaratılgan printsiplerni aks ettire.
Broşüranıñ esas mündericesi — bu balalar bağçalarınıñ hadimleri içün örnekler ile çalışuv metodikasıdır, onı ocalarnıñ ihtisasını yükseltüv institutınıñ tecribeli metodisti T. Sarkedova işlep çıqtı.
Qullanmanıñ ekinci qısmı — bu büyük kölemli ayrı 42 tabaqta basılğan, qırımtatar nağış ve kilimleri örnekleriniñ renkli ve beyaz-qara tablitsalarıdır.

Qullanmanıñ müellifi Mamut Çurlu tablitsalarnıñ asıl nuhsalarını yaratuv üzerinde altı yıl devamında iş alıp bardı.
Bu iş çoq vaqıt ve ağır emek talap etken material toplav ceryanından ibaret, bu maqsatnen şahsiy ekspeditsiyalar ötkerildi.
Olarnıñ neticesinde fotoplönka ve slaydlarğa onlarnen qırımtatar kilimleri alındı, Moskva, Sankt-Peterburg, Berlin, Yalta, Bağçasaray müzeyleri fondlarındaki, Qırımda em de Türkiyedeki qırımtatar diasporasınıñ şahsiy kollektsiyalarındaki qırımtatar nağışlarınıñ yüzlernen eksponatlarınıñ resimleri sızıldı.
Daa 1990 senesiniñ başında keniş faydalanuvğa berilmegen, bu mevzuğa ait cenkten evel neşir etilgen tedqiqatlar tapıldı.

Al-azırda qolda toqulğan ananeviy eşyalar saasında Arzı Üseinova (Patel), (1975 senesi doğğan) çalışmaqta.
O, Benkov adına Cumhuriyet ressamlar oquv yurtunıñ bitiricisi, ihtisası boyunca grafik, belli ressamlar A. Üseinov ve 3. Trasinovanıñ qızı.
O, qırımtatar örnekleriniñ mevzusında toqulğan kilim ve namazlıqlarnıñ müellifi ola.

Zemaneviy manzaralı-ameliy sanatında qırımtatarlar içün ananeviy olmağan gobelen, makrame kibi toqumacılıq çeşitleri da inkişaf etmekteler.

Mamut Çurlu — gobelen ustasıdır.
M. Çurlu bediiy toqumacılıq ile 70-nci yıllardan berli meşğül.
"Yıl mevsimleri", "Suvnıñ doğuvı" kibi gobelenler seriyası Kadamcay kombinatınıñ profilaktoriyası içün eda etilgendir (1982 s.).

"Kâinat çarhı" kölemli toqumacılıq plastikası Taşkentte Yaşlar eviniñ körüşüvler zalını yaraştırmaqta (1987 s.), "Seyyaremizni saqlap qalayıq" gobelen triptihi de andadır (1987 s.).

Mamut Çurlunıñ gobelen yaratıcılığına daimiy araştıruv, ve eşyalar materialı, tehnikası, mevzusı, kölemini yañılatuv hastır.
Eger onıñ birinci eserleri tegiz toqumacılıq ananeviy tehnikasında işlengen olsalar ("Baar", 1979 s.), vaqıt keçken soñ ressam şekil ve mündericenen eksperiment ötkerip, kölemli toqumacılıq kompozitsiyaları ("Nar", "Ferğana natürmortı", 1987 s.) yarata.
Çurlu özbek ustalarınıñ arasında birinci olaraq qırğızlarnıñ ananeviy halq sanatınıñ materialı — çiyge (qasır toqulğan qamışnıñ çeşiti) muracaat etti.
Aynı zamanda içtimaiy mevzulardan faydalanaraq, "temsil-allegoriya aenkleri mevzularında ifadeli, ve manzaralı-nazik eserleriniñ seriyasını" yarattı.
Çurlunıñ qamıştan toquv tehnologiyasına yanaşuvınıñ özüne haslığı qamışnıñ yerine adiy ince çubuqlarnı qınapnen sarıp işlegeninde aks olundı.
Böyleliknen tezya işleriniñ seriyası — "Çaydiş" (1986 s.) ve sayre eserler peyda oldı.
Ressam bu tehnikada süjetli çoq eserler yarattı, olarnıñ üslüpleştirilgen manası manzaralı-ameliy çizgilerinen qayd oluna.

M. Çurlu material sıfatında qınap — ösümlikten yasalğan qaba yiplerni de işlete, olardan monumental aenkli kölemli-plastik kompozitsiyalar yarata.
Aynı bu materialdan yapılğan küçük eşyalarnı — toqulğan qutular, vazalar, meyva içün savutlarnı turmuşta qullanmaq mümkün.
Materiallar ile eksperimentler — cül-hirs tehnikasını (uzun tüylü özbek kilimleri) qamış toquvınen birleştirüv "Alanlıq" kompozitsiyasında ümüt etilmegen manzaralı-plastik ve ifadeli-emotsional neticeler berdi.
Bu eser 1980 senesi Taşkentte ötkerilgen Bütünittifaq sergisinde numayış etilgen edi.

M. Çurlunıñ bazı işlerinde halq nağışları ile, süzanelerniñ toq ve zengin renk aenklerinen, olarnıñ tantanalı ve bayram ritmli örnekleri ile muayyen bağ — "Yaz", "Belbağ", "Dua", "Leylek quşu" (1980 s.) — sezilmekte.

Ressamnıñ icadınıñ Özbekistan devirine qıymet keserek, A. Hakimov böyle yaza: "Özbek gobeleninde umumiy statistik vaziyeti zemininde Mamut Çurlunıñ icadı eñ dinamik ve istiqballidir".

M. Çurlu Qırımda icat eterek, kilim eserlerinen bir sırada nağış, applikatsiya tehnikasında dekorativ kompozitsiyalar yarata.
Olar resimniñ grafikligi, kontrast renk birleşmeleriniñ aenkliginen ayırılıp turalar ("Üç quş", 1999 s., "Duvalar-alsu", 1999 s.).

Klassik tehnologiyalar ve ananeden tış materiallar saasında Çurlunıñ keşfiyatlarını onıñ şegirti Vâçeslav Üseinov devam ettirmekte.
Onıñ eserlerini eki gruppağa bölmek mümkün — ananeviy tegiz toquv tehnikasında işlengen gobelenler ve qamış toquv tehnikası işletilgen acimli kompozitsiyalar.

V. Üseinovnıñ gobelenleri — abstrakt ya da şekilli kompozitsiyalardır, olarnıñ er biri — özüne köre bir felsefiy süitadır.
Olar tek sabırlı koloristik çizgilerinen degil de, fikir etmek içün teklif etilgen mevzularnen de ayırılıp turalar.
"Rean-Zi Bağçasınıñ on beşinci taşınıñ kesilişi" (1995 s.) gobelenine baqqan seyirci labirintke tüşe.

Vâçeslav özüniñ toqumacılıq kompozitsiyalarınıñ diger bir gruppasında ğayet çeşit materiallar — yipek, yün, sintetik yipler, cut, qamış atta demir oturğıçlarnıñ karkasından faydalana ("Yarıq ve kölge partiturası", 1996 s.; "Batayatqan küneşniñ kertikleri", 1995 s.).
Bu eserler özleriniñ standarttan tış olğanları ve koloristik çeziminiñ çeşitligi ile seyircilerniñ diqqatını özüne celp eteler.
Mındaki renklerniñ episi yanaşa renkten kontrast şekilde berilgen.
Üseinov bazı toqumacılıq kompozitsiyalarında "qurav" tehnikasından faydalana — "Camlanğan peyzaj" (1998 s.), "Bu bir şey degil" (1999 s.).

3.5. KİRAMET

Qırımtatarlar öz toprağında yaşamaq ve icat etmek imkânından marum olğan, sürgünlikke oğratılğan halqlarnıñ taqdirinen paylaştılar.

Qırımtatarlar Qırımdan quvulğan soñ, asırlar devamında yaratılğan halqnıñ maddiy ve maneviy-bediiy degerlikleri ğayıp oldı, eski esnaflarnıñ ananeleri üzüldiler.
Qırımtatar kirameti, maden kibi, şekillenüv yüksekliklerine irişip olamadı, lâkin o, turmuşta keniş qullanılıp, köy hocalağınıñ bazı saalarında ğayet zarur edi.

Bugünde-bugün, keçmişte qırımtatar kiramet sanatına müzey ve şahsiy kollektsiyalarda saqlanıp qalğan yalıñız bir qaç nushalar esasında qıymet kese bilemiz.
Mevzunı professional ceetten aydıntmaq maqsadı ile arheologik tedqiqatlarnıñ neticelerine muracaat etmege mecburmız.

Ta qadimiy devirlerde kiramet Qırım yarımadasında yaşağan adamlarnıñ ayatında büyük rol oynağan.
Kiramet, utilitar saa sıfatında peyda olıp, yavaş-yavaş estetik emiyetke de malik oldı.
Savut-saba bay evlerniñ interyeriniñ yaraşığı olıp başladı; dekorativ kiramet, şu cümleden, oymalar — mimarcılıqnıñ adiy ifadeli vastasından monumental sanat seviyesine köterildi.

1926 senesi Kefe ve Aluştanıñ yalıboyundaki qadimiy qırımtatar köylerinde N.S. Barsamov yolbaşçılıq yapqan keniş arheologik razvedka ötkerilgen edi.
Çeşit yerlerde (Qapsihorda) VIII-IX asırğa ait kiramet sobaları tapıldı.
A. Yakobson Çoban-Qulle etraflarında VIII-IX asırlarğa ait yigirmiden ziyade kiramet sobası taptı.
1957 senesi ise Qanaq deresinde (Üsküt köyü) çölmek pişirgen eki soba taptı.
Kene de Qanaq deresinde 1961-1962 seneleri SSSR İlimler Akademiyası Arheologiya institutınıñ M. A. Fronjulo yolbaşçılığındaki Qırım ekspeditsiyasında üç çölmek (ürk) sobasını tapqan edi.
Sobalar bayırlarda, özen yalılarında, yahşı keyfiyetli çamur qatlamları esapqa alınıp, qurula edi.

Çoban-Qullede tapılğan sobanıñ misalinde Qırım çölmek sobalarınıñ tışqı körünüşini ve konstruktsiyasını tiklemek mümkün.
Sobanıñ bir ocağı bar, keñligi 1,15 metr, uzunlığını bilmekniñ çaresi olmağan.

Ocaqnıñ astında ğarp divarı yanında 2 metrlik kerilme belgilene, o cenüp divarı tarafında 0,80 metrlik yükseklikte saqlanıp qalğan.
Ocaqnıñ sıcağı kenar kanalları boylap eşyalarnı pişirgen ocaqqa köterilgen.
1 metrlik uzunlığında saqlanıp qalğan kanal ocaqnıñ polından 0,40 metr yükseklikte başlana ve 40 dereceli meyilde töpege köterile.
Kanalnıñ keñligi (0,30 — 0,35 m) ğarp tarafta tarlaşa (0,20 m).
Soba ham toladan (0,50 — 0,20 m, qalınlığı 12-15 santimetr) qurulğan.
Ocaq temizlengende kül obası içinden VIII-IH asırğa ait tübleri tögerek, çetleri tegiz amforalarnıñ parçaları tapıldı.
Çuqurnıñ içinde 100-den ziyade amfora bar edi.

Aynı o çuqurda tapılğan başqa kirametniñ arasında erte orta asırğa ait bir qaç parçanı qayd etmek mümkün.
Bu — tegiz ve yolaqlı kiramet parçaları, büyük ve küçük pifoslarnıñ tac, ayaq parçalarıdır.
Qol matarasınıñ boğazı ve sapları ile bir parçası tapıldı, matarınıñ tapılğan kenar qısmınıñ çeti qırmızı boyalı girlândalarnen süslendirilgen.
Büyük gügümnıñ tacı ve parmaq basılğan tegiz sapınıñ parçaları qızıl çamurdan yasalğan tüztübli savutlarnıñ aşağı qısımları bulundı.
Yakobson yazğanı kibi, Çoban-Qulle kibi esnaf merkezlerinden amforalarnı tek yalıboyu köylerine degil de, Qırımdan tışqa da alıp kete ediler.
Olar qırımtatarlarğa qardaş, türkiy qabilelerniñ arasında darqay edi.(A. Yakobson. Srednevekovıye gonçarnıye peçi v rayone Sudaka).

Qanaq deresindeki çölmek sobasınıñ qazılmalarında bulunğan süslengen çeşit kiramet, Qırım çölmekçileriniñ mahsulatı Cenübiy-Şarq Avropanıñ çeşit rayonlarına (Don ve Şimaliy Kavkaz) alıp ketilgeni aqqında meseleni kötermege imkân bere, çünki andaki qazılmalarda da böyle kiramet tapılğan.

XIII-IX asırlarda bardaqlarnıñ kütleviy istisalı Cenübiy-Şarq Qırımda yuzumcilik ve şarapçılıq saalarınıñ gürdeli inkişafınen bağlıdır.
Zan etsek, bu zamanda amforalar, antik devirde olğanı kibi, ekseriyet, şarap savutı olaraq qullanılğan ve bu sıfatta da mahsulatınen beraber deñiz ve özenler boylap darqağan.

XIV-XV asırlarda yarımadada yerli savutlar istisalı inkişaf ete.
O, Vizantiya ananelerine meil berse de onıñ Şarq dekorativ sanatına yaqınlığı sezilip turmaqta.

O devirde Qırımnıñ kiramet istisalı merkezlerinden biri Aluston (şimdiki Aluşta) edi.
Mında 1992 senesi Orta-Qulleniñ qazılmalarında nomay kiramet parçalarınıñ arasında eki saan bulundı.
Saanler — yüksek bediiy eserlerdir, olarnıñ çoq detalli mürekkep ve nazik örneklerini qayd etmeli.
Umumen alğanda, bu eşyalar numayış harakterni taşıylar ki, sini de qızıl çamurdan yasalğan.
Tübleri alqalı, beyaz angob üstüne polihrom tökülgen.
Tapılğan parçalarnıñ koloritinde sarı, qaverenkli tüsler üstünlik eteler.
Soñra bu tüsler qırımtatar kirameti içün hususiy renklerge çevirilecek.

Aluston qazılmalarında tapılğan kirametniñ arasında, quş ve ayvanlar tasvirlengen eşyalar sıq rastkeleler.
Quş resimleri olğan böyle örneklerni İznik şeeri (evelki Nikeya, Türkiye) kirametinde de rastketirmek mümkün.
Bu erte osmanlı kirameti "Millet eşyaları" adınen bellidir.
(F. Zare. Keramika islamskih vremön iz Mileta).
Bu eşyalardaki quşlar uçqan alda, yuvada oturğan, yuzum yapraqları arasında, bir-birine qarşı oturğan alda tasvirlengenler.
İşbu üslüp XIII ve XIV asırlarğa ait Vizantiya kirametinde tasvirlengen quş şekillerinden büs-bütün ayırıla.
Qırım kirameti Vizantiya kirametinden renk ceetinden de farq ete (D. Talbot Rays. Vizantiyskaya keramika).
Söz sırası, Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyiniñ ekspeditsiyası Dobrucadan ketirgen qırımtatar ustalarınıñ XVIII-XIX asırğa ait nağışlarında da quşlar tasviri çoq rastkele.
Quş tasvirleri qırımtatar torevtikasında da rastkele (Qırımtatar sanat müzeyiniñ fondlarında üstlerinde quş ve balıqlarnıñ siluetleri oyulğan gügümler saqlanmaqta).

Tüstavuq — baqiylik ve canlanuv temsili sayılğan.
O, Vizantiyada olğanı kibi, Yaqın Şarqta da orta asır sanatınıñ eñ sevimli qaramanı edi.
Tüstavuq tasvirlengen Sarı-Kermen sinileri bediiy kirametniñ tar lokal gruppasını teşkil eteler.

Sinilerniñ episinde tüstavuqlar solğa çevirilgenler, olarnıñ bedenleri ince ve qısqa.
Qursaqları qabarğan, perçemli başları qısıq boyunları üstünde, aşağıdaki qanatları ğayet şekillengen (ekseriyet yolaq ya da örmelernen süslengen); yuqarıdaki qanatları, borsuq quyruğı kibi, ucları quvurılğan şekilinde şeritlernen süslengen.
Quşnıñ er yeri de qaverenkli, de yeşil renklernen süslengen.

Şunı da qayd etmek kerek ki, 1984-1994 seneleri Aluston qalesi territoriyasında tapılğan kiramet istasalı qalımtılarnıñ tedqiqat neticeleri, aşağıdakilerni farz etmege esas bere.
Şeerniñ şimaliy qısmında XIV asırnıñ ekinci yarısında, ekseriyet, açıq şekilde savutlar çıqarılğan, "sgraffito" örnekli suvarılğan kiramet istisalı boyunca ustahane çalışqan.
Anda bir usta çılışqan, ihtimal, bir qaç şegirti ya da yardımcısı olğan.
Bu adam, zan etsek, evel bu şeerde kimse meşğul olmağan suvarılğan kiramet istisalını yoluna qoymaq maqsadınen başqa yerden kelgen ustadır.
O, kiramet istisalınıñ ananelerinen yaqından tanış olıp, böyle istisal merkezleriniñ birinden çıqqandır.
Ustanıñ mahsulatını qomşu qalelerniñ ealisi de satın alğan, Demirci ve Ay-Todor qazılmaları bunıñ delili ola bileler.

Suvarılğan bediiy kiramet işlevi şeer esnafları saasına kirsetile.
Böyle istisal peyda oluv faktıiii özü bile, XIV asırnıñ ekinci yarısında Alustonnıñ şeer merkezi olaraq inkişafında teraqqiyat etkenini qayd etmekte.

Orta asırlarda kiramet istisalı boyunca Qırımnıñ merkezlerinden biri Kefe şeeri edi.
Kefe ve Eski Qırımnıñ özünde işlep çıqarılğan suvarılğan kirameti, evelleri de olğan teren çanaq ya da pialalardan ibaret edi.
Olar esas resimni teşkil etken qalın sızıqlarle süslengen; örnekni toldurğan ince sızıqlar ise olarğa kontrast yaratalar.
Olarğa ait çizgilerden daa biri — ötkür polihrom (yeşil, qaverenkli, sarı) tüslerdir.
Mahsulatnı ucuzlatmaq maqsadınen, ekseriyet, eşyalarnı süslemey — monohrom qaldıra ediler.
Bunıñnen birlikte, oyuq zemin keniş işletilip başlandı.
O, çanaq ya da sininiñ içindeki tegizlikte qoşma, sıcaq qaverenkli aenk yaratmaqnen bir sırada (sini sırı, zemin terenletkende

angob alıp taşlanğan soñ, bivasta kiramet üstüne töküle), ekseriyet, örneklengen resimlerde de relyeflik yarata edi.
XIV-XV asırlarğa ait Solhat ve Kefe kirameti, işte, böyledir.
Söz sırası, o, Rumıniya ve Bulğaristanda — qırımlılarğa qardaş türkiy qabileler yaşağan Ğarbiy Qaratopraq boylarınıñ bediiy kirametine pek yaqındır (Ştern E.R. Feodosiya i yeyo keramika).

1980 senesi Kefeniñ şimaliy-ğarp civarlarında Baybuga özeni yalılarında Altın Orda devirine ait şeerniñ bir qısmı qazılğan edi.
Tedqiqat etilgen yadikârlıqnıñ kiramet materialı bir qaç çeşitke bölüne: yemek pişirilgen ve aşalğan suvarılmağan kiramet, qızıl çamur kirameti, tınıq sırlı kiramet, şamdan ve qandiller.
Tedqiqat uçastkasında cemi 8 bütün savut ve qızıl çamurlı, suvarılğan savutlarnıñ 72 parçası tapıldı.
Bundan da ğayrı, A malikanesiniñ ğarbiy binasındaki kiramet materialında yeşil sırlı, açıq renkli çamur savutınıñ parçası; şeerçikniñ köterilgen materialında ise qızıl çamur savutınıñ qandil örnekli küçük parçası tapıldı.

Qızıl çamurlı suvarılğan savutlar bir qaç şekilden ibarettir:
angob üstünden tınıq sırnen qaplanğan, qalın ve ince sızıqlarnen sgraffito örnekli sini ve çanaqlar, pialalar;
şamdan ve çıraqlar, qazılmalarda tapılğan kirametniñ arasında suvarılğan gügümlerniñ boğaz parçaları da bar edi.
Olarnıñ saplarınıñ yuqarı qısmı yüksek boğazlarınıñ ortasına pekitilgen.
Olar angob üstünden suvarılıp, boğazları oyma sızıqlarnen yaraştırılğan.
Bu savutlar, Azaq (Azav) şeerinde yasalğan bir saplı gügümler tipine yaqın.

Quvurçıqlı burumlar ve doğru sızıqlarnen süslengen, yeşil sırlı monohrom çanaqnıñ tapılğan tübü büyük meraq doğura (Tek bir parçası saqlanğan).
Bu mevzu Azavnıñ monohrom çanaqlarınıñ süslenüvinde işletile.
Böyle şekildeki çanaqlar qızıl çamurlı suvarılğan savutlarnıñ keniş darqağan tipidir, olar Azavnıñ Altın Orda devrine ait qatlamlarında rastkeleler.
Böyle çanaqlar yerli istisalınıñ kirametinden, şu cümleden, Kefede keniş taqdim etilgen.
Sır astında sgraffito örnegi ile, ekseriyet, polihrom olalar.

Sırı astında örnegi ölgan çanaqnıñ parçası da ğayet meraqlıdır, suvu tınıq, yeşil.

Saqlanğan kenarınıñ örnegi beyaz angob ile yapılğan bir tarafqa doğrultılğan, azaçıq burulğan "tamçı"larnıñ eki sırasından ibarettir.
Qoyu qarışmanen işlengen angob örnegi tek örnekni qabarıq degil de, savutnıñ üstüni de qabarıq köstere.

Burulğan tamçılar şeklindeki örnekler kaşin çanaq ve sinilerniñ süslenüvinde de keniş qullanılğan.
Olarnıñ üstündeki resimlerniñ bu elementleri de azaçıq qabarğandır.
Qırımğa kaşin savutları XIII asırnıñ soñunda XIV asırnıñ soñuna qadar, Volgaboyu şeerleri ve Orta Asiya merkezleri ile, sıqı alâqalar devrinde, şu cümleden, Saray ve Horezmden kelmesi mümkün edi.

Qasabada tapılğan açıq şekildeki savutlarnıñ arasında, sgraffito örnekli ve monohrom sini ve çanaqlardan ğayrı, tübastı yüksek ya da alçaq, çetleri açıq, ince, dogru ya da azaçıq qayırılğan taclı, piala şeklindeki çanaqlar ayırılıp turalar.
Olar angob üstünde sarı, yeşil sırnen qaplanğan; angobsız tegizlik sarı sırnen boyalanğan, angob tegizligi sırlanğan.
Bu soy örnekli ve şekilli savutlar Qırımnıñ bir sıra yadikârlıqlarında, Altın Orda Azav materiallarında, Volgaboyu şeerlerinde XIV ve XV asırnıñ birinci yarısına ait qatlamlarında tapıldı.

Baybuğa yalılarındaki (Kefe) qasabanıñ kiramet materiallarınıñ talili Qırımnıñ ögrenilgen ve neşir etilgen abideleri arasında unikal, dep saymağa esas bere.
Bütün kiramet kompleksi Altın Orda deviriniñ Azav istisalında öz analogiyalarını tapa, bu ise umumen kompleksniñ XIV asırnıñ ekinci yarısı ve soñuna ait, dep qayd etilmesine esas bere.
Süslerniñ bazı farqları, esasen suvarılğan kirametniñ sgraffitosınıñ Azav ve Volgaboyu analoglarından farqı ve, aksine, örneklerniñ Qırım merkezleri, hususan Kefe örneklerinen yaqınlığı, olar yerli, qırımlı olğanını tasdiqlay.
Aybabinanıñ fikirine köre, qasabağa pek yaqın yerleşken Solhat (Eski Qırım) bu merkezdir.

Qırımda çıqarılğan kiramet eşyalarını Azaq qazılmalarınıñ materiallarında rastketirmek mümkün.
Suvarılğan kirametniñ importında Azaqnıñ issesi ortaca 50-60 fayıznı teşkil ete.

Qırım eşyaları Qırımnıñ cenübiy-şarq şeerleriniñ (Sudaq, Solhat, Kafa) mahsulatınen taqdim etilgen.
Şekillenecek qarışmalar ğayet yımşaq, qumlu qarışmalar deyerlik yoq, irikireç qarışmaları tabiiydir.
Pişirmesi tegiz, kultyus-qaverenkli.
Assortimenti ğayet çeşit: çanaq, sini, tarelka, çanaq, gügüm, basma örnekli gügümler, ilmekli saplı badiye şeklinde savutlar ve saire.

1664 senesi Balıqlavanı ziyaret etken orta asır türk entsiklopedisti E. Çelebiniñ aytqanlarına köre, XVII asırnıñ ortalarında Qadıköyniñ (Balıqlava) bütün ealisi tatarlıq (türkiy tilli) eken.
1992-97 seneleri Qadıköyniñ territoriyasında ötkerilgen arheologik tedqiqatlarnıñ neticesinde suvarılğan kiramet parçaları tapıldı.
Bu — suvarılğan çanaq, sini, gügüm ve qumanlar.
Eşyalar monohromlı, sarı, qaverenkli, yeşil renklerniñ çeşit aenklerinen suvarılğan, marganets ekşiligi qoşulğanı neticesinde eşyalar ekseriyet çubarlanğan.
Mezkür territoriyanıñ orta asırlarğa ait inşaatlarnıñ hocalıq çuqurlarınıñ kompleksleri XIV ve XVIII asırnıñ birinci çerigine ait materiallar ile taqdim etilgen.
Tapılğan brak kiramet parçaları, ocaq ayaqları — üç ayaqlı tiremeler — olardan suvarılğan savutlarnı pişirgende faydalana ediler, cam kibi qoyu-yeşil tüste şlak parçaları kiramet yerli istisalğa ait olğanını tasdiqlaylar.
XIX asırnıñ soñunda ve XX asırnıñ başında Balıqlavanıñ kiramet istisalı Balıqlava buhtasınıñ yuqarısında mücesemleşken edi.

Qırımtatar kiramet sanatı, qomşu memleketler çölmekçilik istisalınıñ qazançlarını qabul eterek, yat medeniyetler tesirini sezerek, yerli kolorit, anane ve şahsiy dünyabaqışlarınen zenginleşerek, manzaralı-ameliy sanatınıñ başqa çeşitleri kibi, o da yükselüv ve tüşkünlik basqıçlarını başından keçirdi.
XX asırnıñ başında kiramet saasını arteller, esnaf tsehleri sıfatında, ğayrıdan tiklemek areketleri yapıldı, lâkin qırımtatarlarnıñ ayatında yüz bergen siyasiy, iqtisadiy deñişmeler kirametniñ bediiy-utilitar degerlikleriniñ ğayıp oluvına alıp keldi.

Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyi ve Aqmescit bediiy müzeyiniñ fondlarında saqlanğan kiramet eşyaları belki bediiy degil de, tarihiy maddiy nümüneler olaraq nisbeten ziyade meraq doğuralar.

Bu, 20-30-ncı senelerde sovet ükümetiniñ sanatına has üslüp ve yönelişlerini aks ettirgen artellerniñ kütleviy mahsulatıdır.
O yıllarda eşyalarnıñ süslenüvi, ekseriyet, etrafımızdaki aqiqat manzaralarını, kommunistik temsillerni aks ettirüvnen sıñırlana edi.

"Bağçasaray" vazası, — "İleri" arteliniñ mahsulatı — yalıñız tasviriy sanatta degil, manzaralı-ameliy harakterli eşyalarda da öz aksini tapqan "konstruktivizm"niñ aydın nümünesidir.
Savutnıñ geometrik şekilleri qırımtatar nağışlarını añdırğan şartlı çeçek örnegidir.
Hansaraynıñ mimarcılıq mevzuları, resimniñ oyulğan çerçivesi — bularnıñ episi devirge uyğunlıqtır.

Bazarnı sanayı istisalı savutlarınen tolduruv, çölmekçilerniñ eşyalarına ihtiyac olmağanı esnafnıñ sönmesine alıp keldi.
Ondan soñki yıllar devamında qırımtatar çölmekçilik ananeleri hatırlanmadı.
1970-nci yıllarnıñ soñunda Qırımdan tışta peyda olğan professional usta-kirametçiler başqa medeniyet ananelerinde terbiyelengenler.
Bugünde-bugün Qırımğa qaytqan ressamlarnıñ ögünde unutılğan esnafnıñ ananelerini tiklev kibi, mürekkep vazife turmaqta.

Belli ressam Mamut Çurlunıñ icadı özüniñ çeşitligi ve çoq taraflı olğanınen ayrette qaldıra.
Kirametçilik — ressam icadınıñ daa bir meraqlı saası.
M. Çurlu öz işlerinde halq sanatınıñ kütleviy mevzularından faydalana — gügüm, selbi, yüzüm pıtağı ya da salqımı.
Bu tasvirler qırımtatarlarnıñ maden, taştan yasalğan eşyalarında ve ananeviy toqumacılıqta sıq rastkeleler.
Mamut Çurlunıñ manzaralı tabaqları şekil ve örneklerniñ uyğunlığı ile, sızıqlarnıñ de ösümlik örnegi, de mimarcılıq peyzajı, de arap yazılarını asıl etken tegiz ritmi ile diqqatnı özlerine celp eteler.
Olar öz gamması ile kilimleriniñ sabırlı koloriti ile ve qırımtatar nağışınıñ ğayet uyğun renk birleşüvleri ile sesleneler.
Çurlu ananeviy Orta Asiya çamur oyuncağına muracaat ete.
Usta yaratqan ufaq mahlüqlar, eski zamanlarda kibi hucur boyalanğan olıp, insanlarnı qaza-belâlar.

Seitmemet Yaqubov professional kirametçiler sırasına kire.
O, 1938 senesi Qırımnıñ dağlıq tarafında doğdı.
1944 senesi olarnıñ qorantası Kostroma vilâyetine sürgün olundı.

Soñra 1956 senesi Özbekistanğa köçti.
Yaqubov P. Benkov adına Cumhuriyet bediiy oquv yurtunı bitirdi.
1978 senesi A. Ostrovskiy adına teatr-bediiy institutınıñ bediiy kiramet bölügini bitirdi.
1990-ncı yıldan berli Qırımda yaşay ve icat ete.

S. Yaqubov turmuş ve manzaralı kiramet saasında çalışa.
Onıñ çay ve şerbet içün servizleri (çini, sır, altın) Orta Asiya kirameti tesiriniñ izlerini taşımaqtalar.
Bunı añlamaq da mümkün, Yaqubov çoq yıllar devamında Taşkent eksperimental-icadiy kombinatında küçük tiraj ve öriginal kiramet ressamı olaraq çalıştı.
90-ncı yıllarda Yaqubovnıñ icadında, material ananeviy olğanına baqmadan, taşığan manası ceetten eykel kompozitsiyalarnı añdırğan eserler peyda oldılar.
"Protsess" adlı işinde, büyük şar ve ondan ayırılğan bir kesekni ressam dünya, yer ve ondan qoparılğan, quvulğan halqnı — onıñ semetdeşlerine nisbeten vahşiylikni, işte, böyle tasvirley.
S. Yaqubovnıñ kiramet kompozitsiyaları Özbekistan ve Qırımda cemaat binalarınıñ interyerlerini yaraştıralar ("Yır", "Yer seyyaresi" dekorativ vazaları, 1980-1990 ss.), raatlıq komplekslerine pek kelişeler ("Sahra gemileri", "Gece gülü", 1990 ss.), bazılarını Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyi satın aldı ("Protsess", 1990 s.).

İzzet Ablayevniñ (1940 s. d.) icadını talil eterek, ressamnıñ ampluasını belgilev meselesi pek qıyın olğanını köremiz.
Onıñ icadı o derecede çeşit-türlü.
70-nci yıllarda Ablayev Orta Asiyanıñ monumentalci-ressamlarından biri edi.
O, Özbekistan Ressamları birliginiñ Sergiler zalı interyeri ve eskteryeri içün dekorativ vazalar yarata (1974 s.); Soçide "Özbekistan" sanatoriysiniñ ileri anbarı içün dekorativ çeşme (1976 s.); Taşkentte Aviaqurucılar medeniyet sarayınıñ vestibüli içün "Muzıka" dekorativ relyefli panno (1980 s.); Taşkent şeer icra komitetiniñ sımarışınen raatlıq bağçası kirametini (1982 s.) yarattı.
Bu, ekseriyet, abstrakt, nefasetli plastik şekiller, olarnıñ o ya da bu milletke has hususiyetleri yoq.
Bu daireniñ eñ eiy işleri — Örenburgda Pobeda caddesindeki dekorativ çeşme (1987 s.), Taşkentte yerleştirilgen raatlıq bağçaları plastikaları, dep saymaq mümkün.

Ablayev, kürreli, geometrik şekillerni çevresi qıyş sızıqlı şekillernen birleştirip, büyük ustalıq ile hucur, serguzeşt kompozitsiyalar yarata.
Bazıda olar tılsımlı ösümliklerni añdıraraq, bağça ve raatlıq yerlerine masal aenkini bağışlaylar.
Bu işlerniñ tek körünişleri degil de, olarnıñ alelhusus renkleri de diqqatnı özlerine celp eteler.
Renkli (yeşil, mavı) asırlarnıñ koloristik effektleri etraftaki ösümlüklerniñ tabiiy tüslerinen birleşip, tabiatnıñ taze ve gürlügini qayd eteler.
Şamot, çamurdan yasalğan monumental-manzaralı kompozitsiyalar endi o vaqıt ressam temiz halq materialları ve şekillerine meil bergenini belgilediler.
70-80-nci seneler — Ablayevniñ icadında kiramet saasındaki semereli iş yıllarıdır.
O, kiramet zavodını Özbekistan bediiy fondu yanındaki ameliy sanatnıñ eksperimental-icadiy kombinatına çevire.
Onıñ direktorı ola, icat ete ve cumhuriyet, bütünittifaq sergilerinde iştirak ete.
İ. Ablayev çamurnı is ete, onıñ bütün imkânlarından faydalana, culâlamaq, oymaq, sırlamaq kibi tehnikalarnı qullanuvda, ressamnıñ professionallığı sayesinde zemaneviy ve ananeviy işler yaratıla.

Fevzi Seythalilovnıñ icadı öriginal ve özgündir.
O, 1959 senesi Samarqandda doğdı.
1986 senesi P. Benkov adına Cumhuriyet bediiy oquv yurtunı bitirdi, bundan son, çoq yıllar devamında Taşkentte ameliy sanat eksperimental-icadiy kombinatta çalıştı.
Seithalilovnıñ ilk eserlerinde belgilengen hususiy çizgiler onıñ ilerideki icadında esas olıp qaldılar.
Onıñ, kaşpo, savutlar, qandiller kibi turmuş eşyaları bile mana ve temsiliy yük taşımaqtalar ("Baar natürmortı", 1987 s.; "Horaz", 1987s.; "Alev", 1998 s).
Soñki yıllardaki eserleri — "Keçmiş ve tüşünceler" (1995 s.), "Eski degirmen" (1995 s.), "Tüşünceler № 44" (1995 s.) yalıñız özleriniñ adlarınen bile olarnı ciddiy ve tüşünip qabul etilmesine azırlaylar.
Taacip etilecek şey, nasıl ola da, usta kiramet kibi ananeviy sanat çeşitinde keskin sotsial ve teren ahlâqlı problemalarnı kötere bile.
Seithalilovnıñ eserleri manalı ve müncericeli, olarnı sabırnen seyir etmek ve ögrenmek kerek.

Ekseriyet, bu lakonik, umumiyleştirilgen şekiller degil de, "tertipli" plastik kompozitsiyalardır.
Olar qaramanlar, mimarcılıq parçaları, peyzaj elementleri ve turmuş detallerinden ibaret olıp, parlaq bediiy obrazlar yaratalar.

F. Seithalilov — umumiy ve şahsiy sergilernin̆ daimiy iştirakçısı, 1995 senesinden berli Ukraina Ressamları birligin̆in̆ azası.

Şamil İlyasov (1960 s.), professional kirametçi-ressam.
1984 senesi Duşanbe ressamlıq oquv yurtunın̆ kiramet bölügini bitirdi.
Nurek şeerinde bediiy mektepte ocalıq yaptı.
1988 senesi Qırımğa köçip keldi.
İcadiy işnen faal oğraşa, cumhuriyet sergilerinde iştirak ete.
III Bütünittifaq bediiy icadiyatının̆ mukâfatını qazandı (1989 s.).
Esasen şamot ile çalışa.
Bir sıra kamer plastik kompozitsiyalar yarattı — "Dostlar" (1986 s.), "Deve üstünde oğlan" (1993 s.), "Navrez" (1994 s.), "Tuvğan viranelernin̆ sadası" (1998 s.).
Ş. İlyasovnın̆ çamurdan yasalğan oyuncaqları — ömürden alınğan qaramanlardır — qartiy, çoban-bala.
Alışqan eşyalarımıznın̆ arasında tasvirlenip, olar, balalarğa has yumor ve şohluq ile ikâye etilgen manzaralı janr levhalarına çevirileler.

Rustem Yaqubov (1966 s.) 1985 senesi P. Benkov adına Cumhuriyet bediiy oquv yurtunı bitirdi, bir qaç yıllar bediiy kombinatta icracı-eykeltıraş olaraq çalıştı.
1988 senesi A. Ostrovskiy adına teatr-bediiy institutına kirdi.
Onı bitirgen son̆, 1993 senesi Taşkentte "Gelios" küçük işhanesinin̆ baş ressamı oldı.
1994 senesi R. Yaqubov Qırımğa köçti.
Kirametçinin̆ en̆ eyi işleri sırasına şerbet toplamı (eki eşya, 1989 s.), "Kaktuslar" dekorativ plastikası (1989 s.), "Nar" şıralar içün içimlik toplamı (1990 s.) kireler.
Son̆ki yıllarda Yaqubov ufaq şekiller plastikası janrında çalışa (88, s. 65).
Onın̆ manzaralı kiramet kompozitsiyaları hususiy halq tipajları kirsetilüvinen ananeviy tüs ala, qadimiy materialnın̆ yan̆ı ifadeli plastik imkânlarını aks ettirüvdeki ıntıluvlar ise eşyalarğa zemaneviylik bağışlay ("Göl yanında", "Küz natürmortı", 1990 s.).

Abdül Seit-Ametov — dizayner, grafik.
O, 1970 senesi Taşkentte doğdı.

1989 senesi P. Benkov adına Cumhuriyet bediiy oquv yurtunı, soñra Harkov sanayı-bediiy institutınıñ grafik bölügini bitirdi.
Seit-Ametov kirametke ayırıca sevgi besley.
Bir qaç yıl evelsi, çölmekçi ustanıñ çalışqanını ilk kere körip, o, bu zenaatqa sevda ola.
Abdülniñ arzusı yıllar keçken soñ amelge keçti.
Seit-Ametovnıñ kiramet eşyaları yahşı tanıla.
Onıñ kaşpo, vaza, bardaqları turmuş savutları çerçivesinden çıqalar.
Olarnıñ degerligi — şekillerniñ alelhusus plastikliginde, siluetlerniñ nefasetligindedir.
Usta renkli sırnı işletmey, pişken çamurnıñ sıcaq aenkini saqlamağa tırışa, ya da tütetüv usulınen nazik kultyus-qara aenk asıl olmasına irişe.
Kiramet eşyalarınıñ süslenüvi minimum ola — bardaq ve çereplerniñ üstünde ya da tabaqlarnıñ kenarında yengil oymalar.
Ananeviy qırımtatar savutlarınıñ şekillerini tekrarlağan kiramet miniatüraları seyircilerniñ diqqatını özüne celp eteler.
Acayip renkli, tınıq-yıltırağan, tegiz eşyalar usta kemalına yetkenini bildireler.

Abdül Seit-Ametov ve Rustem Yaqubov özgün ressam ve kirametçiler olmaqnen bir sırada, olar istidatlı pedagoglardır.

1999 senesi aprel ayında Halqara "Vozrojdeniye" fondu Qırımtatar sanatı müzeyi esasında "Çamur örnekleri" balalar kiramet mektep-studiyasını tesis etti.
Studiya çalışqan eki yıl içinde onıñ ustahanesinden çeşit millet vekillerine ait 200-ge yaqın bala keçti.
Studiya oquv ceryanı basqıç-basqıç alıp barılğan nazariy ve ameliy meşğüliyetler esasında qurulğan, balalar başta jivopis, resim, yasamalarnıñ esaslarını ögreneler, soñra kiramet istisalınıñ usullarını — qalıplav, tezya başında iş, pişirüv, süslev işlerini menimseyler.
Tehnikiy bilgiler qırımtatar manzaralı-ameliy sanatınıñ ananelerini ögrenüvnen pekitileler.
A. Seit-Ametov, R. Yaqubov ve studiyanıñ yolbaşçısı F. Asanova işlep çıqqan programma standart oquv ceryanını teklif etmey, o, bundan da müim — ögretmek ve terbiyelemek kibi vazifeler qoya.

Qırımtatar kirametçileriniñ çoqusı öz milliy sanatınıñ ananelerinden üzülgen alda tasil aldılar ve ressam olaraq şekillendiler.

Olarğa olarnıñ yaş zenaatdaşları ve şegirt lerine keçmişteki ustalarnıñ mirası nen üzülgen bağnı ğayrıdan tiklep qırımtatar kirametiniñ evelki şu retini qaytarmaq sırası tüşe.

3.6. ESNAFLARNIÑ DİGER ÇEŞİTLERİ

Göncülik istisalı — Qırımda keniş inkişaf etken saa edi.
Saqlanıp qalğan gön eşyaları ve olarnıñ parçaları şunı tasdiqlaylar ki, mında teri işlev (tabanacılıq) qadimiy zamanlardan tanış edi.
Göncülik istisalı, ameliy sanatnıñ diger çeşitleri kibi, qullanılğan tehnikiy usullar ve materiallarnen sıqı bağlı edi.
Qırımtatarlarnıñ ayvanasravcılıq hocalıqları, hususan Qırımnıñ çöl tarafında, bu soy esnafnıñ inkişafına qoltutqan.
XX asırnıñ başında Qırımda pek çoq göncülik zavodları ve ustahaneleri ölgan.
Olarda teriden işlengen savutlar, qutular, torbalar, ayaqqaplar, quşaqlar ve daa bir sıra turmuş eşyaları çıqarıla edi.
Tericilik tsehleri büyük, keñ binalardan ibaret olıp, sepi, boya, qurutmaq içün ayrı odaları olğan.
Azbarda qazılğan çuqurlar, çetleri çamurnen sılangan, ya da taş fıçılar yerleştirile, mında kireçli suvda eçki ya da qoyun terileri sılatıla edi.
Cibigen terilerni yününden temizlep, kireçi yuvula, sepi maddelerinde tutulıp, soñ boyalana ve, niayet, culâlana edi.

Teriler eskicesine işlene edi.
Tek bazı işhanelerde istisalnı mehanizmleştirip başladılar (yuvmaq ve culâlamaq).
Eger evel teriler qolnen, adiy qızılçıq çubuğınen culâlansa, asırnıñ başında ise culâlav işleri içün, üç adam hızmet etken, mahsus maşina işlete ediler.
O yıllarda qayd etkenlerine köre, "mehanizmleştirüv ve kooperirlenüv Bağçasaraynıñ esnafçılıq sanayısındaki inqılâptır".

Elyazma kitapları halq idrakiniñ hazinesidir, olar asırlar terenliginden sadalar köterip, zemaneviy oquyıcığa halqnıñ tarihı aqqında malümat bereler.
Pergament, teri ve kâğıt negizinde yapılğan pek çoq elyazma kitaplar da sanat eserleri, insan icadınıñ mahsulıdır.
Ayrıca er bir qolyazma kitap oquyıcınıñ diqqatını özüne celp ete, ögrenüv ve tedqiqat inşaatına çevirile.

Cıltçılıq — sepicilik istisalınıñ ayrı bir saası edi.

Bu saa XVII ve XIX asırlarda gürdeli inkişaf ete.
XX asırnıñ başlarına barıp ise o, yekâne sımarışlardan ibaret olıp, sönip başlay.
Teri cıltnı culâlavnıñ adiy usulı — basma edi.
Cıltçılar ve meşin eşyalar yapqanlarnıñ episiniñ de bu tehnikada çalışmağa iqtidarları yetmey edi, basma işlerini mahsus usta eda ete edi.
Gravirovkanı bazıda relyef basmanen birleştire turğanlar.
Bu tehnika o derecede paalığa tüşken ki, ekseriyet, basma resimlerinen cıltnıñ tek yüzüni yaraştarğanlar.
Şarq — altın qaplamanıñ (yaldızlamanıñ) vatanıdır.
Yaldızlama Qırımda keniş qullanılğan.
Sade yaldızlama örnekke altın noqtaçıqlar basıluvdan ibaret olğan, soñra mürekkep örnekler yaldızlamağa ögrengenler.
Deve terisi ya madenden kesilgen qalıplar yardımınen, altın qaplanğan mürekkep kompozitsiyalar yaratılğan.
Atta çeşit aenkli altın işletilgen.
Terini bediiy işlevniñ daa bir qıymetli tehnikası — mozaika — (applikatsiya ya da intarsiya) edi.

Meşin cıltlarnıñ hususiy çizgilerinden biri — maden qoşmalarını işletüvdir.
Köşelikler, kitapnı qapatmaq içün toqalar, qaplar ise kitapnı tek qorçamalaq içün degil de, onı yaraştırğan qısmı edi.
Altın ve kümüş qaplamaları, filigrañ tehnikasında işlenip, meşin cıltqa pek kelişe edi.

Devir meşin eşyalarınıñ ğayet sıñırlanğan sayısını qaldırdı.
Meşin nümüneleriniñ çoqusı dımlıq, ateş ve başqa tışqı faktorlardan sebep ğayıp oldı.
Elde etilgen malümatlarğa köre, meşin cıltlı qırımtatar kitapları Angliya, Almaniya, Rusiye, Ukrainanıñ (Lvov) müzeylerinde, arhivlerinde ve kitaphanelerinde saqlanmaqtalar.

Asırnıñ başında Qırımda kiyiz tsehleri mevcut olıp, olar şeerlerniñ bütün bir maallelerini işğal etken ediler.
Kiyizcilerniñ ustahaneleri keñ, yarıq, abadan binalardan ibaret olğan.
Usta mahsus kedikler ile tintilgen yunni bir qaç qat etip, töşelgen qasırnıñ üstüne yerleştirgen, soñ onı nomay, sıcaq suvnen sılatqan.
Böyleliknen azırlanğan yunni tığırçıqlap sarğanlar ve bir buçuq saat devamında onı ayaqlarınen taptağanlar.

Azır kiyizni açıp, çetlerini maqasnen tegizlegenler, kene de sıcaq suvnen sılatıp, qurutmaq içün avağa çıqarıp asqanlar.
Qırımda kiyiz turmuş ve istisal ihtiyacları içün işletilgen.
Er bir tatar evinde yerge töşelgen kiyizler, namazlıqlar olğan, olarnı, hususan çöl taraflarında, boyalğan yünnen örneklegenler.
Hocalıq ihtiyacları içün kiyiz yardımcı material olaraq konserva istisalında ve meyvalar eksportında işletilgen.

Ağaç üstünde oyma esnafınıñ Qırımda öz ananeleri ve şahsiy inkişaf etken tsehleri olğan.
Beşikçi ve sandıqçı tsehleri başqa esnaflar kibi, öz piri ve selefnamesi ile teşkil olunğan.

Çardaq damlarını tirep turğan sustün ve üstün başları, parmaqlıqlar ve savut-saba, bala beşikleri, kemiknen süslengen sandıqlar, çeşit kürsüler — bu ağaç ustalarınıñ çıqarğan mahsulatından az bir qısmıdır.
Asırnıñ başında Bağçasarayda oymalı mebel ve başqa ağaç eşyalarınıñ istisalı da saqlanğan edi.
Ağaçtan oqlavlar, ayaqqap, öreke, mebel — tögerek masalar, yaraştırılğan bala beşikleri yapıla edi.
Buña baqmadan, endi o vaqıt tehnikiy ve bediiy medeniyetniñ deyerlik eksilüvi sezile edi.
Ustalar, fabrika mahsulatınen konkurentsiyağa qarşı turamayıp, ucuz turmuş eşyaları — kürek, tırnavuç sapları, pıçaq sapları, aşhane tahtaları, oqlavlar ve ilâhreler yasaylar.
Qarasuvbazarda köy hocalığı eşyaları istisalı boyunca artel teşkil etilgen edi.
Yüksek professional ustalarınıñ tek küçük bir qısmı esnaf ananelerine sadıq qalıp, yüksek bediiy eşyalar (ekseriyet qaqlamalarle süslengen köşeli masalar) yarattılar.
Bu mahsulat ve asırnıñ başına ait qırımtatar ameliy sanatınıñ unikal eşyaları bir sıra Bütünittifaq sergilerinde taqdim etildi ve Bağçasaray müzeyiniñ kollektsiyasını toldurdı.

Cumhuriyet qırımtatar sanat müzeyiniñ fondlarında XIX ve XX asırnıñ başına ait sandıq saqlanmaqta.
Sandıq tatar evi donatmasınıñ ayırılmaz bir qısmı edi.
Onıñ içinde savut-saba, urba, bezler saqlana edi.
Sandıq mebel olaraq da hızmet ete, onıñ üstünde oturmaq, yatmaq mümkün edi.
Başqa halq sanatı eşyalarında olğanı kibi, onda da utilitarlıq ve estetika birleşken.

Qırımtatar sanat müzeyiniñ eksponatı say oymalı örnek ile yaraştırılğan.
Sadef ve sandal ağaçı ile süslengen.
Sandıqnıñ geometrik örnegi çoq halqlarda rastkele.
Bu — büyük ve ufaq tepsiçikler (küneş temsili), tögerekler, sandıqnıñ ög tarafında yerleşken sınıq sızıqlar.
Teesüf ki, bizim turmuşımızdan böyle eşyalar ğayıp olıp keteler.

Böyleliknen, qırımtatar esnaflarınıñ ananeviy çeşitleri inkişafınıñ közden keçirüvi aşağıdaki hulâsalarnı çıqarmağa esas bere:

Asırnıñ başında ananeviy esnaflar deerlik yüksek bediiy-tehnikiy seviyede saqlanğanlar.
Halq ustalarınıñ eşyaları olar yüksek professional seviyede olğanı aqqında delâlet bereler.
Amma buña baqmadan, endi ekinci onyıllıqta ciddiy inqıraz başlana.
Onıñ sebebi — 1921-22 seneleri Qırımdaki büyük açlıq ve içtimaiy-siyasiy vaziyettir.
Esnafçılarnıñ sayısı keskin eksildi.
Bu şaraitlerde sovetler devleti halq hocalığını ğayrıdan tiklev umumiy siyaseti çerçivesinde ananeviy esnaflarnı ğayrıdan tiklemek oğrunda belli adımlar yapa.

Qırımda milliy esnaf sanayısınıñ merkezi Bağçasaray ola.
30-ncı yıllarda Qırımda (Kezlev, Bağçasaray, Qarasuvbazar ve saire) ananeviy mahsulat (ekseriyet nağış ve tikiş) çıqarğan çeşit bediiy-esnaf artelleri meydanğa ketirile.
Amma qısqa vaqıttan soñ (1932 senesi) ögretici personalnıñ miqdarı yeterlik olmağanı sebebinden toqumacılıq ustahaneleri qapatılıp, tek nağış ustahaneleri qala.
Ananeviy esnaf mahsulatı ömürniñ içtimaiy-turmuş taraflarınıñ endi deñişken talaplarına cevap bermey edi.

XX asırnıñ başında cemiyette yüz bergen siyasiy ve iqtisadiy deñişmeler, ğarbiy Avropa medeniyetiniñ kelip kirüvi cemiyetniñ turmuş ve durumını deñiştirdi.
Sanayı, fabrika istisalınıñ mahsulatı, ucuz ve kelişken olaraq, halq ustalarınıñ eşyalarını bazardan çıqardı.
Böylece, esnaflarnıñ ananeviy çeşitleri ket-kete ğayıp olıp başladılar — silâ istisalı, taş ve agaç üstünde oyma, baqır ve kümüş eşyaları, unikal çölmekçikler esnafı sönip başladı.

Asırnıñ başında Qırımnıñ uzaq rayonlarında, yat medeniyet daa tesir etmegen yerlerde, sepicilik ve kiyizcilik istisalı, kilimler istisalı ve toqumacılıq daa saqlanıp qalğan edi.
1944 senesi Qırımdan qırımtatar halqı sürgün etilgeni de halq icadiyatı ananeleriniñ deyerlik büs-bütün unutıluvına alıp keldi.

Bugünde-bugün Qırımda halq esnaflarını ğayrıdan tiklev ceryanı yüz bermekte.
Bu ceryanda üyken nesil ustaları da, yaş nesil vekilleri de iştirak eteler.
Olar qırımtatar halq sanatı ve ananelerini mustaqil, klassik nümünelerge muracaat eterek, menimseyler.

Yazıq ki, nesiller arasındaki bağ zorbalıqnen üzüldi, "usta-şegirt" printsipi esasında ögrenüv imkânı yoq etildi.
Manzaralı-ameliy sanatnıñ çeşitleri arasında al-azırda intensiv inkişaf etken soylarından: nağış, şu cümleden, altın yiplernen, kilim toqumacılığı, quyumcılıq sanatı, torevtika, kiramet, ananeviy esnaf zenaatlarını ögretken mahsus kurslar teşkil oluna.
Halq icadiyatınıñ klassik şekilindeki suvenir mahsulatı çıqaruv boyunca küçük işhaneler meydanğa ketirile.
Amma, ekseriyet, yaş ustalar mustaqil, evde çalışalar.
Halq esnaflarınıñ ananelerini ğayrıdan tiklev ceryanında klassik nümünelerini ögrenüv, bu nümüneler boyunca yaş ressamlarnı oqutuv meseleleri büyük emiyetke maliklerdir.
Qırımtatar icadiy ziyalılarınıñ vekilleri — ressamlar, sanatşınaslar bu yönelişte büyük iş alıp barmaqtalar.

HULÂSALAR

XX asırğa ait qırımtatar tasviriy ve manzaralı-ameliy sanatı qırımtatarlarnıñ maddiy ve maneviy medeniyetiniñ tabiiy aksi oldı.
Qırımtatarlar birdem halq olaraq Qırım yarımadasınıñ territoriyasında orta asırlarda şekillendiler ve Qırım polietnik medeniyetiniñ çoq asırlıq tarihınıñ varisleri ve devamcıları oldılar.
Qullanmanıñ birinci babında Qırım medeniyeti inkişafınıñ ve qırımtatarlarnıñ medeniy genezisiniñ esas basqıçları baqıldı.
Qırımtatar halqınıñ asıl oluv ceryanı aydınlatıldı.
Daa erte orta asırlar devirinde Qırımda türkiy eali üstünlik etken, XIII asırdan başlap ise, yarımada türkiy musulmanlıq dünyasınıñ bir qısmına çevirile.

XV-XVIII asırlarda Qırım hanlığı devirinde qırımtatar halqı medeniyetiniñ inkişafı kulminatsion noqtasına yete.
Türkiy komponentniñ ve musulman dindarlarınıñ üstünligi qırımtatar medeniyeti inkişafınıñ hususiyetini belgiley.
XX asırnıñ başına kelip Qırımnıñ türkiy-musulman medeniyeti tüşkünlik alında buluna, lâkin qırımtatar sanatı, mimarcılıq ve ameliy esnaflarda öz aksini tapqan çoq asırlıq ananeler, yüksek qazançlarnı öz hatırasında saqlamaqta.

Birinci babnıñ maqsadı — tarihçı ve etnograflarnıñ hulâsalarına bazanıp, qırımtatar medeniyeti avtohton harakter taşığanını qayd etmektir.
O, yarımadağa ketirilgen medeniyet degil, onıñ şekillenüvi daa mında türk-moğol orduları kelmezden evel başlandı, qırımtatar medeniyetiniñ harakterini alâ daa bu vaqianen yañlış bağlaylar.
XX asırda Qırımnıñ sanatı inkişaf etken o temelni Qırım toprağınıñ özü qoyğan edi.

XX asırda Qırım sanatınıñ inkişafı, başından çoq facialı saifeler keçirgen etnik tarihınıñ vaqialarına boysundı.
O, umumen üç devirni qavrap ala:

- 1895-1944 seneleriniñ deviri, qısqa, lâkin parlaq medeniy yükselüv, tasviriy sanatnıñ yañı şekilleri peyda oluvı, qırımtatar ziyalıları peyda oluvı, ananeviy esnaflarnıñ gürdeli ceryanı ile qayd olundı.
Devir facianen yekünlendi — Stalin repressiyaları yıllarında qırımtatar icadiy ziyalılarınıñ eñ ileri qısımı ğayıp etildi, çeçeklenip başlağan sanatlar zorbalıqnen üzüldi.
Halq esnaflarınıñ vaziyetine kelgende ise, o da başından tüşkünlik devirini keçire, onıñ sebepleri em obyektiv, em subyektiv: bir taraftan, o, cemiyette yüz bergen içtimaiy diñişmelernen bağlı, ekinci taraftan ise — ananeviy medeniy degerliklerniñ diskriminatsiyasına doğrutılğan, sovet qurumınıñ siyasetinen bağlıdır;
- cenkten soñki devir.
1945 senesinden 1990-ncı yıllarnıñ başına qadar.
Qırımtatar halqı Qırımdan tışta dağınıq alda bulunğan devir.
Buña baqmadan, o öz tamırlarını ve çoq asırlıq medeniyetini saqlap qalmağa tırıştı.
Bu devirniñ husustiyeti şunda ki, o, halqnıñ yaşamaq iqtidarını, onıñ yüksek icadiy potentsialı olğanını isbat etti.

Bu yıllar qırımtatar medeniyetiniñ tarihına, siyaset tazıyığına baqmadan, özü aqqında bar sesnen beyan etken, şan-şüret qazanğan adlarnı yazdı.
Bu devirde Özbekistanğa ayrıca rol oynamaq sırası tüşti, o, qırımtatar icadiy kadrlarınıñ esas qısımını qabul etti ve östürdi.
Bu devirge ait qırımtatar sanatınıñ tarihı — bu sovet deviriniñ beynelmilel medeniyeti çerçivesinde icatları inkişaf etken ayrı adlardır.
Bu yıllarnıñ ressamları özleriniñ milliy medeniyetini teşviqat ve inkişaf etmek imkânından marum ediler;
- 1990-ncı yıllardan başlap şimdiki vaqıtqa qadar devir.
Bu devir yüz yıl içinde qırımtatar medeniyetiniñ yañı seviyedeki ekinci tiklenüvi ile bellidir.
Bu devir qırımtatar halqınıñ öz Vatanına qaytuvı, bu vaqıtqace yasaq olğan özüniñ medeniy variyetini ögrenüvnen bağlıdır.
Tarihiy Vatanğa qaytuv qırımtatar sanatınıñ yükselüvine küçlü siltem oldı.
1990-ncı yıllar zemaneviy qırımtatar medeniyetiniñ inkişafında keyfiyeti ceetten yañı basqıçı oldı.
Qırımtatar sanatınıñ inkişafına devlet tarafından qoltutula, sanat inkişafına qoltutmağa borclu olğan devlet ve cemaat institutları teşkil oluna.
Tasviriy sanat münderice ceetten deñişe — o, evel yasaq etilgen mevzular — sürgünlik, avdet aqqında ikâye etmek imkânına nail oldı.
Al-azırda şegirtlik alında bulunğan ameliy sanatlarda, eşyalarnıñ vazifelerni, olarnıñ semantikasını ögrenüvnen bağlı, ananeviy şekiller tiklenüviniñ faal ceryanı yüz bermekte.

Al-azırda qırımtatar icadiy ziyalıları, Qırımda tarihiy ve bediiy degerliklerniñ vahşiyce yoq etüv faciası tekrarlanmaması içün, qollarından kelgenini yapalar.
Ğayrıdan tikleneyatqan qırımtatar sanatı devirlerniñ üzülgen bağını ğayrıdan tiklemege, Qırım ile asırlıq tamırlarınen bağlı bütün bir halqnıñ unutılğan medeniyetini canlandırmağa büyük hızmet köstere bilecek.

Qullanmanıñ müellifi, özüne has hususiyetleri çeşit basqıçlarda çeşit-türlü açılğan qırımtatar medeniyeti inkişafınıñ umumiy yönelişi ve mantığını taqdim etmege tırışa.

Qırımtatar sanatınıñ başından yükselüv ve tüşkünlik devirleri keçti.
İnkişaf böyle tüzemsiz olğanı tesadüf degil.

Qırımtatar medeniyeti Qırım, Türkiye, Rusiye, Avropada yüz bergen içtimaiy-iqtisadiy, tarihiy vaqialarnen sıq bağlı edi.
Bu beyan etilgen materialnıñ strukturasını da belgiledi.
Material çeşit noqtaiy-nazardan baqıldı — tarihiy közden keçirüv, sanatşınaslıq talili, monografik tedqiqat.
Materialnıñ taqsimi de tüzgün degil.
Halqnıñ ömüri ve medeniyetinde müim emiyetke malik ve körümli nümüneler bergen sanat çeşitlerine metnniñ büyük qısmı ayırıldı.
Müellif mevcut ve elde etilecek ilmiy işler, edebiy ve bibliografik menbaları, arhiv vesiqalarına bazandı.
Bazı sanat çeşitleriniñ nümüneleri yoq etilgeni, Qırımdan tışqa çıqarılğanı sebebinden, olarnıñ talilinde saqlanıp qalğan beyan ve delillerge siltemlernen sıñırlanmaq sırası tüşti.
Zengin nazariy ve eşya materialları mevcutlığı allarında, mevzuğa ziyade has ve tipik nümüne ve usulları celp etildi.

Yuqarıda qayd etilgen sebeplerge köre, bir sıra ressamlar icadınıñ talili acim ve terenligi ceetten bir degildir.
Materialnıñ sıñırlanuvı ya da professionalizm seviyesi yeterlik derecede olmağanı sebebinden, icatları mahsus tedqiqat mevzusı ola bilmeycek ressamlar aqqında yalıñız qısqa malümatlar berildi.

Ömür bir yerde turmay, icatları yañı inkişaf basqıçına adım atqan ustalar Qırımğa qaytalar; ressamlarnıñ yañı nesili öseyata, bundan itibaren mezkür işni etraflı, dep saymaq mümkün degil, müellif öz tedqiqatı ve başlağan mevzusınıñ devamı olacağına ümüt ete.
</doc>